

Tekirdağ Namık Kemal University
Institute of Social Sciences

2023(2)

Sosyal Bilimler Metinleri
Papers on Social Science

SOSYAL BİLİMLER METİNLERİ

Papers on Social Science

Sürelî Hakemli Dergi

ISSN: 1308-4453

e-ISSN: 1308-4895

Tarih / Date

Ekim, 2023 / October, 2023

Sahibi / Owner: Prof. Dr. Mümin ŞAHİN-Rektör
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Adına

Editörler / Editors:

Dr. Öğr. Üyesi Ali Faruk AÇIKGÖZ
Doç. Dr. Coşkun AKDENİZ

Yayın Kurulu / Editorial Board:

Prof. Dr. Nikolaos APERGIS	Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR	Prof. Dr. Çiğdem VATANSEVER
Prof. Dr. Sudi APAK	Prof. Dr. Dilek ALTAŞ KARACA	Doç. Dr. Tatjana SPASESKA
Prof. Dr. Sadi UZUNOĞLU	Prof. Dr. Ayşen SİNA	Dr. Öğr. Üyesi Celal DEMİRKOL
Prof. Dr. Rasim YILMAZ	Prof. Dr. Murat ÇETİN	Doç. Dr. Harun GÖÇERLER
Prof. Dr. Ahmet KUBAŞ	Prof. Dr. Ali TİLBE	Dr. Öğr. Üyesi Hamide SALHA
Prof. Dr. Alpay HEKİMLER	Prof. Dr. Petru GOLBAN	Dr. Öğr. Üyesi Mohamad Husam HELMİ
Prof. Dr. Selçuk KOÇ	Prof. Dr. Murat Selim SELVİ	Dr. Öğr. Üyesi Ali İLHAN
Prof. Dr. Burak DARICI	Prof. Dr. Ertuğrul Recep ERBAY	

Sosyal Bilimler Metinleri, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından çevrimiçi olarak sosyal bilimlerin farklı alanlarında yapılan çalışmaların duyurulması ve kamuoyu ile paylaşılarak tartışmaya açılmasına yönelik olarak yayımlanan, farklı üniversitelerdeki öğretim elemanlarından oluşmuş Hakem Kuruluna sahip olup; **EBSCO, ProQuest, WorldCat, Advanced Science Index, Academic Research Index (Acarindex), Zeitschriftendatenbank (ZDB), Directory of Research Journal Indexing (DRJI), SOBIAD, ASOS İndeks ve Research Bible** tarafından indekslenen **uluslararası, hakemli, akademik ve süreli** bir yayındır. Çalışmada öne sürülen görüş ve düşünceler yazar(lara) aittir.

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Değirmenaltı Yerleşkesi TR-59030 Tekirdağ

Tel: +90-282-250 4500
E-Posta: sbm@nku.edu.tr

Faks: +90-282-250 9932
Web: <http://dergipark.gov.tr/sbm>

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

Nuran ÇALIK GÜNGÖR, Mehmet Emin KAHRAMAN

Tipografi Dersi Öğrencilerinin Imgelem Düzeylerinin Demografik Açıdan İncelenmesi ..74-85

Saniye YILDIRIM ÖZMUTLU

Stratejik Yönetim Sürecinin Rekabet Gücü Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi 86-99

Yağmur CAN GABERLİ

*Therapeutic Recreation: A Bibliometric Analysis from the Web of Science (WoS) Database
..... 100-117*

İhsan Sabri ÇEBİ

Türkçede Arapça Kelife Kökünden Türemiş Söz Varlığı 118-136

Görkem ERDOĞAN

*Examining the Determinants of the Customer's Continuance Intention in Mobile Banking:
Integrating ECM and D&M Model 137-152*

Elif GEZGİN

*'Normal'i Dayatan bir Yaşamda İzsürücü olmak: Tarkovski'nin Stalker Filmine Varoluşçu ve
Queer bir Bakış 153-165*

Barış ALPASLAN

*"Alman" Kapitalistleşme Literatürüne Genel Bir Bakış: Bazı Kuramsal Çıkarım ve Öneriler
..... 166-188*

Serpil SÖNMEZ

XV. Yüzyıl Ortasında Tokat Nahiyesi: İskân ve Nüfus 189-208

Elif GEZGİN

*Vatandaşlık Pratiği ve Denge Unsuru Olarak Katılımcı Demokrasi: Avantajlar ve Açmazlar
Üzerine Bir Değerlendirme 209-222*

Derleme Makale

İbrahim Eren KIRMIZIGÜL, Bilge BAYKAL

Elektrikli Araç Tercihinde Tüketici Motivasyonu 223-241

TİPOGRAFI DERSİ ÖĞRENCİLERİNİN İMGELEM DÜZEYLERİNİN DEMOGRAFİK AÇIDAN İNCELENMESİ¹

Nuran ÇALIK GÜNGÖR², Mehmet Emin KAHRAMAN³

Öz

Bu çalışmada tipografi dersi alan üniversite öğrencilerinin tipografik imgelemlerinde etkili olabilecek demografik özellikleri ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda üniversite öğrencilerine Tipografi dersinde uygulama yaptırılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 2022-2023 Eğitim- Öğretim yılı İstanbul ilinde bulunan iki devlet üniversitesi ve iki özel üniversitesinden toplam 108 öğrenci oluşturmaktadır. Öğrencilerin tasarladıkları afişlerin değerlendirilmesi için hazırlanan dereceli puanlama anahtarı ve kişisel bilgi formu araştırmanın nicel veri toplama tekniklerini oluşturmuştur. Nicel veri toplama araçlarından dereceli puanlama anahtarı ile öğrencilerin performansı ölçülmüştür. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre öğrencilerin tasarladıkları afişler için dereceli puanlama anahtarından aldıkları puanlar üzerinde bazı demografik özelliklerin belirleyici olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tipografi Dersi Öğrencileri, İmgelem Düzeyi, Demografik Özellikler

JEL Kodları: I21

A DEMOGRAPHIC EXAMINATION OF THE IMAGINATION LEVEL OF TYPOGRAPHY LESSON STUDENTS

Abstract

In this study, it is aimed to reveal the demographic characteristics that can be effective in the typographic imagery of university students who take typography lessons. For this purpose, university students were given an application in the Typography lesson. The study group of the research consists of 108 students in total from two state universities and two private universities in Istanbul in the 2022-2023 academic year. The rubric and personal information form prepared for the evaluation of the posters designed by the students formed the quantitative data collection techniques of the research. The performance of the students was measured with the rubric, one of the quantitative data collection tools. According to the results obtained in the research, it has been determined that some demographic characteristics are determinative on the scores they get from the rubric for the posters designed by the students.

Keywords: Typography Lesson Students, Imagination Level, Demographic Features

JEL Codes: I21

¹ Bu çalışma Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat ve Tasarım doktora programında devam etmekte olan “Grafik Tasarım Eğitiminde Tipografik İmgelemi Geliştirme Uygulamaları” isimli tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

² **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Öğr. Gör., Doğuş Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Grafik Tasarım Programı, İstanbul, TÜRKİYE. nurancalik7@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1366-4394>.

³ Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Sanat Bölümü, Endüstri Ürünleri Tasarımı Anasanat Dalı, İstanbul, TÜRKİYE. kahramanmehmetemin@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2089-3067>

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 10.07.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 06.09.2023

DOI: 10.56337/sbm.1325035

Atıf (Cite): Çalık Güngör, N. ve Kahraman, M. E. (2022). Tipografi Dersi Öğrencilerinin İmgelem Düzeylerinin Demografik Açından İncelenmesi, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 74-85.

1. Giriş

Tipografi yüzlerce yıldır var olan ve çok farklı yüzeylerde uygulanabilen önemli bir tasarım disiplini. Semboller, işaretler, rakamlar, harfler, kelimeler, cümleler, satırlar, metinler geçmişte özellikle taş, kil tabletler, papirüs, parşömen, metal ve ahşap yüzeylerde iletişim aracı olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise afişlerde, ambalaj tasarımlarında, telefonlarda, kitaplarda, web sitelerinde ve çeşitli iletişim araç- gereçlerinde sürekli olarak yine bu tasarım elemanları kullanılmaya devam etmektedir. Sembol, işaret, rakam, harf ve tüm bu elemanların bir yüzey üzerinde geçmişte sadece bir iletişim aracı olarak kullanılan kısmı yazı olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde ise bu elemanların görsel yolla daha etkili biçimde iletişimde kullanılmasına tipografi denilmektedir (Mazlum, 2017).

Yazının sanata dönüşen hali yani yazıya hayat veren tipografide amaç hedef kitlenin dikkatini çekebilme. Hedef kitlenin dikkatini çekebilme, onlarla iletişim kurabilmek için görsel imgeleri kullanılmaktadır (Kaptan & Sayın, 2020). Tipografi tasarlayan tasarımcı görsel imgeleri oluşturabilmek adına sembol, işaret, rakam, harf, kelime gibi tasarım elemanları kullanılmaktadır (Crisp & Temple, 2012). Bu tasarım elemanları ile görsel imgeler oluşturan grafik tasarımcının zihninde canlandırdığı biçimler yalnız o tasarımcıya aittir. Her ne kadar insanlar aynı duyu organlarına sahip olsalar da her insanın gördüğü ve yaşadığı şeylere karşı algılaması farklı olmaktadır. Duyu organlarının dıştan algıladığı bir şeyin birebir aynısı değil bilince yansıyan görüntüsüdür imge. Bir tasarımcı için tasarlanacak şeyin kopyalanmaktan çok özgün olma yolunda öz üretim özelliği taşıması yani belleğinde hayal ettiği şekilde temsiller yaratması önemlidir (Onursoy, 2019). Burada yaratma kısmıyla ilgili olarak iki işlev bulunmaktadır. Birincisi duyuların aktif olduğu, hafıza ve çağrışımsal hatırlamanın etken olduğu empirik imgelemin oluşumudur. İkincisi ise duyuların değil, düşüncenin egemen olduğu üretken imgelemdir (Göle, 2021). Tasarımcının ilk imgelemlerini oluştururken empirik imgelemden daha yaratıcı imgelemlerini oluştururken ise üretken imgelemden faydalanabileceği düşünülmektedir. Burada tasarımcı açısından önemli olan bu imge ve oluşan imgelemlerin nasıl ve neye göre biçimlenip iletişime dönüştüğüdür (Gombrich, 1992). Bir sanat veya tasarım ürünü imgelemlerdeki hayal ve düşlerin birleşiminden, biçime dönüşmesinden oluşmaktadır (Çakır, 1993). Tasarımcının kendi bireysel yatkınlığından bahsedecek olursak her tasarımcı farklı bir bireydir. Her tasarımcının doğduğu andan itibaren cinsiyeti, yaşadığı, gördüğü, okuduğu şeyler, eğitim aldığı okul, sınıf, eğitim seviyesi ve dolayısıyla da hayal ve düşleri de farklı olmaktadır. Farklı düşler ve hayaller farklı imgelemler ve dolayısıyla da yaratıcı imgelemler anlamına gelmektedir.

Bu makalenin amacı, Tipografi dersinde öğrencilerin yapmış oldukları afişler üzerinde kendi bireysel özelliklerinin etkili olup olmadığını araştırmaktır. Yaş, üniversite türü, sınıf, cinsiyet, güzel sanatlar lisesi mezunu olmak, program tecrübesi, kişisel bilgisayar sahibi olmak, elde eskiz çalışması yapmış olmak, harf anatomisi, yazı karakteri ve font konularında daha önce eğitim almak gibi durumların tipografik imgelem oluşturmada ne düzeyde etkili olduğu çalışmada ele alınmıştır. Literatürde bu bilgilere yönelik bulgulara rastlanılamamıştır. Bu nedenle çalışmanın alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Literatür Taraması

2.1. Tasarım

Tasarım, bir problemin çözümü demektir. Tasarımcı için ise bu problemin çözümünde birçok çözüm, plan ve fikir vardır. Tasarım bu çözüm, plan ve fikirlerin düzenlenmesi sonucunda üretmek olarak da tanımlanabilir. 20. Yüzyılın ünlü mimarlarından Louis Kahn; “Tasarım düzen içinde biçim üretmektir. Bu düzen içinde yaratıcılık vardır.” demiştir (Demirarslan & Demirarslan, 2020). Yaratıcılıkla yani biçim üretmekle ilgili olarak da problem çözme esnasında daha önce hiç kimsenin göremediği şekilde zihinde görüntüler, imgeler oluşturma veya biçimler oluşturma tanımını yapabiliriz.

Tasarım süreci problem tanımının, çözümünün, tasarım öncesi biliş etkinliğinin birlikte geliştiği bir süreçtir. Hiçbir şey yoktan var edilmemiştir. Yeni bir şeyin söylenmesi, biçimsel olarak önerilmesi ya da türetilmesi birikimimize katkıda bulunmuş önceki kavram ya da bilginin üstüne kurularak olanak kazanmıştır (Kömürcüoğlu, 2002, s. 5).

Amerikalı grafik tasarımcı Bob Gill ; “Tasarımı ellerinle tutamazsın. O bir nesne değildir; bir süreç, bir sistem, bir düşünme biçimidir.” demektedir (Ambrose & Harris 2013, s. 6).

2.2. Tipografi

İnsanların duygu, düşüncelerini paylaşmak adına bir yüzey üzerinde kullandıkları şekil ve işaretlere yazı denmektedir. Mağara duvarlarındaki resimlerle başlayan grafik sanatı için aslında daha sonra Mısırlıların hiyeroglif yazısı ve Sümerler tarafından mal sayımı hesaplarını tutmak için bulunulan çivi yazısı çok önemlidir. Daha sonra ise Fenikeliler, Mısırlılar ve Sümerlerin yazı sistemi üzerine geliştirdikleri sembollerle M. Ö. 1400’lü yıllarda Latin alfabesine ulaşmışlardır (Erdal, 2015).

İnsanlığın ve uygarlığın temelinde basit işaretler vardır. Simge olarak da tanımlayabileceğimiz bu işaretler basit gibi görünse de bilim, edebiyat, sanat gibi disiplinlerin oluşmasına, nesilden nesile aktarılıp saklanmasına aracı olmuşlardır. Bu işaretler, simgeler ya da somut nesnelere aslında bilim ve sanatla kesiştiği, kurallar paralelinde görsel düzenlemelerle şekillendiği ve iletişim sağladığı zaman Tipografiyi oluşturmaktadırlar (Selamet, 1996).

Yunanca ‘typos’ ve ‘graphein’ kelimelerinin birleşiminden oluşan Tipografinin ilk olarak 1450 yılında Gutenberg’in metalden değiştirilebilir harfleri teker teker baskı tekniğinde kullanmasıyla ortaya çıktığı bilinmektedir. Geleneksel tipo baskı kullanılarak üretilen ilk kitap (1452- 1455) Gutenberg tarafından değiştirilebilir hurufat ile basılan ‘42 Satırlık İncildir’. O günden bu yana birçok gelişim ve değişim yaşayan Tipografi ile ilgili birçok tanım yapılmaktadır. Harf, sayı veya yazı karakterlerinin, metin bloklarının iki veya üç boyutlu biçimde tasarlanması, dizilmesi ve düzenlenmesi ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz (Kılıçkaya & Uygungöz, 2008, s.171).

Tipografi harf, sayı ve yazı karakterlerinin belirli bir düzen içerisinde yeni fikirlerle zenginleştirilerek görsel mesaja dönüştürülmesidir (White, 2011). Yeni fikirleri zenginleştirmek kısmında ise var olan şeylere farklı açıdan bakmak yani yanal düşünmek önemlidir. Özellikle günümüzde yaratıcı olması gereken tasarımcı monoton olanı değil de zihnini kullanarak özgün olanı ortaya koyabilmelidir (Hermanto vd., 2021).

2.3. İmge

Latince hayal, aldatıcı görünüş anlamlarıyla “imago” sözcüğünden türeyen imge, İngilizcede görünüş, görüntü, resim, fikir gibi anlamlarıyla “image” sözcüğüyle karşılık bulmuştur. Türkçede ise imge “zihinde tasarlanan ve gerçekleşmesi özlenen şey, hayal, hülya, genel görünüş, izlenim, imaj” veya “duyu organlarının dıştan algıladığı bir nesnenin bilince yansıyan benzeri, hayal, imaj” olarak karşımıza çıkmaktadır (sozluk.gov.tr/ 2021).

İnsanın var olması demek imgenin var oluşu demektir. İnsan doğduğu andan itibaren duyuları aracılığıyla soyut- somut her şeyi algılamaya başlar ve zihin aracılığıyla bu algılanan her şey belleğe aktarılır. Bu nedenle ilk defa gördüğümüz bir şeyi ikinci kez gördüğümüzde zihnimiz aracılığıyla hatırlayabiliriz (Anlamaz, 2020, s. 7). Bellek üzerindeki bu hatırlamada her insanın farklı biçimde algılaması sebebiyle farklı imgeler oluşacaktır.

2.4. İmgelem

Aristo’ya göre nesnelere duyusal uyarımları olmadan yansımaların zihinde tekrarlanması bir yetidir ve bu yeti de imgelemdir. İmgelemin ürünü olan imge de aynı zamanda imgelem için harekete geçirici bir güdüdür (Demirel, 1997, s. 16). Felsefe sözlüğünde ise imgelem, gerçeklikten edinilen izlenimlerin dönüşüme uğraması olarak insan bilincinde yeni duyusal ya da düşünsel yansılar oluşturma yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Ve sonuç olarak öznel bir gerçeklik olarak da tanımlanabilmektedir. Bu öznel gerçeklik tanımı sanat ve tasarım disiplinlerine özgün bir yaratma şeklinde uyarlanabilir. Sanatçı ve tasarımcı olacak kişiyi kendine özgüleştirerek, harekete geçirecek bir güçtür (Demirel, 1997).

Yaratıcı ve yansıtıcı özellikleri olan imgelem, herhangi bir şeyi o şey karşımızda olmaksızın tasarımlama yatkınlığı olarak tanımlanabilmektedir. Kant’a göre ise imgelem görme, düşünme, duyarlık ile anlık arasındaki ilişkilendirmeyi bir tasarıma dönüştürmedir (Çakır, 1993).

3. Veri Seti ve Metodoloji

3.1. Veri Seti

Araştırmanın çalışma grubunu 2022- 23 Eğitim- Öğretim yılı güz döneminde Yükseköğretim kurumlarından Beykoz Üniversitesi, Doğu Üniversitesi, Medeniyet Üniversitesi ve Yıldız Teknik Üniversitesi “Tipografi” dersi alan öğrencileri oluşturmuştur. Toplam 108 kişi çalışmaya katılmıştır.

Öncelikli olarak çalışma konusuyla ilgili olarak literatür taraması yapılmış ve sonrasında yapılacaklar planlanmıştır. Veri toplama araçlarından ilk olarak öğrencilerin demografik özelliklerinin belirlenmesi için öğrencilere yönelik kişisel bilgi formu hazırlanmıştır. Kişisel bilgi formunun hazırlanması aşamasında alandan üç uzmandan görüş alınmıştır. Katılımcılarla çalışma için Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulundan 01.07.2022 tarihinde uygunluk kararı alınmıştır.

Araştırmanın nicel veri toplama aracı olarak tipografi dersi öğrencilerinin yaptığı afiş çalışmalarının ölçülüp değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için de Tablo 1’deki rubrik (dereceli puanlama anahtarı) hazırlanmıştır. Araştırmacının deneyimleri doğrultusunda hazırlanan dereceli puanlama anahtarına alandan üç uzman son şeklini vermiştir.

Tablo 1. Dereceli Puanlama Anahtarı

ÖLÇÜTLER	ZAYIF	ORTA	İYİ	ÇOK İYİ
Mesaj- İmge Bütünlüğü	Mesaj –imge bütünlüğü yoktur.	Mesaj –imge bütünlüğü kısmen vardır.	Mesaj –imge bütünlüğü yeterlidir.	Mesaj –imge bütünlüğü oldukça iyidir.
İmge Çeşitliliği	Zihindeki izlenimlerin aktarılmasında kullanılan biçimlerin çeşitliliği yoktur.	Zihindeki izlenimlerin aktarılmasında kullanılan biçimlerin çeşitliliği kısmen vardır.	Zihindeki izlenimlerin aktarılmasında kullanılan biçimlerin çeşitliliği yeterlidir.	Zihindeki izlenimlerin aktarılmasında kullanılan biçimlerin çeşitliliği oldukça iyidir.
Tipografik Hiyerarşi	Tüm yazılar aynı vurgu ve etkidedir.	Yazılar arasında hiyerarşi kısmen vardır.	Yazılar arasındaki hiyerarşi yeterlidir.	Yazılar arasındaki hiyerarşi oldukça iyidir.
Tipografik Düzenleme	Görsel düzenleme içerisinde yazının diğer tasarım öğeleriyle ilişkisi yoktur.	Görsel düzenleme içerisinde yazının diğer tasarım öğeleriyle ilişkisi kısmen vardır.	Görsel düzenleme içerisinde yazının diğer tasarım öğeleriyle ilişkisi yeterlidir.	Görsel düzenleme içerisinde yazının diğer tasarım öğeleriyle ilişkisi oldukça iyidir.
Tipografik İmgelem	Tipografik imgelem	Tipografik imgelemlerde	Tipografik imgelemlerde	Tipografik imgelemlerde hiç beklenmedik

tamamen nesneldir.	kısmen bilindik ilişkiler vardır.	beklenmedik ilişkiler vardır.	yeni ilişkiler vardır.
-----------------------	--------------------------------------	----------------------------------	---------------------------

TOPLAM BAŞARI PUANI

Afişler için hazırlanan dereceli puanlama anahtarı (rubrik) ile mesaj- imge bütünlüğü, imge çeşitliliği, tipografik hiyerarşi, tipografik düzenleme, tipografik imgelem gibi kriterler açısından değerlendirme yapılmıştır. Rubriğin her bir maddesi; (4) çok iyi, (3) iyi, (2) orta, (1) zayıf şeklinde derecelendirilmiştir.

Uzmanlar tarafından değerlendirilecek afiş çalışmaları için hazırlanan dereceli puanlama anahtarı (rubrik) afiş çalışmasına başlamadan önce öğrencilerle paylaşılmıştır. Sanat, sanatçı adı ve sanatçının sözünün her üniversitede her katılımcıya farklı şekilde verilmesi ve bununla ilgili afiş çalışması yapmaları istenmiştir. Uygulama sonrası teslim edilen afiş çalışmaları beş uzman tarafından dereceli puanlama anahtarı (rubrik) yardımıyla değerlendirilmiştir.

3.2. Metodoloji

Amaçlı örnekleme yöntemi olarak kolay ulaşılabılır durum örnekleme seçilen bu çalışmada bu örnekleme ve yöntem ile yakın ve hızlı olma ile erişilmesi kolaylık sağlanmıştır (Baltacı, 2018).

Tipografi dersi alan öğrencilerin tipografik imgelem oluşturmalarında demografik özelliklerin belirleyici olup olmadığını tespit etmeye çalışan bu çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. SPSS 24.0 ile verilerin analizi yapılmış ve sonuçlar % 95 güven düzeyinde değerlendirilmiştir. Çalışmada t testi ve ANOVA testi kullanılmıştır. Çünkü kriterlerden alınan puanların demografik özelliklere göre farklılık gösterme durumu analiz edilmiştir. T testi, iki gruplu demografik farklılıkların analizinde kullanılırken ANOVA testi k (k>2) gruplu değişkenlerin analizinde kullanılmaktadır (Cleophas vd., 2009).

4. Bulgular

Araştırmada veri toplama araçları ile bulgulara ulaşılmıştır.

4.1. Kişisel Bilgi Formuna İlişkin Bulgular

Çalışmaya katılanların yaşları 18-44 arasında olup ortalaması 21,31'dir. Öğrencilerin % 61,1'i devlet üniversitesinde öğrenim görürken % 80,6'sı ikinci sınıftadır. Öğrencilerin % 73,1'i kadın, % 26,9'u erkektir.

Araştırmaya dahil olan öğrencilerin % 17,6'sı güzel sanatlar lisesi mezunu olup % 98,1'i Adobe Illustrator ve Photoshop kullanmış, % 95,4'ü kişisel bilgisayar sahibi, % 66,7'si yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış, % 51,9'u harf anatomisi hakkında eğitim almış ve % 59,3'ü yazı karakteri ve font konusunda eğitim almıştır.

4.2. Öğrenci Tasarım Çalışmalarına İlişkin Bulgular

108 katılımcı ders planı uygulaması sonucu bireysel olarak verilen konularıyla ilgili afiş çalışmaları yapmıştır. Şekil 1 ve 2'de öğrenci afiş çalışmalarından örnek verilmiştir.

Şekil 1. Öğrenci Afiş Çalışması Örneği (Ö75)

Şekil 2. Öğrenci Afiş Çalışması Örneği (Ö104)

4.3. Dereceli Puanlama Anahtarına (Rubrik) İlişkin Bulgular

Mesaj- imge bütünlüğü puanının öğrencilerin özelliklerine göre incelenmesi amacıyla yapılan t testi ve ANOVA testi sonuçları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Mesaj- İmge Bütünlüğü Puanının Öğrencilerin Özelliklerine Göre İncelenmesi

		Mesaj- İmge Bütünlüğü		Karşılaştırma Testi	
		X	ss	İstatistik	p değeri
Üniversite Türü	Özel	2,10	0,58	0,845	0,400
	Devlet	2,01	0,54		
Sınıf	2.sınıf	2,00	0,55	2,460	0,090
	4.sınıf	2,42	0,60		
	Yüksek Lisans	2,10	0,48		
Güzel Sanatlar Lisesi Mezunu	Evet	1,95	0,60	-0,871	0,386
	Hayır	2,07	0,55		
Yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış mı?	Evet	2,11	0,53	1,758	0,082
	Hayır	1,92	0,59		
Harf anatomisi hakkında eğitim almış mı?	Evet	2,15	0,59	1,934	0,056
	Hayır	1,94	0,50		
Yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış mı?	Evet	2,15	0,58	2,424	0,017*
	Hayır	1,90	0,48		

Analiz sonuçlarına göre öğrencilerin mesaj- imge bütünlüğü kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin üniversite türüne, sınıfına, güzel sanatlar lisesi mezunu olma durumuna, yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış olması durumuna, harf anatomisi hakkında eğitim almış olması durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedir ($p>0,05$). Bununla birlikte istatistiksel olarak öğrencilerin mesaj- imge bütünlüğü kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış olması durumuna göre anlamlı düzeyde farklı sonuçlar göstermektedir ($p<0,05$). Yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış olanların mesaj- imge bütünlüğü kriterinden aldıkları puanlar, eğitim almayanlara göre daha yüksektir.

İmge çeşitliliği puanının öğrencilerin özelliklerine göre incelenmesi amacıyla yapılan t testi ve ANOVA testi sonuçları Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. İmge Çeşitliliği Puanının Öğrencilerin Özelliklerine Göre İncelenmesi

		İmge Çeşitliliği		Karşılaştırma Testi	
		X	ss	İstatistik	p değeri
Üniversite Türü	Özel	2,10	0,53	2,343	0,021*
	Devlet	1,88	0,47		
Sınıf	2.sınıf	1,94	0,51	2,057	0,133

	4.sınıf	2,29	0,58		
	Yüksek Lisans	1,93	0,39		
Güzel Sanatlar Lisesi Mezunu	Evet	2,01	0,55	0,433	0,666
	Hayır	1,96	0,50		
Yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış mı?	Evet	2,04	0,51	2,278	0,025*
	Hayır	1,81	0,47		
Harf anatomisi hakkında eğitim almış mı?	Evet	2,09	0,53	2,651	0,009*
	Hayır	1,83	0,44		
Yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış mı?	Evet	2,03	0,51	1,741	0,085
	Hayır	1,86	0,49		

Analiz sonuçlarına göre istatistiksel olarak öğrencilerin imge çeşitliliği kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin sınıfına, güzel sanatlar lisesi mezunu olma durumuna ve yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış olması durumuna göre anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedir ($p>0,05$). Fakat analiz sonuçlarına göre öğrencilerin imge çeşitliliği kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin üniversite türüne göre anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Özel üniversitede eğitim alanların imge çeşitliliği kriterinden aldıkları puanlar, devlet üniversitesine göre daha yüksektir. İstatistiksel olarak öğrencilerin imge çeşitliliği kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış olması durumuna göre anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış olanların imge çeşitliliği kriterinden aldıkları puanlar daha yüksektir. Yine istatistiksel olarak öğrencilerin imge çeşitliliği kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin harf anatomisi hakkında eğitim almış olması durumuna göre anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Harf anatomisi hakkında eğitim almış olanların imge çeşitliliği kriterinden aldıkları puanlar daha yüksektir.

Tipografik hiyerarşi puanının öğrencilerin özelliklerine göre incelenmesi amacıyla yapılan t testi ve ANOVA testi sonuçları Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4. Tipografik Hiyerarşi Puanının Öğrencilerin Özelliklerine Göre İncelenmesi

		Tipografik Hiyerarşi		Karşılaştırma Testi	
		X	ss	İstatistik	p değeri
Üniversite Türü	Özel	2,24	0,53	-0,447	0,656
	Devlet	2,28	0,53		
Sınıf	2.sınıf	2,23	0,53	1,386	0,255
	4.sınıf	2,36	0,65		
	Yüksek Lisans	2,48	0,34		
Güzel Sanatlar Lisesi Mezunu	Evet	2,22	0,55	-0,413	0,680

	Hayır	2,28	0,53		
Yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış mı?	Evet	2,31	0,51	1,161	0,248
	Hayır	2,18	0,56		
Harf anatomisi hakkında eğitim almış mı?	Evet	2,29	0,58	0,387	0,699
	Hayır	2,25	0,47		
Yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış mı?	Evet	2,31	0,56	0,939	0,350
	Hayır	2,21	0,48		

Analiz sonuçlarına göre istatistiksel olarak öğrencilerin tipografik hiyerarşi kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin üniversite türüne, sınıfına, güzel sanatlar lisesi mezunu olma durumuna, yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış olması durumuna, harf anatomisi hakkında eğitim almış olması durumuna ve yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış olması durumuna göre anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedir ($p>0,05$).

Tipografik Düzenleme puanının öğrencilerin özelliklerine göre incelenmesi amacıyla yapılan t testi ve ANOVA testi sonuçları Tablo 5’de verilmiştir.

Tablo 5. Tipografik Düzenleme Puanının Öğrencilerin Özelliklerine Göre İncelenmesi

		Tipografik Düzenleme		Karşılaştırma Testi	
		X	ss	İstatistik	p değeri
Üniversite Türü	Özel	2,20	0,58	0,747	0,457
	Devlet	2,11	0,59		
Sınıf	2.sınıf	2,14	0,60	0,430	0,651
	4.sınıf	2,29	0,62		
	Yüksek Lisans	2,05	0,42		
Güzel Sanatlar Lisesi Mezunu	Evet	2,09	0,63	-0,392	0,696
	Hayır	2,15	0,58		
Yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış mı?	Evet	2,22	0,56	1,889	0,062
	Hayır	1,99	0,60		
Harf anatomisi hakkında eğitim almış mı?	Evet	2,25	0,62	2,084	0,040*
	Hayır	2,02	0,53		
Yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış mı?	Evet	2,22	0,62	1,719	0,089
	Hayır	2,03	0,51		

Analiz sonuçlarına göre öğrencilerin tipografik düzenleme kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin üniversite türüne, sınıfına, güzel sanatlar lisesi mezunu olma durumuna, yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış olması durumuna, yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış olması durumuna göre anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedir ($p>0,05$). Bununla birlikte istatistiksel olarak öğrencilerin tipografik düzenleme kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin harf anatomisi hakkında eğitim almış olması durumuna göre anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Harf anatomisi hakkında eğitim almış olanların tipografik düzenleme kriterinden aldıkları puanlar, eğitim almayanlara göre daha yüksektir.

Tipografik imgelem puanının öğrencilerin özelliklerine göre incelenmesi amacıyla yapılan t testi ve ANOVA testi sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Tipografik İmgelem Puanının Öğrencilerin Özelliklerine Göre İncelenmesi

		Tipografik İmgelem		Karşılaştırma Testi	
		X	ss	İstatistik	p değeri
Üniversite Türü	Özel	2,10	0,60	1,417	0,159
	Devlet	1,94	0,55		
Sınıf	2.sınıf	1,97	0,57	2,227	0,113
	4.sınıf	2,38	0,63		
	Yüksek Lisans	1,95	0,51		
Güzel Sanatlar Lisesi Mezunu	Evet	1,97	0,59	-0,249	0,804
	Hayır	2,00	0,57		
Yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış mı?	Evet	2,07	0,55	1,783	0,078
	Hayır	1,86	0,59		
Harf anatomisi hakkında eğitim almış mı?	Evet	2,11	0,60	2,164	0,033*
	Hayır	1,88	0,51		
Yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış mı?	Evet	2,08	0,60	1,774	0,079
	Hayır	1,88	0,51		

Tipografik imgelem kriteri analiz sonuçlarına göre öğrencilerin bu kriterden aldıkları puanlar öğrencinin üniversite türüne, sınıfına, güzel sanatlar lisesi mezunu olma durumuna, yazı veya tipografi konusunda elde eskiz uygulaması yapmış olması durumuna, yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış olması durumuna göre anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedir ($p>0,05$). Bununla birlikte istatistiksel olarak öğrencilerin tipografik imgelem kriterinden aldıkları puanlar öğrencinin harf anatomisi hakkında eğitim almış olması durumuna göre anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Harf anatomisi hakkında eğitim almış olanların tipografik imgelem kriterinden aldıkları puanlar, eğitim almayanlara göre daha yüksektir.

5. Sonuç

Bu çalışmada araştırmacının tecrübeleri doğrultusunda tespit ettiği bir durum üzerinden yola çıkmıştır. Araştırma sonucunda öğrencilerin tipografik imgelem oluşturmaları sürecinde kişisel özelliklerinin belirleyici olabileceği görölmüştür. Kişisel özellikler her öğrencinin farklı bir birey olduğunu ve dolayısıyla farklı özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla farklı özelliklere sahip her öğrencinin bireysel olarak değerlendirilme gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Uygulama sonucunda her katılımcının tipografik afiş çalışması beş uzman tarafından değerlendirilmiştir. Dereceli puanlama anahtarı sonuçlarına göre öğrencilerin bazı kriterlerden aldıkları puanlar üzerinde demografik özelliklerin etkili olduğu görölmektedir. Anlamalı düzeyde farklıklar gösteren bulgular şu şekildedir: Mesaj- imge bütünlüğu kriterinden alınan puanlar üzerinde katılımcıların yazı karakteri ve font konusunda eğitim almış olması önemlidir. Özel üniversitede eğitim alan öğrencilerin devlet üniversitesine göre imge çeşitliliği kriterinden daha yüksek puanlar aldığı görölmektedir. Yine aynı kriter için yazı veya tipografi konusunda elde eskiz yapmış olanlar ile harf anatomisi hakkında eğitim almış olanların daha yüksek puanlar aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Tipografik düzenleme kriteri için harf anatomisi hakkında daha önce eğitim almış olanların puanları daha yüksek çıkmıştır. Yine harf anatomisi hakkında eğitim almış olan öğrencilerin tipografik imgelem kriterinden daha yüksek puanlar aldıkları görölmüştür. Tipografik hiyerarşi kriteri için demografik özellikler açısından anlamalı bir sonuç çıkmamıştır.

Bu değerlendirmeler sonucunda öğrencilerin bazı kriterlerden aldığı puanlar üzerinde demografik özelliklerin belirleyici olduğu görölmüştür. Bu da göstermektedir ki öğrenciler bireysel olarak farklı demografik özelliklere sahiptir ve dolayısıyla öğrencilerin buna göre yönlendirilmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca araştırmada bilgisi edinilen demografik özelliklere alternatif başka özelliklerin de yine öğrencilerin tipografik imgelemlerinde etkili olabileceği düşünölmektedir.

Kaynakça

- Ambrose, G. & Harris, P. (2013). *Grafik Tasarımda Tasarım Fikri*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Anlamaz, E. (2020). Soyut Heykelde İmge ve İmgelem. (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örneklem Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (1), 231-274.
- Cleophas T.J. (Ed.), Zwinderman A.H. (Ed.), Cleophas T.F. (Ed.) & Cleophas E.P. (Ed.) (2009). *Statistics Applied to Clinical Trials*. Springer Link, (pp. 17- 43) Erişim Tarihi: 14.08.2023, https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9523-8_2
- Crisp, D. G. & Temple W. F. (2012). *Typography Graphic Design in Context*. London: Thames & Hudson.
- Çakır, G. (1993). Nesne, İmgelem ve Bilinçaltı. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demirarslan D. & Demiraraslan O. (2020). *Tasarım ve Tasarım Süreci*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Demirel, S. (1997). Yaratma Süreci- İmgelem- Biçimleme. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdal G. (2015). *İletişim ve Tipografi*. İstanbul: Hayalperest Yayınevi.
- Gombrich E.H. (1992). *Sanatın Öyküsü*. İstanbul: Remzi Kitabı.
- Göle, Ş. (2021). Home' un Mavisini. *Felsefe/ Düşünce Dergisi*, 2 (74), 245- 258.
- Hermento Y. A. L., Pujiyanto & Pahlevi A. S. (2021). Lateral Thinking in Typography Layout System. Proceedings of 4th International Conference on Innovation in Engineering and Vocational Education. Erişim Tarihi: 15.08.2023, <https://www.atlantispress.com/proceedings/icieve-21/125972321>
- Kaptan, S. & Sayın, Z. (2020). Grafik Tasarım Bağlamında İletinin Görsel Tasarımlara Dönüştürülmesi Süreçleri. *İdil Dergisi*, 9 (69), 805-820.
- Kılıçkaya E. E. & Uygungöz M. (2008). Hayatın İçinde Yaşayan Tipografiler. *Anadolu Sanat Dergisi*, 19, 171- 180.
- Kömürcüoğlu T. N. (2002). Tasarım Sürecinde Bilişsel Yeti Olarak İmgelem ve Kavram. (Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi/ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Mazlum, H. (2017). Modernizm Sürecinde Yeni Tipografi'nin Doğuşu ve Jan Tschichold. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 228- 229.
- Selamet S. (1996). Tipografi Üzerine. *Anadolu Sanat Dergisi*, 5 (17), 173- 181.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü. Erişim Tarihi: 05.11.2021, <https://sozluk.gov.tr/>
- Onursoy, S. (2019). *Görsel İletişim ve İmge*. Ankara: Pegem Akademi.
- White, A.W. (2011). *The Elements of Graphic Design*. New York: Allworth Press.

STRATEJİK YÖNETİM SÜRECİNİN REKABET GÜCÜ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Saniye YILDIRIM ÖZMUTLU¹

Öz

Stratejik yönetim, işletmenin amaç ve hedeflerine ulaşmasını sağlayan ve bir işletmenin tüm süreçlerine yön veren bir işletme yönetimi sürecidir. Bu çalışmanın amacı, stratejik yönetim sürecinin işletmelerin rekabet gücü üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Araştırma evrenini Tekirdağ ili Çerkezköy ilçesi Organize Sanayi Bölgesinde faaliyetlerine devam eden 293 işletme oluşturmaktadır. Bu işletmelerde üst düzey yönetici statüsünde çalışan kişilere anket uygulanarak, anket yöntemiyle veriler toplanmıştır. Toplanan veriler yapısal eşitlik modeli yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, stratejik yönetim sürecinin rekabet gücü üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte stratejik yönetim sürecinin aşamalarının kolektif bir şekilde yönetilmesinin gerekliliğine değinilerek planlama esnekliği ve planlama vizyonu aşamalarının güçlendirilmesinin rekabet gücünü arttıracakları belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Strateji, Stratejik yönetim, Süreç, Rekabet, Rekabet Gücü

JEL Kodları: L21, L22, L25

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF STRATEGIC MANAGEMENT PROCESS ON COMPETITIVENESS

Abstract

Strategic management is a business management process that enables the business to achieve its goals and objectives and directs all processes of a company. The aim of this study is to investigate the effect of the strategic management process on the competitiveness of businesses. The research population consists of 293 companies operating in the Organized Industrial Zone in Çerkezköy district of Tekirdağ province. Data were collected by survey method by applying a survey to the people working as senior managers in these companies. The collected data were analyzed using the structural equation modeling method. The results show that the strategic management process has a positive effect on competitiveness. In addition to this, it has been determined that strengthening the planning flexibility and planning vision stages will increase the competitiveness by addressing the necessity of collective management of the stages of the strategic management process.

Keywords: Strategy, Strategic management, Process, Competition, Competitiveness

JEL Codes: L21, L22, L25

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Lojistik Anabilim Dalı, Tekirdağ, TÜRKİYE. saniyeyildirim58@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6199-3999>

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 08.06.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 16.08.2023

DOI: 10.56337/sbm.1311378

Atf (Cite): Yıldırım Özmütlu, S. (2023). Stratejik Yönetim Sürecinin Rekabet Gücü Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 86-99.

1. Giriş

Dünya düzeninin her geçen gün değişmesi işletmelerin iş akışının değişmesine neden olmaktadır. İşletmelerin değişen düzene ve iş akışlarına uyum sağlamaları gereklidir. Bunu için işletmeler daha stratejik odaklı hareket etmeye ve rekabet güçlerini arttırmaya odaklanmalıdır. Günümüzde birçok işletme rekabetin varlığının farkında ve rekabet odaklı yaklaşımlar sergileme eğilimindedirler. Günümüzün çalkantılı ortamlarında rekabetin şiddetini görmezden gelmek mümkün değildir. Bu nedenle işletmelerin rekabet güçlerini arttırabilmelerinin yollarından birisi stratejik yönetim süreçlerini iyi bir şekilde yönetebilmelerine bağlıdır. Günümüzde rekabet gücü elde etmek isteyen işletmeler stratejik yönetim sürecine daha fazla önem vermektedir.

Yabancı literatürde olduğu gibi Türkçe literatürde de çok fazla sayıda strateji terimi ve stratejik yönetim terimine yönelik tanımlamalar ve çalışmalar mevcuttur. Strateji, yönetim veya planlama gibi önceki yönetim faaliyetlerinin yerini almaya gelen çağın çağdaş kavramıdır (Carter, 2013, s. 1048). Tzu (2012) ve Mackay & Zundel'e (2017, s. 176) göre, strateji kavramının kelime anlamı askeri alanda ortaya çıkmış ve Yunanca "strategos" kelimesinden gelmektedir. Strateji teriminin anlamı zaman içerisinde evrilmiştir. Zaman içerisinde strateji, insan faaliyetlerine ve özellikle iş stratejilerine uygulanmaya başlamıştır. Askeri ve iş stratejisi arasındaki en temel fark, iş stratejisinin bir rekabet varsayımıyla formüle edilmesi, uygulanması ve değerlendirilmesidir. İş stratejistleri, bir işletmedeki rekabet ortamının anlaşılması ve rekabetin etkilerinin yorumlanması anlamında strateji ve stratejik yönetim konularına yoğunlaşmışlardır (Cattani, vd., 2017, s. 65). Günümüzün strateji ve stratejik yönetim konularının araştırılmasındaki kategoriler ve rekabet çalışmaları yeniden yapılandırılmış ve güçlendirilmiştir (Fuertes, vd., 2020, s. 1-2). Literatürde yer alan rekabet çalışmaları daha çok stratejinin ne için iyi olduğu ve ona nasıl ulaşılabileceği konuları üzerinedir. Çünkü iş dünyasında iyi bir rekabet zekâsı, başarının anahtarlarından birisini oluşturmaktadır. (David & David, s. 228). Bu nedenle işletmelerin birçoğu başarıya ulaşmanın ve avantajlar elde etmenin temelinde rekabet güçlerinin artırılması gerektiğinin farkındadır.

Strateji, bir işletmenin başarılı bir şekilde nasıl rekabet edeceğine dair teoridir (Peng, 2022, s. 6) ve bir işletmenin başarıya giden yöntemlerini belirler. Stratejik yönetim, işletmelerin kaynakları ve faaliyet gösterdiği dünya ile nasıl etkileşime girdiğini gösteren heyecan verici fakat bir o kadar da zorlu bir süreçtir. Stratejik yönetim, bir işletmenin hedeflerine ulaşmasını sağlayan işlevler arası kararları formüle etme, uygulama, değerlendirme sanatı ve bilimidir (David, 2011, s. 6; David & David, 2017, s. 33). Stratejik yönetim süreci, stratejik bilinç ile başlayan ve stratejik analiz, stratejik yönlendirme, strateji oluşturma, stratejik uygulama ve stratejik kontrol ile sonuçlanan bir süreçtir. Stratejik kontrol ile süreç sona ermemekte sürekli olarak bütün evrelere geri besleme yaparak mükemmeli aramaya devam etmektedir (Bay vd., 2016, s. 1409). Diğer bir deyişle stratejik yönetim süreci; strateji oluşturma, strateji uygulama ve strateji değerlendirme aşamalarından oluşur. Rekabet gücü ise, işletmelerin ulusal ve uluslararası arenada rakip işletmelere göre daha düşük maliyetli ve kaliteli ürün sunabilmesi, sunulan ürün ve hizmetin çekiciliği gibi rekabet avantajı yaratacak özelliklere sahip olmaktır (Ada, vd., 2008, s. 55).

Yapılan bu çalışmada, Tekirdağ ilinin Çerkezköy ilçesindeki Organize Sanayi Bölgesi'nde (OSB)² faaliyetlerine devam eden işletmelerin stratejik yönetim süreçlerinin rekabet gücü üzerinde yaratmış olduğu etkiler araştırılmıştır. Daha önce yapılan çalışmalarda, stratejik yönetiminin neyi ifade ettiği ve özellikle farklı sektörlerde stratejik yönetimin firma performansı üzerindeki doğrudan ya da dolaylı etkileri araştırılmıştır. Daha önceki çalışmalarda, stratejik yönetim ve firma performansı ilişkisine odaklanıldığı ve stratejik yönetim süreci ve rekabet gücü arasındaki ilişkiye odaklanılmadığı ve bu ilişkinin ihmal edildiği düşünülmektedir. Yapılan mevcut çalışma ile ihmal edildiği düşünülen bu noksanlık giderilmek istenmiştir. Mevcut çalışmanın amacı, stratejik yönetim sürecinin rekabet gücü üzerinde yarattığı etkileri araştırmaktır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgularla gerekli

² Url-1

değerlendirmeler yapılarak, araştırma kapsamında yer alan sektöre ve stratejik yönetim literatürüne fayda sağlanmak istenmiştir.

2. Literatür Araştırması

2.1. Stratejik Yönetim Konsepti

Yapılan çalışmada stratejik yönetim konusuna değinmeden önce strateji terimine değinmek hem konuyu anlamamız hem de değişkenler arasında bağlantı kurmamız açısından faydalı olacaktır. Strateji, temel yetkinliklerden yararlanmak ve rekabet avantajı elde etmek için tasarlanmış entegre ve koordineli taahhütler ve eylemler dizisidir (Hitt, vd., 2020, s. 4). Bir işletmenin stratejisi, yöneticilerinin işletmenin rakiplerini geride bırakmak ve üstün kârlılık elde etmek için gerçekleştirdiği eylemler dizisidir (Gamble, vd., 2019, s. 2). Bir işletmenin stratejisi iç ve dış çevre arasındaki uyumu ifade eder (Hitt, vd., 2020, s. 5). Anlaşıldığı üzere, işletmelerin amaç ve hedeflerine ulaşabilmeleri için öncelikli olarak iyi bir strateji ya da stratejiler belirlemeleri gerekir. Fakat iyi bir stratejiyi belirleyebilmek o kadar da kolay değildir. Bir işletmenin sadece stratejisini belirlemesi ya da stratejisini seçmesi başarıya ulaşacağı anlamına gelmemektedir. Belirlenen ya da seçilen stratejinin yönetimi başarı ya da başarısızlık ile sonuçlanabilir. Bir işletme iyi bir strateji belirleyip kötü bir stratejik yönetim sergileyerek başarısız olabilir. Bu nedenle işletmeler strateji seçiminin yanı sıra stratejik yönetimin neyi ifade ettiğini ve stratejik yönetim sürecinin nasıl başarıyla yönetilebileceğini sorgulamalıdır

Stratejik yönetim, bir işletmenin gelecekteki yönü hakkında temel kararlar verir ve işletmenin amacına ulaşabilmesi için plan ve eylemlerin belirlenmesini sağlar (Lynch, 2015, s. 48). Stratejik yönetim, pazar fırsatlarını bulmak, deneyimlemek ve zaman içinde rekabet avantajı geliştirmek olarak tanımlanabilir. Stratejik yönetim, bir organizasyonun rekabet avantajı yaratmak ve sürdürmek için üstlendiği analizler, kararlar ve eylemlerdir. Stratejik yönetim, ilk olarak işletmenin iç ve dış çevrelerinin ve stratejik hedeflerin (vizyon, misyon ve stratejik hedefler) analizi ile ilgilenmektedir. İkinci olarak, bazı işletmelerin neden daha iyi performans gösterdiğinin incelenmesi üzerine odaklanmaktadır (Dess, vd., 2021, s. 45-49).

2.2. Stratejik Yönetim Süreci

Stratejik yönetim süreci, bir işletme misyonunun seçilmesinin yanı sıra bir işletmenin stratejisinin oluşturulmasına katkıda bulunan dış ve iç analizlerini içerir (Lynch, 2015, s. 36). Bu sürecin içerisinde stratejik seçim yapmayı içeren (1) rekabet edilecek pazarlar, (2) firmanın bu pazarlarda sunacağı benzersiz değer, (3) bu benzersiz değeri rakiplerden daha iyi sunmak için gereken kaynaklar ile yetenekler ve (4) taklidi önleyerek avantajı sürdürmenin yolları belirlenir (Dyer vd., 2022, s. 36-38).

Stratejik yönetim süreci *strateji oluşturma*, *strateji uygulama* ve *strateji değerlendirme* bu üç aşamadan oluşur. *Strateji oluşturma*, bir vizyon ve misyon geliştirmeyi, bir kuruluşun dış fırsatlarını ve tehditlerini tanımlamayı, iç güçlü ve zayıf yönleri belirlemeyi, uzun vadeli hedefler oluşturmayı, alternatif stratejiler oluşturmayı ve izlenecek belirli stratejileri seçmeyi içerir³. *Strateji uygulaması*, seçilen bir stratejinin örgütsel eyleme dönüştürülmesi, böylece stratejik amaç ve hedeflere ulaşmak için gerekli faaliyetleri etkin bir şekilde uygulamaktır (Dyer, 2022, s. 35). Strateji uygulaması, bir işletmenin yıllık hedefler belirlemesini, politikalar geliştirmesini, çalışanları motive etmesini ve formüle edilmiş stratejilerin uygulanabilmesi için kaynakları tahsis etmesini gerektirir. Strateji uygulaması, stratejiyi destekleyen bir kültür geliştirmeyi, etkili bir organizasyonel yapı oluşturmayı, pazarlama çabalarını yeniden yönlendirmeyi, bütçeleri hazırlamayı, bilgi sistemlerini geliştirmeyi ve kullanmayı ve çalışan ücretlerini organizasyonel performansla ilişkilendirmeyi içerir⁴. *Strateji değerlendirme*, stratejik

³ Bir işletmenin misyonu, şirketin birincil amacını ve faaliyet kapsamını ana hatlarıyla belirtir. Vizyon, işletmenin ne olmak istediğinin ve geniş anlamda nihai olarak ne elde etmek istediğinin ifade eder. Dış analizi, bir işletmenin karlılığını etkileyen çevresel faktörleri anlamak için şirketin mevcut veya potansiyel pazarlarının veya endüstrilerinin analizini içerir. Dâhili analiz, işletmenin rekabet avantajı yaratmak için konuşlandırılabilir kaynak ve yeteneklerinin analizini içerir. Bu analizler, bir şirketin stratejisinin oluşturulmasına katkıda bulunur (Dyer vd., 2020, s. 31).

⁴ İşletmeler, strateji oluşturmanın ardından arzu edilen bir performans düzeyine ulaşmak için bir strateji formüle eder ve uygular. İşletmenin stratejisini etkin bir şekilde uygulamak için bir plan geliştirmesi gerekir. Genellikle bir planlama ekibine liderlik edebilecek bir stratejik lider/yöneticiye ihtiyaç vardır. Stratejik liderler, firmanın

yönetimin son aşamasıdır⁵. Bu son aşamada yöneticiler, belirli stratejilerin ne zaman iyi çalıştığının/çalışmadığının değerlendirmesi yapar (David & David, 2017, s. 33-34).

Barringer & Bluedorn (1999) stratejik yönetim sürecine yönelik yapmış olduğu çalışmada stratejik yönetim sürecini çevresel tarama, planlama esnekliği, planlama vizyonu, planlama odağı, kontrol sistemi (stratejik kontrol ve finansal kontrol) aşamalarıyla ele almıştır. Barringer & Bluedorn (1999), bu aşamaları belirlerken birçok araştırmacının çalışmalarından faydalanmıştır. Kısa bir şekilde stratejik yönetim sürecinin aşamalarını Tablo 1'deki gibi ifade etmek mümkündür. Yapılan bu çalışmanın bağımsız değişkeni stratejik yönetim süreci aşamalarından oluşmaktadır.

Tablo 1. Stratejik Yönetim Süreci Aşamaları

Stratejik Yönetim Süreci	<i>Çevresel tarama</i> , İşletmenin çevresindeki olaylar ve eğilimler hakkında bilgileri içerir ve bu da fırsatların tanınmasını kolaylaştırır. Çevresel tarama bir belirsizliği özümseme yöntemidir. Bu nedenle tarama, yöneticilerin belirsizlikle başa çıkmalarına yardımcı olabilir.	Hambrick (1981); Bluedorn vd., (1994); Miller (1983)
	<i>Planlama esnekliği</i> , bir işletmenin stratejik planının çevresel fırsatlar/tehditler ortaya çıktıkça değişme kapasitesini ifade eder. Esnek planlama sistemleri, işletmelerin fırsatları takip etmesi ve çevresel değişime ayak uydurmaları için stratejik planlarını hızlı bir şekilde ayarlamalarına olanak tanır.	Stevenson & Jarrillo-Mossi, (1986); Mintzberg (1994)
	<i>Planlama vizyonu</i> , karar vericilerin planlamada göz önünde bulundurduğu gelecek zaman diliminin uzunluğunu ifade eder. İşletmeler, sürdürülebilir bir rekabet avantajı sağlamak için hem kısa vadeli hem de uzun vadeli stratejileri aynı anda yönetebilecek bir planlama vizyonuna sahip olmalıdır.	Das (1987); Mintzberg (1994)
	<i>Planlama odağı</i> , İşletmelerde, sığ veya derin bir planlama odağını ifade eder. Derin bir planlama odağı, firma içindeki tüm hiyerarşik seviyelerden çalışanlar da dâhil olmak üzere planlama sürecine katılımını ifade eder. Sığ bir planlama odağı, tipik olarak bir firmanın yalnızca üst yöneticilerini içeren oldukça özel bir planlama sürecini ifade eder.	Reid (1989); Dutton & Duncan (1987)
	<i>Kontrol sistemi</i> , bu sistemin amacı, iş stratejilerinin önceden belirlenmiş amaç ve hedeflere ulaşmasını sağlamaktır İki kontrol biçimi, vardır. Bunlar stratejik kontroller ve finansal kontrollerdir. Her ikisi de işletmenin bünyesinde aynı anda bulunabilir. Finansal kontroller, net gelir, öz sermaye getirisi ve satış getirisi gibi nesnel finansal kriterleri ifade eder. Stratejik kontroller, finansal bilgilerin aksine, performansı strateji ile ilgili kriterlere dayandırır. Stratejik kontrol, müşteri memnuniyeti kriterleri, yeni patent kayıtları, yeni ürün/süreç tanıtımlarının başarısı ve kalite kontrol standartlarının başarısı gibi kriterleri ifade eder.	Lorange, Morton & Ghoshal (1986); Hitt vd., (1990); Gupta (1987)

2.3. Stratejik Yönetim Süreci-Rekabet Gücü İlişkisi

İşletmeler, stratejik rekabet gücü elde edebilmek ve ortalamanın üzerinde getiri elde edebilmek için stratejik yönetim sürecini kullanır (Hitt vd., 2020, s. 6). Stratejik yönetim sürecini iyi bir şekilde yönetebilen işletmeler, ürün ve hizmet kalitesini artırarak müşterilerin ihtiyaçlarına kısa sürede cevap vererek artan rekabet ortamında hayatta kalabilmekte ve avantajlarının devamını getirebilmektedir.

vizyonunu gerçekleştirmesine ve misyonunu yerine getirmesine yardımcı olmak için stratejik yönetim sürecini kullanan firmanın farklı alanlarında ve seviyelerinde bulunan kişilerdir. Stratejik liderler paydaşlarıyla (hissedarlar, müşteriler, tedarikçiler, çalışanlar, vb.) birlikte, değer yaratan bir strateji geliştirip uygulayarak stratejik rekabet edebilirliğe ulaşırlar ve ortalamanın üzerinde getiriler elde edebilirler (Dyer vd., 2020, s. 35).

⁵ Dış ve iç faktörler sürekli değiştiği için tüm stratejiler gelecekte değişikliğe tabidir. Strateji değerlendirmede, mevcut stratejilerin temeli olan dış ve iç faktörlerin gözden geçirilmesi, performansın ölçülmesi ve düzeltici önlemlerin alınması gereklidir, çünkü bugünün başarısı yarınki başarının garantisi değildir. Başarı her zaman yeni ve farklı sorunlar yaratabilir (David & David, 2017, s. 34).

Rekabet, belli bir alanda faaliyet gösteren farklı kişi veya kuruluşların aynı hedefe ulaşmak için karşılıklı mücadeleleri olarak ifade edilebilir (Şağbaşı & Bişkek, 2006, s. 2). Diğer bir tanımlamayla rekabet, farklı şekilde aktiviteler meydana getirebilmek ya da pazardan büyük pay alabilmek için rakiplerden farklı aktiviteler gerçekleştirerek seçimler yapmaktır. Kısaca rekabet, fark yaratmaktır (Thompson & Strickland, 1999, s. 134). Scott & Lodge (1985) tarafından rekabet gücü; mikro anlamda bir ülkedeki işletmelerin birbirleriyle olan rekabetleri, makro anlamda ise bir ülkenin uluslararası rekabetteki konumunu belirleyen en önemli unsurlardan biri olarak ifade edilmiştir. Bir işletmenin sektördeki rekabetçi güçleri o işletmenin kar potansiyeli üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir (Rothaermel, 2017, s. 66). Kayabaşı (2007, s. 166) tarafından rekabet gücü, daha fazla miktarda ve daha yüksek kalitede mal ve hizmetlerin üretimi ve satışı olarak ifade edilmiştir. Özellikle küreselleşme ile uluslararası alanda gittikçe artan bir öneme sahip olan rekabet gücü, ülkelerin/işletmelerin refah seviyelerini belirleyen ve bir hedefe ulaşılırken dikkate alınan performans olarak kabul edilmektedir (Bulut & Doğan, 2020, s. 126-128).

İşletmeler belirledikleri stratejileri yönetebilmeleri rekabet avantajı edinmeleri ve sürekliliklerini sağlayabilmeleri anlamında önemlidir. Strateji odaklanmayı ve dolayısıyla seçimi içerir ve seçim, bazı hedefleri diğerlerinin lehine bir kenara bırakmak anlamına gelir. Bunu başaramayan işletmeler için belirlenen strateji zayıf ya da olumsuz sonuçlar doğurur. Bir işletme, seçilen bir stratejiyi uygulayarak müşteriler için üstün değer yarattığında ve rakipleri firmanın ürünlerinin yarattığı değeri taklit edemediğinde veya taklit etmeyi çok pahalı bulduğunda rekabet avantajına sahip olur (Jones, vd., 2018, s. 371). Günümüzde işletmeler hiçbir rekabet avantajının kalıcı olmadığını anlamalıdır. Rakiplerin bir firmanın değer yaratma stratejisinin faydalarını çoğaltmak için gereken becerileri edinme hızı, rekabet avantajının ne kadar süreceğini belirler (Bhawe, vd., 2017, s. 115). İşletmeler ya da yöneticiler, değer yaratan bir strateji formüle ederek ve uygulayarak stratejik rekabet edebilirliğe ulaşırlar (Hitt, vd. 2020, s. 4).

Rekabet gücü ölçümlenebilen bir değişkendir. Literatürde rekabet gücü değişkenini farklı değişkenler ile ölçümleyen Ada vd. (2008), Türkoğlu & Çizel (2016), Bulut & Doğan (2020) gibi araştırmacıların çalışmaları mevcuttur. Yapılan bu çalışmada stratejik yönetim sürecinin rekabet gücü üzerindeki etkisi araştırılacaktır. Stratejik yönetim süreci araştırma kapsamındaki işletmeler tarafından nasıl yönetiliyor ve bu durum rekabet gücüne nasıl yansıyor? Yapılan çalışmada bu soruların cevapları aranacaktır.

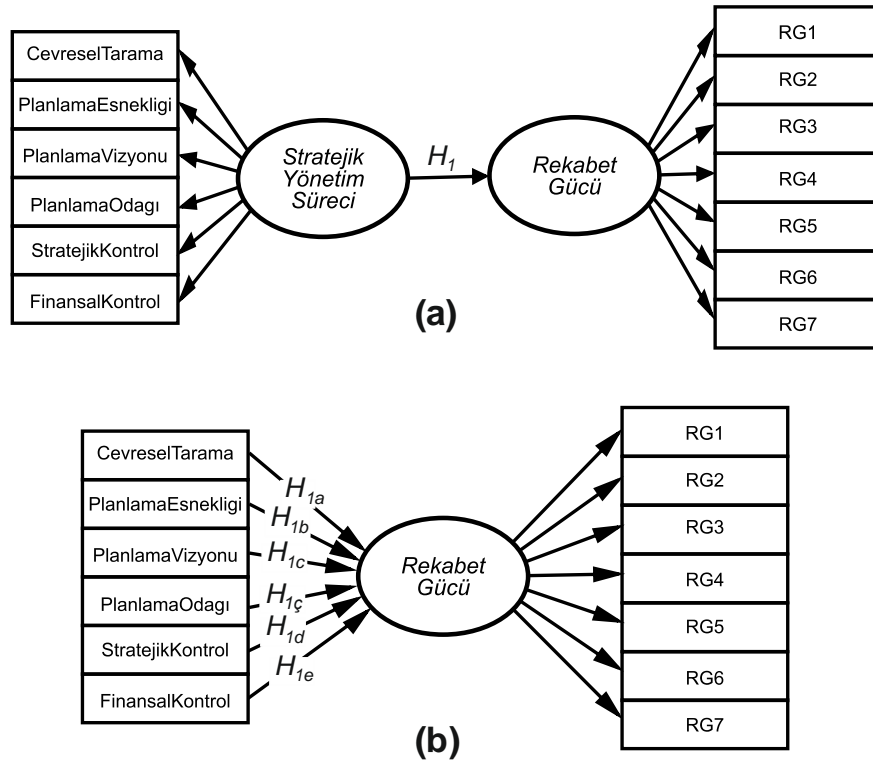
3. Metodoloji

3.1. Araştırma Yöntemi

Yapılan çalışmada stratejik yönetim sürecinin rekabet gücü üzerinde yarattığı etkiler nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel araştırma deseni ile incelenmiştir. İlişkisel araştırma deseni, birden fazla değişken arasındaki ilişkinin, bu değişkenlere kesinlikle müdahale edilmeksizin incelendiği araştırmalardır (Karasar, 2016, s. 114-118). Bununla beraber araştırma kapsamında geliştirilen hipotezlerin test edilebilmesi için istatistiksel yöntemlerden birisi olan varyans tabanlı Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) yöntemi kullanılmıştır.

3.2. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Stratejik yönetim sürecinin rekabet gücü üzerindeki etkisini ölçümleyebilmek amacıyla bir araştırma modeli oluşturulmuştur (Şekil 1). Oluşturulan araştırma modelinde, değişkenler arası ilişkileri gösteren hipotezler geliştirilmiş ve hipotez ilişkileri Şekil 1'de sunulmuştur. Geliştirilen hipotezler test edilerek sonuçları bir sonraki bölümde değerlendirilmiştir.

H_1 : Stratejik yönetim süreci rekabet gücü üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

$H_{1(a-e)}$: Stratejik yönetim süreci boyutları (çevresel tarama, planlama esnekliği, planlama vizyonu, planlama odağı, stratejik kontrol, finansal kontrol) rekabet gücü üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir.

Şekil 1. (a) Araştırma Modeli ve (b) Hipotezleri

3.3. Evren, Örneklem ve Veri Toplama

Çalışmanın evreni, Tekirdağ ilinin Çerkezköy ilçesindeki OSB’de faaliyetlerine devam eden 293 işletmenin üst düzey yöneticisinden (sahip, hissedar vb.) oluşmaktadır. Çalışmanın örneklemini tüm evreni kapsamaktadır. Fakat Çerkezköy OSB’nin web sayfasında yer alan 293 işletmeden 8 işletmenin iletişim bilgileri güncel olmadığı için iletişim sağlanamamıştır. Böylece 285 işletme seçilerek ve bu işletmelerin yöneticileri ile iletişime geçilerek anket izin formunun ve anket formunun örneği yöneticisine sunulmak üzere hazırlanmıştır. Bu işletmelerin her birinden bir üst düzey yöneticiye veya firma sahibine ulaşılmıştır (Toplamda 285 anket gönderildi ve anket formlarının 137’si yaklaşık %48’si tamamlandı). Anket yöntemiyle toplanan verilerin bir kısmı yöneticiler ile survey monkey yoluyla iletişime geçilerek ve bir kısmıyla da yüz yüze görüşülerek 2023 yılında toplanmıştır. Çalışmanın örneklem büyüklüğü $\pm\%5$ kesinlik ve %95 güven aralığı ile normal dağılım için desteklenmiştir (İsrail, 2013). Araştırma anketinde toplam 37 soru bulunmaktadır. Bu soruların 3 adeti işletme yöneticisinin yaşı, cinsiyeti ve eğitimi ile ilgilidir. 34 adet soruda araştırma değişkenleri ile ilgilidir. Araştırmada değişkenler arasındaki ilişkileri değerlendirmek için Likert ölçekleri (1: Kesinlikle Katılıyorum ile 5: Kesinlikle Katılmıyorum) kullanılmıştır.

3.4. Kullanılan Ölçekler

Stratejik yönetim süreci ölçeği Barringer & Bluedorn (1999) tarafından geliştirilmiştir. Stratejik yönetim sürecini ölçmek için çevresel tarama (6 madde), planlama esnekliği (7 madde), planlama vizyonu (3 madde), planlama odağı (5 madde), stratejik kontrol (3 madde), finansal kontrol (3 madde) çalışma için gerekli görülmüştür. Barringer & Bluedorn (1999) tarafından geliştirilen stratejik yönetim süreci ölçeğini, Avcu (2016) yılında yapmış olduğu çalışmasında Türkçe diline uyarlayarak kullanmıştır.

Çevresel tarama (6 madde) değişkeni ölçeğindeki ifadeler, müşterilerden gelen görüşlerin rutin olarak toplanması, rakiplerin politika ve taktiklerinin takibi, satışların tahmini, müşteri tercihleri,

teknoloji gelişimin takibi, pazar araştırması, ticaret dergilerinden, hükümet yayınlarından, haber medyasından bilgi edinme, tedarikçilerden ve diğer kanal üyelerinden bilgi toplanması olarak belirlenmiştir. Planlama esnekliği (7 madde) değişkeni ölçeğindeki ifadeler, yeni bir teknolojinin ortaya çıkışı, ekonomik koşullardaki değişimler, yeni rekabetçi bir pazara giriş, hükümet düzenlemelerindeki değişiklikler, müşteri ihtiyaç ve tercihlerindeki değişimler, tedarikçi stratejilerinde değişiklikler, beklenmedik bir fırsatın ortaya çıkması olarak belirlenmiştir. Planlama vizyonu (3 madde) değişkeni ölçeğindeki ifadeler, karar vericilerin gelecek planlamalarının zaman dilimi anlamında uzunluğunun belirlenmesi, karar vericilerin iş stratejilerini belirlenmesi ve işletme yatırımlarının yönetilmesi olarak belirlenmiştir. Planlama odağı (5 madde) değişkeni ölçeğindeki ifadeler, karar vericilerin hedefleri belirlemesine katılımı, strateji formülasyonuna katılımı, strateji uygulamaya katılımı, değerlendirme ve kontrole katılımı olarak belirlenmiştir. Stratejik kontrol (3 madde) değişkeni ölçeğindeki ifadeler, müşteri memnuniyeti kriterleri ile ilgilidir ve yeni patent kayıtları, yeni ürün/hizmet tanıtımlarının başarısı ve kalite kontrol standartlarının başarısı olarak belirlenmiştir. Finansal Kontrol (3 madde) değişkeni ölçeğindeki ifadeler, finansal kontroller ile ilgilidir ve net gelir, öz sermaye getirisi ve satış getirisi olarak belirlenmiştir.

Rekabet gücü ölçeği Türkoğlu & Çizel (2016), tarafından tek boyutlu olarak geliştirilmiştir. Rekabet gücü ölçeğindeki (7 madde) ifadeler, işletmenin karının rakiplere göre yüksek olması, işletme gelirlerinin rakiplere göre yüksek olması, işletmenin finansal durumun rakiplere oranla güçlü olması, işletmenin pazar payının yüksek olması, işletmenin ürün ve hizmet kalitesinin yüksek olması, işletmenin müşteri memnuniyetinin yüksek olması ve işletmenin itibarının yüksek olması olarak belirlenmiştir.

4. Analiz ve Bulgular

Yapılan çalışmada, öncelikli olarak firma yöneticilerinin betimleyici bilgilerini belirleyebilmek için istatistiksel analizler yapılmıştır. Devamında stratejik yönetim süreci ve rekabet gücü yapılarının geçerliliklerini belirleyebilmek için Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılmıştır. Yapıların güvenilirliklerini belirleyebilmek için Cronbach Alpha (α), Açıklanan Ortalama Varyans (AVE - Average Variance Extracted) ve Bileşik Güvenilirlik (CR - Composite Reliability) katsayıları hesaplanmıştır (Hair vd., 2019). Yapılar arasındaki ilişkileri belirlemek için korelasyon analizi yapılmıştır. Son olarak, stratejik yönetim sürecinin rekabet gücü üzerindeki etkisini görebilmek için regresyon analizi yapılmıştır.

4.1. Firma Yöneticilerinin Betimleyici Analizi

Araştırma kapsamındaki firma yöneticilerinin profil bilgileri incelenmiştir. Betimleyici analiz sonuçlarına göre, yöneticilerin eğitim statüsü göz önüne alındığında, yöneticilerin çoğunluğu 84 kişi (%61.3) üniversite mezunudur ve ikinci en büyük grup 26 kişi (%19) önlisans (mesleki eğitim) mezunudur. Yöneticilerin yaş aralığı incelendiğinde, yöneticilerin çoğunluğu 67 kişi (%49) 34-39 yaş aralığı ve ikinci en büyük grup 47 kişi (%34) 40-45 yaş aralığında oldukları görülmüştür. İşletme yöneticilerinin çoğunluğunun genç ve dinamik bir yaş aralığında olduğu belirlenmiştir. Yöneticilerin cinsiyetleri incelendiğinde, yöneticilerin 20'sinin (%27) kadın yönetici olduğu ve üst düzey yöneticilerin çoğunluğunun erkek (117 kişi) olduğu belirlenmiştir.

4.2. Yapıların Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler arası ilişkinin gücü korelasyon analizi ile belirlenebilmektedir. Korelasyon analizi sonuçları Tablo 2'de gösterilmiştir. Tablo 2'deki sonuçlar, tüm stratejik yönetim süreci boyutlarının rekabet gücüyle olumlu ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca, planlama odağı ve finansal kontrol boyutları stratejik yönetim sürecinin en etkili boyutlarıdır. Tablo 2, tüm değişkenlerin güvenilirlik katsayılarının değerlerini de göstermektedir. Yapıların güvenilirliklerini belirleyebilmek için α , AVE ve CR değerleri hesaplanmıştır. Cronbach alfa (α) değeri (değerin 0.70 ve üzeri olması istenmektedir) yapıların iç tutarlılığını göstermektedir. AVE değeri (değerin 0.50 ve üzeri olması istenmektedir), gizli bir yapıyı temsil eden bir dizi öge arasındaki yakınsak ve ıraksak geçerliliğinin ölçümünü gösterir. CR değeri (değerin 0.80 ve üzeri olması istenmektedir), ölçülen tüm değişkenlerin güvenilirliğinin toplamını gösterir (Hair, vd., 2019). Yapılan analizler ile α değerleri 0.70'den yüksek,

CR değerleri 0.80'den yüksek ve AVE değerleri 0.50'den yüksek olarak hesaplanmıştır. Yapılara ait ölçeklerin güvenirlik katsayılarının istenilen düzeyde olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2. Korelasyon Analiz ve Güvenirlik Analizi Sonuçları

Yapılar	Ort.	SD	CR	AVE	1	2	3	4	5	6	7
1.Çevresel Tarama	4.29	0.55	0.83	0.50	(0.77)						
2.Palanlama Esnekliği	4.34	0.50	0.85	0.52	0.65**	(0.76)					
3.Planlama Vizyonu	4.20	0.48	0.84	0.54	0.49**	0.54**	(0.80)				
4.Planlama Odağı	4.40	0.49	0.87	0.55	0.60**	0.67**	0.68**	(0.74)			
5.Stratejik Kontrol	4.07	0.70	0.84	0.57	0.57**	0.48**	0.40**	0.38**	(0.84)		
6.Finansal Kontrol	3.31	0.62	0.88	0.61	0.60**	0.52**	0.41**	0.47**	0.69**	(0.83)	
7.Rekabet Gücü	4.16	0.60	0.86	0.54	0.58**	0.48**	0.42**	0.48**	0.53**	0.53**	(0.87)

** p<0.01, Ort: Ortalama, SD: Standard Sapma, CR: Birleşik Güvenirlik, ve AVE: Açıklanan Ortalama Varyans, ayrıca parantez içindeki değerler Cronbach alfa'dır.

4.3. Yapıların Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Araştırma kapsamındaki yapılara DFA analizi yapılmıştır. Yapılara DFA yapılmasının temel nedeni, daha önce belirlenmiş olan yapıyı doğrulamak ve bu yapının kuramsal bilgilere uygunluğunu belirleyebilmektir (Kline, 2011). Yapılan DFA sonucunda elde edilen model uyum değerleri Tablo 3'de gösterilmiştir. Tablo 3, ölçeklerin YEM için uygun bulunduğunu diğer bir ifade ile veri ile modelin uyumlu olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Yapıların DFA Sonuçları

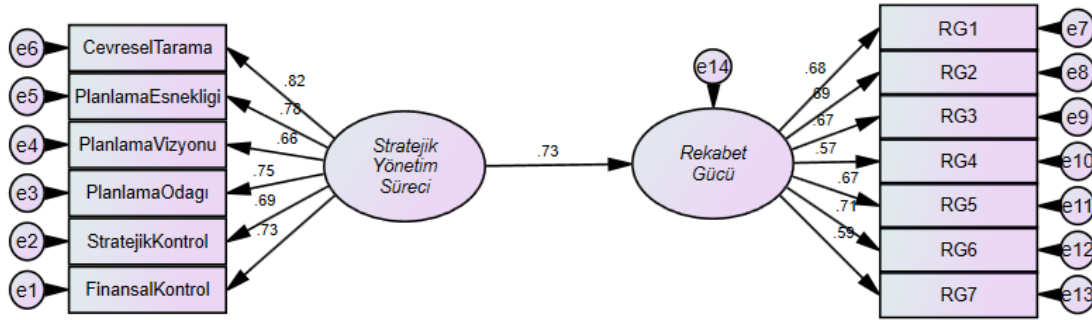
Değişkenler	Uyum Değerleri								
	X ²	df	CMIN/DF	GFI	AGFI	CFI	NFI	TLI	RMSA
1. Stratejik Yönetim Süreci	33.78	7	4.82	.97	.91	.98	.97	.95	.04
2. Rekabet Gücü	31.50	9	3.51	.98	.92	.97	.97	.94	.05

Not: Uyum değeri kabul edilebilir standart değer aralığında yer almaktadır.

4.4. Araştırma Yapısal Modeli

DFA analizi sunucunda stratejik yönetim süreci ile rekabet gücü yapılarının YEM için uygun bulunduğu belirlenmiştir. Uygun bulunan bu değişkenler arasındaki ilişkileri görebilmek ve geliştiren hipotezleri test edebilmek için YEM modeli oluşturulmuştur. YEM modeli Şekil 2'de gösterilmiştir. Oluşturulan bu modele YEM uygulanmıştır. Yapısal modelin uyum indekslerinin test edilmesiyle elde edilen sonuçlar (Tablo 5) yapısal modelin geçerliliğini desteklemektedir.

Katsayı ve anlamlılık sonuçlarına göre (Şekil 2 ve Tablo 4), stratejik yönetim sürecinin rekabet gücü üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır (0.734). Daha açık bir ifadeyle, stratejik yönetim sürecindeki her bir puanlık artış, rekabet gücünü 0.73 kat (%73) artıracaktır. Öte yandan stratejik yönetim sürecinin boyutlarından planlama esnekliğinin ($p = 0.522 > .05$) ve planlama vizyonunun ($p = 0.197 > .05$) rekabet gücünü önemli ölçüde etkilemediği görülmüştür.

Şekil 2. Stratejik Yönetim Süreci ve Rekabet Gücü İlişkisi YEM Modeli

Tablo 4. Regresyon Ağırlıkları

Yapılar arası İlişki	S.E.	C.R.	P	Estimate
Rekabet Gücü <--- Stratejik Yönetim Süreci	.101	9.922	***	.734
Rekabet Gücü <--- Çevresel Tarama	.056	5.949	***	.358
Rekabet Gücü <--- Planlama Esnekliği	.055	.641	.522	.034
Rekabet Gücü <--- Planlama Vizyonu	.057	1.291	.197	.070
Rekabet Gücü <--- Planlama Odağı	.057	2.921	.003	.161
Rekabet Gücü <--- Stratejik Kontrol	.042	4.625	***	.265
Rekabet Gücü <--- Finansal Kontrol	.045	3.166	.002	.175

Tablo 5 hipotez testi sonuçlarından görüldüğü üzere, stratejik yönetim sürecinin (β ; 0.734, $P < 0.001$) rekabet gücü üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Böylece stratejik yönetim süreci değişkeninin rekabet gücü üzerinde pozitif etkisinin varlığı doğrulanarak H_1 hipotezi "Stratejik yönetim süreci rekabet gücü üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir" desteklenmiştir. *Stratejik yönetim süreci boyutlarının rekabet gücü üzerindeki etkilerine bakıldığında*; stratejik yönetim süreci boyutlarından çevresel tarama, planlama odağı, stratejik kontrol ve finansal kontrol yapılarının rekabet gücü üzerinde pozitif etkisinin olduğu belirlenmiştir. Stratejik yönetim süreci boyutlarından olan diğer iki boyutun planlama esnekliği ve planlama vizyonunun rekabet gücü üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür ($p > 0.05$). Stratejik yönetim süreci boyutlarının rekabet gücü üzerindeki pozitif etkileri β değerlerine (Estimate yani tahmini değer) bakılarak sırasıyla "çevresel tarama, stratejik kontrol, finansal kontrol ve planlama odağı" olarak belirlenmiştir. Bu nedenle stratejik yönetim sürecinin boyutlarını ifade eden ve model kapsamında geliştirilen H_{1a} - H_{1c} - H_{1d} - H_{1e} hipotezleri desteklenmiştir. Stratejik yönetim süreci boyutlarından planlama esnekliği ve planlama vizyonunun rekabet gücü üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı yapılan analizler sonucunda belirlenmiştir ve böylece H_{1b} - H_{1c} hipotezleri desteklenmemiştir.

Tablo 5. Hipotez Testi Sonuçları

Hipotez	Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	İlişkiler		Sonuç
			Yol Değeri	Standardize β	
H_1	Stratejik Yönetim Süreci	Rekabet Gücü	0.734***		Desteklendi
H_{1a}	Çevresel Tarama	Rekabet Gücü	0.358***		Desteklendi
H_{1b}	Planlama Esnekliği	Rekabet Gücü	0.034(ad)		Desteklenmedi
H_{3c}	Planlama Vizyonu	Rekabet Gücü	0.070(ad)		Desteklenmedi
H_{1c}	Planlama Odağı	Rekabet Gücü	0.161**		Desteklendi
H_{1d}	Stratejik Kontrol	Rekabet Gücü	0.265***		Desteklendi
H_{1e}	Finansal Kontrol	Rekabet Gücü	0.175**		Desteklendi

*** $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$, ad; $p > 0.05$.

$\chi^2 = 204.08$, $df = 60$, $\chi^2/df = 3.40$, CFI = 0.93, NFI = 0.91, GFI = 0.92, AGFI = 0.88, RMR = 0.02, RMSEA = 0.06, AIC = Uygundur. $R^2 = 0.574$.

Elde edilen bu bulgular, Çerkezköy OSB'de faaliyetlerine devam eden işletmelerin stratejik yönetim süreçleri, rekabet gücünün yaklaşık 0.57'lik kısmını açıklayabilmektedir (bkz. Tablo 5, $R^2 = 0.574$). Diğer geri kalan 0.43'lük kısım stratejik yönetim süreci dışında başka değişkenler ile açıklanabilir.

5. Sonuç

İşletmeler buldukları ortamlarda ya da uluslararası ortamlarda, rekabetçi kalmak ve kalıcı olmak istiyorsa sürekli olarak yenilikçi olmalıdır. Rekabet gücü, işletmelerin girişimciliği ve yenilikçiliği ile elde edilir (Teece, 2019, s. 1-2). Bunun anlamı çevresel tarama ile değişimi tanımak, planlama değişimi yapabilmek, planlama vizyonunu sağlayabilmek, stratejik değişim ve stratejik seçim yaparak değişimi yönetebilmek ve finansal çıktıları değişime karşı güçlü tutabilmek yeniliğe uyum sağlayabilmek ile elde edilebilir. Günümüzün karmaşık ve birbirine bağlı iş dünyasında derin belirsizlik her yerde bulunur. Derin bir belirsizlik ile, büyük ya da küçük beklenmedik şoklar ya da değişimler (teknolojik, ekonomik, yasal vb.) işletmelerin stratejik yönetim süreçlerinin değişimini tetikler. (Evans, 2020, s. 136). Stratejik yönetim bir süreç olduğu için süreç içerisinde işletmeler kapsamlı bir tarama sistemi ya da yoğun bir tarama rejimi ile yenilikçi kalabilir ve pratik bir yaklaşım ile rekabetçi güç oluşturabilirler.

Bu çalışma ile Tekirdağ ili Çerkezköy İlçesi OSB'de faaliyetlerine devam eden işletmelerin stratejik yönetim sürecinin rekabet gücü üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. Araştırma kapsamındaki işletmelerin stratejik yönetim süreçlerini iyi bir şekilde yönetebildikleri fakat kolektif bir şekilde yönetmedikleri belirlenmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda, ilgili işletmelerin stratejik yönetim süreçlerinden çevresel tarama, planlama odağı, stratejik kontrol ve finansal kontrol aşamalarını iyi bir şekilde yönetebildikleri ve bu durumların işletmelerin rekabet güçleri üzerinde pozitif etkide bulunduğu belirlenmiştir. Fakat elde edilen sonuçlardan çarpıcı bir durum ile karşılaşılmıştır. Araştırma kapsamındaki işletmelerin stratejik yönetim sürecinde yer alan planlama esnekliği ve planlama vizyonu aşamalarını ihmal ettikleri diğer bir deyişle bu aşamaları yönetmekte yeterli başarıyı gösteremedikleri belirlenmiştir. Bu nedenle stratejik yönetim sürecinin aşamalarından olan planlama esnekliğinin ve planlama vizyonunun işletmelerin rekabet gücü üzerinde anlamlı bir etkide bulunmadığı belirlenmiştir. Araştırma kapsamındaki işletmelerin, planlama esnekliği ve planlama vizyonu aşamalarını diğer aşamalara olduğu gibi yeterli odaklanmayı sağlamaları gerektiği belirlenmiştir. Planlama esnekliği değişkeni; yeni teknolojinin takibi, ekonomik koşullardaki değişimin takibi, yeni rekabetçi pazara girişin belirlenmesi, hükümet düzenlemelerindeki değişikliklerin takibi, müşteri ihtiyaç ve tercihlerindeki değişimlerin takibi, tedarikçilerin stratejilerindeki değişikliklerinin takibini içermektedir. İlgili işletmelerin bu konularda yeterli başarıyı gösteremedikleri belirlenmiştir. Yine aynı şekilde stratejik yönetim süreci aşamalarından olan planlama vizyonu değişkenini ilgili işletmelerin iyi bir şekilde yönetemediği diğer bir deyişle karar vericilerin gelecek planlamalarının zamanlamasını belirlemede, iş stratejilerini belirlemede ve işletme yatırımlarının yönetilmesinde yeterli başarıyı gösteremediği belirlenmiştir.

Elde edilen sonuçlardan anlaşıldığı üzere, araştırma kapsamındaki işletmelerin stratejik yönetim sürecinin birkaç aşamasına değil tüm aşamalarına eşit derecede önem vermesi gerektiği belirlenmiştir. Tüm aşamaları koordine edebilen bir işletme rakiplere karşı rekabet gücünün daha da artmasını sağlayacaktır. Eksik parçalı bir stratejik yönetim süreci kalıcı değil geçici rekabet gücü edinimine neden olacaktır. Geçici rekabet gücünün anlamı başarısız bir stratejik yönetimin varlığının göstergesidir. Böyle bir olumsuzluk ile karşılaşılmaması için yapbozun parçalarının tam ve görselin net olması gerekir.

Özetlemek gerekirse, stratejik yönetim sürecinin iyi yönetilmesinin işletmelere sunduğu birçok katkısı bulunmaktadır. İşletmelerin kısa vadede ziyade uzun vadede maddi ve maddi olmayan yüksek performans edinmelerini sağlar. İşletmelerin hızlı değişen ortamlarda başarı sağlayabilmeleri için esneklik kazanmalarını sağlar. Bununla birlikte, iç-dış çevre, strateji, organizasyon yapısı gibi durumlar arasında uyumun oluşmasını sağlar. İşletmelerin stratejik vizyon oluşturmalarına ve kendileri için neyin daha önemli olduğuna odaklanmalarını sağlar. İşletmelerin doğru analizler yapmalarını imkân sağlayarak daha iyi bir hale dönüşmelerine katkı sağlar. İş çevresine daha hızlı uyumun sağlanmasına ve sürdürülebilir avantajların edinilmesine katkı sağlar. Bununla birlikte işletmelerin kaynaklarının ve

yeteneklerinin daha hızlı ve doğru analiz edilmesine, daha doğru yönetilmesine ve seçtikleri stratejileri ile daha uyumlu olmasını sağlar. İşletmelerin gelecek süreçlere daha sağlam ilerlemelerine imkân sağlar ve rekabet gücü elde etmelerini sağlar (Henry, 2021; Valeri, 2021).

Araştırma kapsamındaki firmaların, stratejik yönetim sürecindeki tüm aşamaları atlamadan yerine getirmeleri, hatta eksik odaklandıklarını düşündükleri noktalara daha fazla yoğunlaşmaları önerilmektedir. Stratejik yönetim sürecindeki aşamaları bir ekip olarak değerlendirilirse, bu ekibin işbirliği ve uyum içerisinde olması rekabet gücü edinimini arttıracaktır. Stratejik yönetim sürecinin iyi bir şekilde yönetilmesinde yöneticiler tek başına yol almakta zorlanıyorsa ya da bütünlüğü sağlamada sıkıntı yaşıyorlarsa bir stratejist ya da yol göstericiden (danışman, mentor vb.) destek almaları ve bu şekilde yola devam etmeleri işletmenin rekabet gücü edinmelerinde faydalı olacaktır. Bu şekilde destek alınması, farklı yönetim ekiplerinin değişimi ya da yönetim sürecini farklı bir gözle görmesi demektir (Lovallo vd., 2017, s. 1366; Evans, 2020, s. 125). Stratejik yönetim sürecini kolektif bir şekilde yönetebilmek ve süreci değişimle uyumlu hale getirebilmek işletmelerin kalıcı rekabet avantajı elde edebilmeleri için önemli görülmektedir.

Kaynakça

- Acar, A. (2003). Stratejik Yönetim ve Kamuda Uygulanan Stratejiler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(6), 1-15.
- Ada, E., Ventura, K., Aracioglu, B., Savasci, I. & Kazancoglu, Y. (2008). KOBİ'lerin Rekabet Gücü ve E-Ticarete Geçiş Süreci: Bir Model Önerisi. *Ege Academic Review*, 8(1), 53-68.
- Avcu, M. S. (2016). Stratejik yönetim süreçlerinin örgütsel vatandaşlık ve çalışan performansı üzerine etkileri ve Atatürk havaalanı ofis çalışanları örneği [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Barringer, B. R. & Bluedorn, A. C. (1999). The Relationship between Corporate Entrepreneurship and Strategic Management. *Strategic Management Journal*, 20(5), 421-444.
- Bay, M., Akpınar, S. & Yılmaz, R. (2016). Stratejik Yönetim Süreci İçinde Sektör Rekabet Analizi ve Bir Uygulama. *Journal of International Social Research*, 9(42), 1409-1414
- Bhawe, N., Gupta, V. K. & Pollack, J. M. (2017). Founder Exits and Firm Performance: An Exploratory Study. *Journal of Business Venturing Insights*, 8, 114-122.
- Bluedorn, A. C., Johnson, R. A., Cartwright, D. K., & Barringer, B. R. (1994). The Interface and Convergence of the Strategic Management and Organizational Environment Domains. *Journal of Management*, 20(2), 201-262.
- Bulut, H. & Doğan, A. R. (2020). Rekabet Gücü ve Büyüme İlişkisi: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 4(Özel Sayı 1), 126-144.
- Carter, C. (2013). The Age of Strategy: Strategy, organizations and society. *Business History*, 55(7), 1047-1057.
- Cattani, G., Porac, J. F. & Thomas, H. (2017). Categories and Competition. *Strategic Management Journal*, 38(1), 64-92.
- Das, T. K. (1987). Strategic Planning and Individual Temporal Orientation. *Strategic Management Journal*, 8(2), 203-209.
- David, F. R. (2011). *Strategic Management Concepts and Cases*. Prentice Hall.
- David, F. R. & David, F. R. (2017). *Strategic Management Concepts and Cases A Competitive Approach*. Singapore: Pearson Education South Asia Pte Limited.
- Dess G. G., McNamara G., Eisner A. B. & Lee S., (2021). *Strategic Management: Text and Cases*. Tenth Edition, New York, NY: McGraw-Hill Education.
- Dutton, J. E. & Duncan, R. B. (1987). The Influence of the Strategic Planning Process on Strategic Change. *Strategic Management Journal*, 8(2), 103-116.
- Dyer, J., Godfrey, P., Jensen, R. & Bryce, D. (2020). *Strategic Management Concepts and Cases*. Third Edition, John Wiley & Sons.
- Evans, V. (2020). *Key Strategy Tools: The 80+ Tools for Every Manager to Build a Winning Strategy*. 2nd Edition, Pearson Education Limited: UK.
- Fuertes, G., Alfaro, M., Vargas, M., Gutierrez, S., Ternero, R. & Sabattin, J. (2020). Conceptual Framework for the Strategic Management: A Literature Review Descriptive. *Journal of Engineering*, 1-21.

- Gamble, J. E. Peteraf M. A. & Thompson, A. A. (2019). *Essentials of Strategic Management: The Quest for Competitive Advantage*. New York, NY: McGraw-Hill Education.
- Gupta, A. K. (1987). SBU Strategies, Corporate-SBU Relations, and SBU Effectiveness in Strategy Implementation. *Academy of Management Journal*, 30(3), 477-500.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., Black, W. C. & Anderson, R. E. (2019). *Multivariate Data Analysis*. United Kingdom: Cengage Learning.
- Hambrick, D. C. (1981). Specialization of Environmental Scanning Activities among Upper Level Executives. *Journal of Management Studies*, 18(3), 299-320.
- Hitt, M. A., Ireland, R. D. & Hoskisson, R. E. (2020). *Strategic Management: Concepts and Cases: Competitiveness and Globalization*. Cengage Learning.
- Hitt, M. A., R. E. Hoskisson & R. D. Ireland (1990). Mergers and Acquisitions and Managerial Commitment to Innovation in M-Form Firms'. *Strategic Management Journal, Summer Special Issue*, 11, 29-47.
- Israel Glenn D. (2013). *Determining Sample Size 1*. Florida: IFAS, University of Florida, 1-5.
- Jones, T. M., Harrison, J. S. & Felps, W. (2018). How Applying Instrumental Stakeholder Theory Can Provide Sustainable Competitive Advantage. *Academy of Management Review*, 43(3), 371-391.
- Karasar, N. (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar Teknikler İlkeler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kayabaşı, A. (2007). İşletmelerin Rekabet Gücünün Geliştirilmesinde Lojistik Faaliyetlerin Performansının Arttırılması: Üretim İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama. *Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 34(2). 165-187.
- Kline, R. B. (2011). *Principles and Practice of Structural Equation Modelling*, 3th ed. New York: Guilford Publications.
- Lorange, P., M. Morton & Ghoshal, S. (1986). *Strategic Control Systems*. West, St. Paul, MN.
- Lovallo, D., Brown, A. L., Teece, D. J. & Bardolet, D. (2020). Resource Re-allocation Capabilities in Internal Capital Markets: The Value of Overcoming Inertia. *Strategic Management Journal*, 41(8), 1365-1380.
- Lynch, R. (2015). *Strategic Management*. Seventh Edition. Pearson UK.
- Mackay, D. & Zundel, M. (2017). Recovering the Divide: a Review of Strategy and Tactics in Business and Management. *International Journal of Management Reviews*, 19(2), 175-194.
- Merdan, E. (2022). Stratejik Yönetim Sürecinin Örgütsel Çeviklik ve Algılanan Çevresel Belirsizlik Üzerindeki Rolünün İncelenmesi. *Stratejik Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 93-110.
- Miller, D. (1983). The Correlates of Entrepreneurship in Three Types of Firms. *Management Science*, 29(7), 770-791.
- Mintzberg, H. (1994). *The Rise and Fal! of Strategic Planning*. Free Press, New York.
- Peng, M. W. (2022). *Global Strategy*. Fifth Edition, Cengage Learning.
- Reid, D. M. (1989). Operationalizing Strategic Planning. *Strategic Management Journal*, 10(6), 553-567.

- Rothaermel, F. T. (2017). *Strategic Management Concepts*. New York, NY: McGraw-Hill Education.
- Rumelt, R.P. (2011). *Good Strategy/Bad Strategy: The Difference and Why it Matters*. Crown Business, New York.
- Şağbanşua, L. & Bişkek, K. (2006). Strateji, Rekabet ve Rekabet Gücü İlişkileri. *Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 9, 1-14.
- Scott, B.R. & G.C. Lodge, (1985). *Competitiveness in the World Economy*. Boston: Harvard Business School Press.
- Stevenson, H. H. & Carlos Jarrillo-Mossi, J. (1986). Preserving Entrepreneurship as Companies Grow. *Journal of Business Strategy*, 7(1), 10-23.
- Türkoğlu, N. & Çizel, B. (2016). Kurumsallaşma ve Rekabet Gücü İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 156-184.
- Tzu, S. (2012). *The Art of War: A New Translation*. Amber Books Ltd.
- Valeri, M. (2021). *Organizational Studies: Implications for the Strategic Management*. Springer Nature.
- <Url 1> Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi (COSB). Erişim tarihi: 4.03.2023, <https://cosb.org.tr/firmalar/>

THERAPEUTIC RECREATION: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS FROM THE WEB OF SCIENCE (WoS) DATABASE

Yağmur CAN GABERLİ¹

Abstract

This study aims to make a bibliometric analysis of published studies on therapeutic recreation. Publications with “therapeutic recreation” in the title were searched in the Web of Science database. The study covers the years 1980-2023. The research findings are limited to this database since the Web of Science database is preferred. However, no field filtering was done during the scanning process. A total of 217 publications, the first of which was published in 1980, were reached. When the countries of origin of the publications are examined, it has been determined that they mainly originate from the United States of America, Canada, and Australia. Due to the increasing rate of the elderly and disabled population, the number of studies is expected to increase in the future.

Keywords: Bibliometric, Disabilities, Health, Recreation, Therapeutic Recreation, Wellness

JEL Codes: I12, L83, Z30, Z39

TERAPÖTİK REKREASYON: WEB OF SCIENCE (WoS) VERİ TABANINA DAYALI BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Öz

Bu çalışma, terapötik rekreasyon üzerine yayınlanmış çalışmaların bibliyometrik analizini yapmayı amaçlamaktadır. Başlığında “terapötik rekreasyon” geçen yayınlar Web of Science veri tabanında taranmıştır. Çalışma 1980- 2023 yıllarını kapsamaktadır. Web of Science veri tabanı tercih edildiğinden araştırma bulguları bu veri tabanı ile sınırlıdır. Ancak tarama işlemi sırasında herhangi bir alan filtrelemesi yapılmamıştır. İlki 1980 yılında olmak üzere toplam 217 yayına ulaşılmıştır. Yayınların menşe ülkeleri incelendiğinde en çok Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Avustralya kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. Yaşlı ve engelli nüfus oranının her geçen gün artması nedeniyle gelecekte ilgili çalışmaların sayısının artırılması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bibliyometrik, Engellilik, Sağlık, Rekreasyon, Terapötik Rekreasyon, Zindelik

JEL Kodları: I12, L83, Z30, Z39

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Araş. Gör., Siirt University, School of Tourism and Hotel Management, Recreation Management, Siirt, TÜRKİYE. yağmur.can@siirt.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0828-0954>.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 18.07.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 03.10.2023

DOI: 10.56337/sbm.1329019

Atf (Cite): Can Gaberli, Y. (2023). Therapeutic Recreation: A Bibliometric Analysis from the Web of Science (WoS) Database, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 100-117.

Introduction

People have physical and spiritual needs (Maslow, 1943). In the hierarchy of needs, Maslow (1943) ranked needs according to their vitalness. Although physical needs are a priority, mental and psychological necessities are also substantial for people (Ventegodt, 2003: 1050-1054). Meeting these psychological needs (safety, love, belonging, esteem, and self-actualisation) energises people's minds and creativity. Therefore, it makes their leisure time more joyful (Kuykendall et al., 2018: 1-2). Thus, the concept of leisure time is gaining more and more importance. On the other hand, after the Industrial Revolution, economic and social activities changed. Because facilitating access to goods and services increases wealth and quality of life. In addition, mass production and high productivity have allowed individuals to spare time for other activities besides working to earn money (Cunningham, 2016: 13-14; Dubai Sensor, 2023). The increase in leisure time with modernisation makes recreational activities more important than ever (Gulam, 2016: 157-158). Although recreational activities are necessary for everyone, elderly or sick people need more leisure activities because regular physical activity has a preventive and rehabilitative effect on more than 25 chronic diseases (Kirk and Rhodes, 2011: 476).

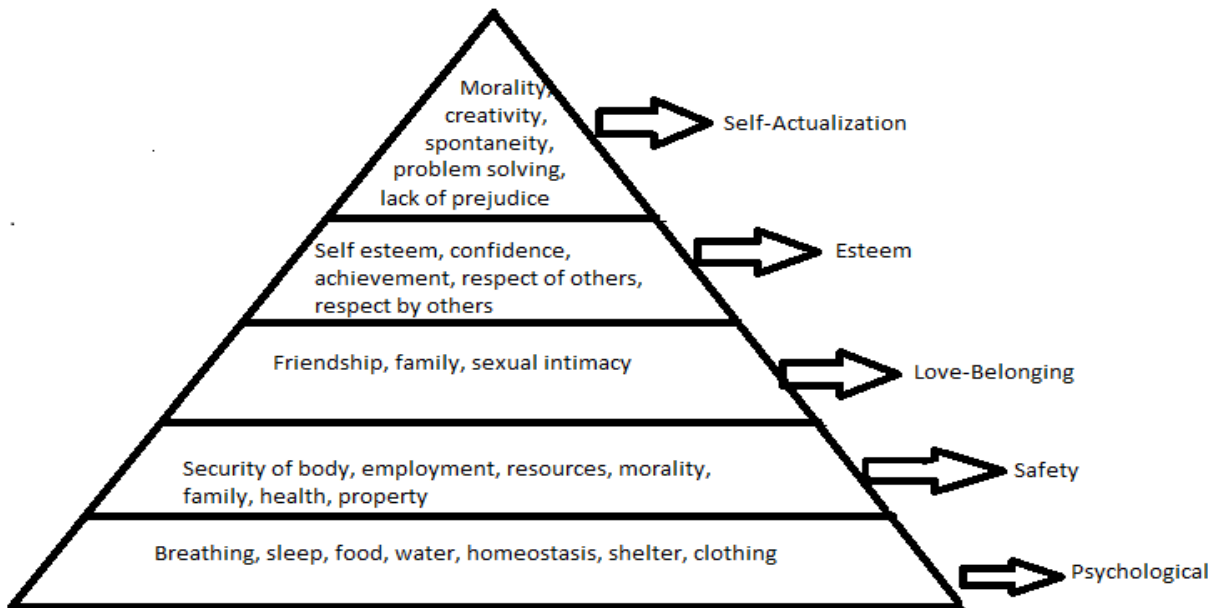
Recreational therapy uses leisure activities to help people improve their general health and emotional well-being, skills, and abilities. Also, recreational therapy helps rebuild skills, improve mood, boost quality of life, and strengthen social connections. In this process, recreational therapists help people create the right program and develop a plan to take advantage of the course. Recreational therapy significantly impacts physical and mental health, especially when treatment is designed around people's interests and needs. Therapeutic recreation activities can occur in hospitals, schools, inpatient and outpatient mental health facilities and programs, skilled nursing facilities, assisted living facilities, sports programs, and community centres. Therapeutic recreation helps people with these issues: getting rid of stroke, rehabilitating from an injury, illness, or surgery, working to increase motor skills, learning to maintain the activities of daily living independently, decreasing anxiety or worry in a hospital setting, and reducing isolation or depression. Besides this, therapeutic recreation improves depression symptoms and functional independence after an injury, raises self-esteem, and supports social connections and interactions (Hutchison and Dattilo, 2001: 44; Picton et al., 2020: 1837-1838; Healthline, 2023).

This study aimed to emphasise the importance of therapeutic recreation. For this reason, 217 studies on therapeutic recreation were scanned between 1980 and 2023. The first part of the article describes Maslow's hierarchy of needs. The leisure time and entertainment are explained in the next section, and therapeutic recreation takes place in the third section. The data set, method, findings, and results are included in the last part.

1. What is the Hierarchy of Needs?

Maslow (1943) grouped people's needs into five steps. Figure 1 shows Maslow's hierarchy of requirements from the bottom of the appeal stage. The upward needs of people are physiological, safety, love and belonging, self-esteem, and self-actualisation.

Figure 1. Maslow's Hierarchy of Needs.

Source: It was drawn by the author based on Maslow (1943).

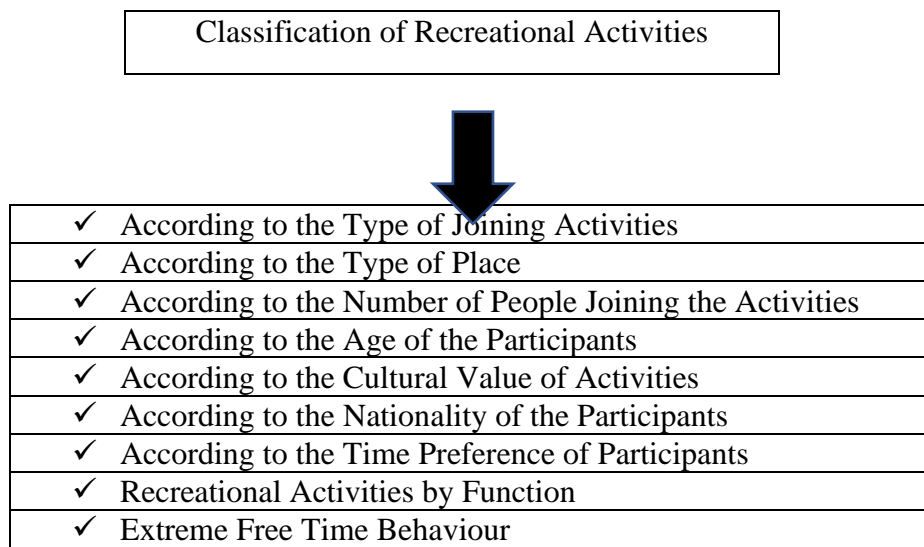
In the first step, people have vital requirements such as breathing, food, and shelter. Health, employment, property, family, and social ability occur in the second step. The next step includes love and belonging, friendship, family, intimacy, and loyalty. Confidence, achievement, respect for other people, and the desire to be unique individuals are about self-esteem. In the last part of the hierarchy, there is an aim for self-actualisation covers morality, creativity, spontaneity, acceptance, experience purpose, and inner potential (Maslow, 1943; Benson and Dundis, 2003: 316; Olusola et al., 2021: 72; Anuyah et al., 2023: 3). In Figure 1, it can be seen that needs start to become more individual and less vital from the bottom up. This theory provides a holistic perspective on people's needs (Hale et al., 2019: 109).

2. Leisure Time and Recreation

The importance of leisure time increased with industrialisation (Karaküçük and Yetim, 1996: 64). Many people reached much cheaper food, vaccine, and treatment facilities with fewer working hours after the Industrial Revolution. This circumstance brought more leisure time to the people (Loudoun County Public Schools, 2014). Leisure time covers the activities that are actualised not to earn money. The time which is the exception for working or the actions is obliged to do is identified as leisure time (Orel and Yavuz, 2003: 62).

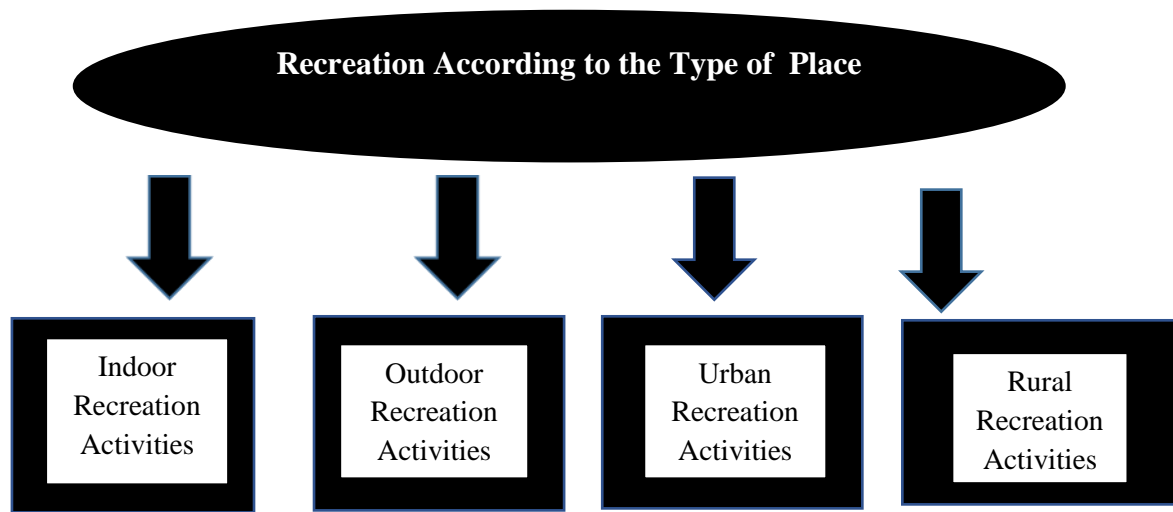
The increase in leisure time has brought recreational activities to the feature. Activities except for people's daily needs in their spare time can be defined as recreational activities. People participate in these activities voluntarily and freely (Deniz et al., 2019: 80). Recreational activities support the psychology and physical health of society (Sever and Buzlu, 2015: 393; Ab Dulhamid et al., 2023: 471). Physical or mental activities are necessary for adults, adolescents, and children for physical, mental, emotional, and social benefits (Hulteen et al., 2017: 15). As people need different activities besides working time, recreational activities and leisure time get significant for health both physical and psychological not only healthy people but also the elderly, disabled, and patient.

Figure 2. Classification of Recreational Activities

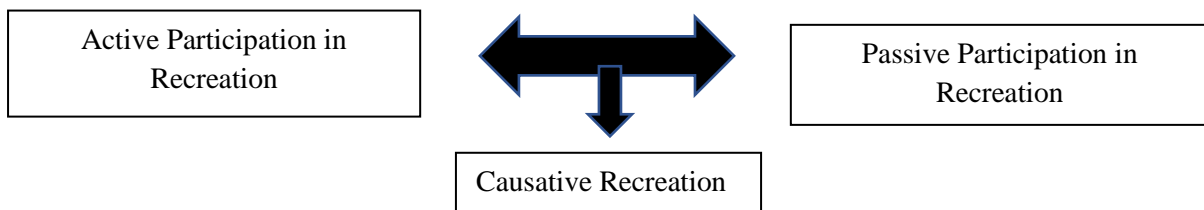
Source: Şahbaz and Tolga, 2016: 33.

In the literature, there is more than one classification for recreational activities. Figure 2 illustrates the classification of recreational activities. Recreational activities can be classified by the type of existence of people joining the recreational activities, by place, by the number of people participating in the activities, by the age, by cultural values, the nationality of the participants, the preference for time, by functional and extreme free time behaviour (Şahbaz and Tolga, 2016: 33-34; Dalkılıç and Mil, 2017: 43-45).

Figure 3. Recreation According to the Type of Place

Source: Şahbaz and Tolga, 2016: 34.

Figure 3 represents the classification of recreational activities according to the place selection in four groups: outdoor, indoor, rural, or urban. Also, participation in recreational activities can be classified into active, passive, and causative. This classification is in the table below.

Figure 4. Activities by Type of Participation

Source: Şahbaz and Tolga, 2016: 34.

Active participation is the way people join recreational activities effectively, such as playing musical instruments or doing sports. Passive participation is a group of activities in which people do not make an effort or use energy physically, like watching a sports game or theatre. According to Şahbaz and Tolga (2016), causal recreation includes therapeutic recreation, in which active or passive participants need the help of someone to participate in the action (Şahbaz and Tolga, 2016: 33-34).

3. Therapeutic Recreation

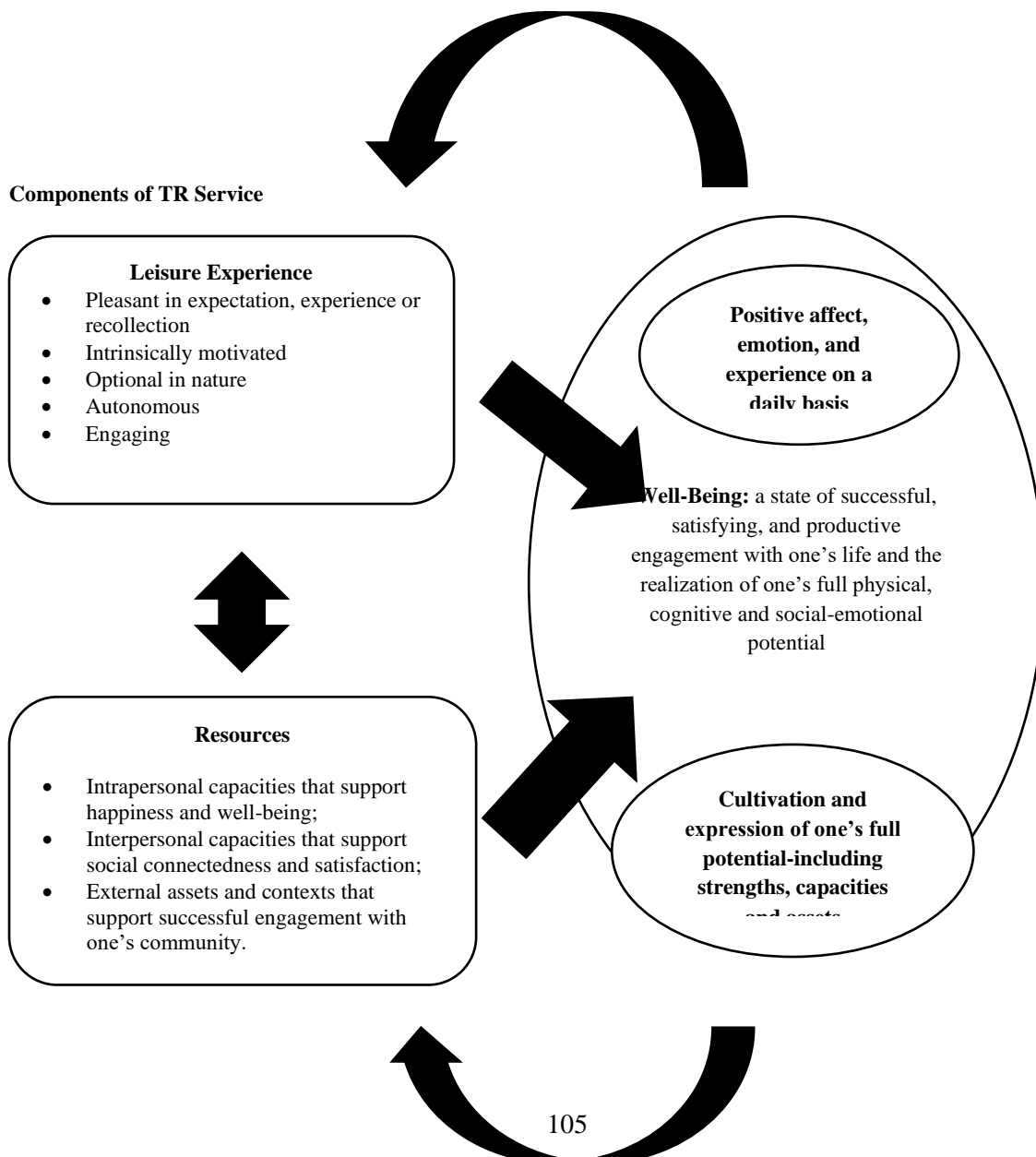
According to the World Disability Report, the number of disabled people has grown daily (World Disability Report, 2011). More than 1 billion people worldwide, 240 million children, are disabled. It accounts for about 15% of the World's population (UNICEF, 2023). There are 962 million people over the age of 60 in the world. It is also estimated that people over 60 will double by 2050 and reach approximately 2.1 billion (United Nations, 2017). These people constitute the group that needs someone else's help. Recreation has a significant well-

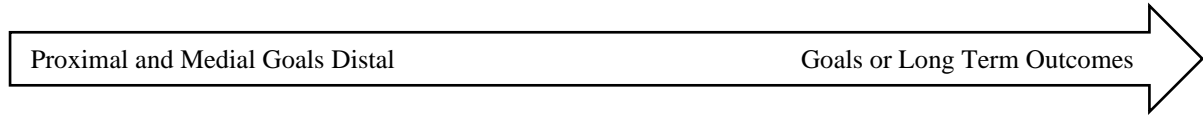
being effect on all types of people. But, recreational activities have more significant implications for the disabled, the elderly, or the sick. Therapeutic recreation briefly uses leisure activities to maximise the health, well-being, or quality of life of the elderly, disabled, or people in need of health (Robertson and Long, 2008: 4; Carter and Ander, 2019: 5-6). Therapeutic recreation aims to help people with illnesses, disabilities, and other conditions use and develop their leisure to enhance their health, functional abilities, independence, and quality of life and change their psychological situations (Hutchison and Dattilo, 2001: 44).

3.1. The Benefits of Therapeutic Recreation

Therapeutic recreation has lots of positive effects on the health of people. These positive effects can be classified into four groups: physiological health, psychosocial health, cognitive health, and life satisfaction. Figure 5 illustrates the results of therapeutic recreation on well-being.

Figure 5. The Effects of Therapeutic Recreation on Well-Being

Source: Carruthers and Hood, 2007: 279.

Therapeutic recreation reduces the risk and likelihood of health complications and improves mental function. It also reduces depression, anxiety and stress for psychosocial health, improving self-respect and survival skills. It has cognitive consequences, such as supporting and recording memory. Since it increases the quality of life and satisfaction, it also provides life satisfaction (Çakırlar and Yaman, 2022: 51).

4. Method and Data Set

Bibliometrics was first used in 1969 in Alan Pritchard's article entitled "Statistical Bibliography or Bibliometrics?" (Pritchard, 1969). Bibliometric analysis is a prevalent method for examining scientific data. Citation and publication numbers and the distribution of keywords or topics can be objective by the nature of large volumes of data in the bibliometric analysis. Interpretations are based on aims such as performance analysis and thematic analysis, with knowledge-based techniques and procedures (Donthu et al., 2021: 285; Gaberli, 2023: 30). The method of this study is bibliometry because of displaying the retrospective of therapeutic recreation studies. It is aimed that this study will be a guide to see the deficiency in the literature. This study uses VOSviewer (visualisation of similarities) and Excel programs to demonstrate the relationship between sources to achieve this goal. The VOSviewer program is used to focus and separate details of the articles (Van Eck and Waltman, 2013: 1-3). It contains SSCI, ESCI, SCI-EXPANDED, CPCI-SSH, BKCI-SSH, CPCI-S, and A&HCI indexes, and there is no limit for any categories in the WoS database. Only in the time dimension 2023 is taken as the last year. The two hundred sixteen studies data in the WoS were obtained as a file on May 30, 2023. The VOSviewer program is an alternative for measuring numerical data or creating maps. Even if there are other programs like that, VOSviewer pays attention to the graphical representation of data for many bibliometric items (Van Eck and Waltman, 2012: 523).

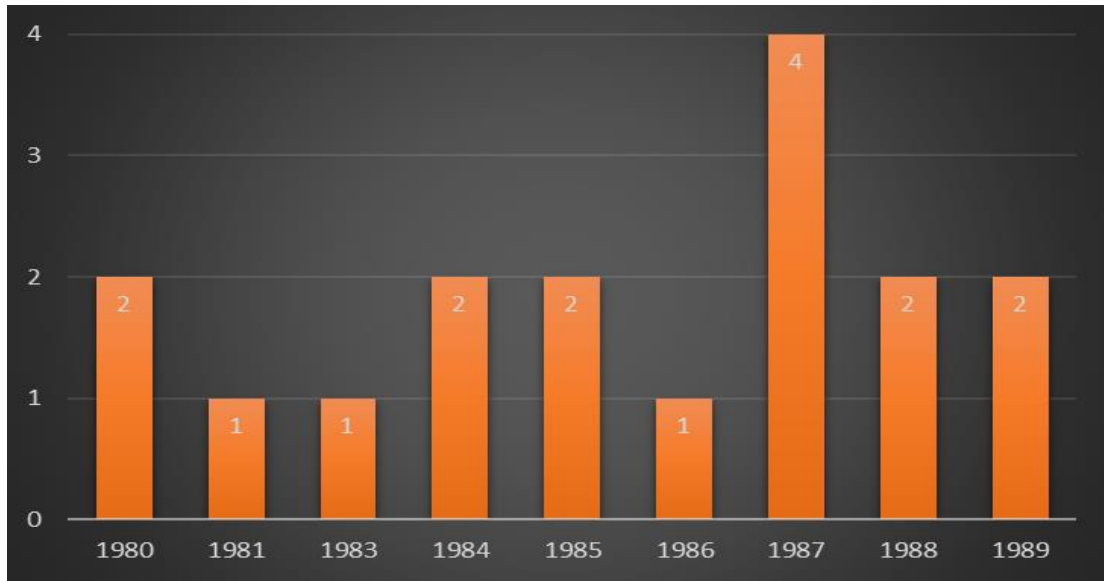
5. Findings

There are two groups of numerical analysis of data and keywords co-occurrences for the bibliometric analysis of the data from Web of Science (WoS) with 43 years and 217 studies.

5.1. Numerical Analysis of Data

There are 217 studies on "therapeutic recreation" title in 1980-2023. The first paper was published in 1980, and the number of papers rise after 2007. Figure 6,7,8,9, and 10 shows the quantitative distribution of studies by the years.

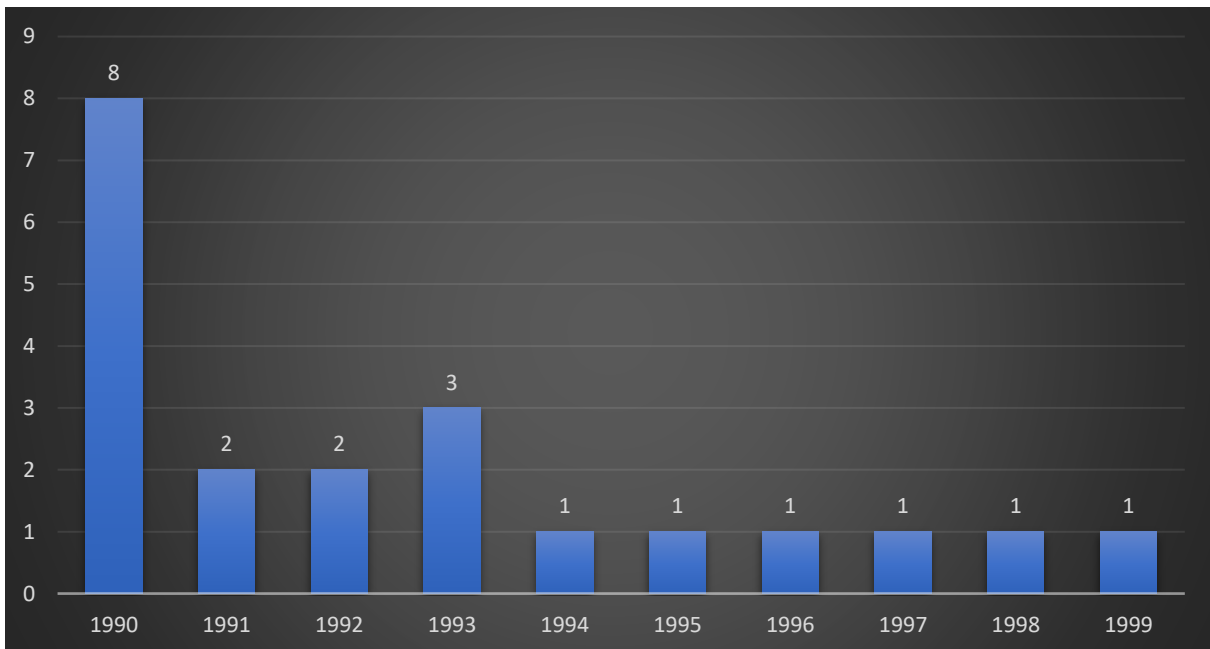
Figure 6. The Number of Therapeutic Recreation Studies, 1980–1989

Source: Created by author

Figure 6 shows the distribution of therapeutic recreation studies between 1980 and 1989. In 1982, there is no study. Generally, number of studies tends to increase. 1987 is the year with the most studies, with 4 papers.

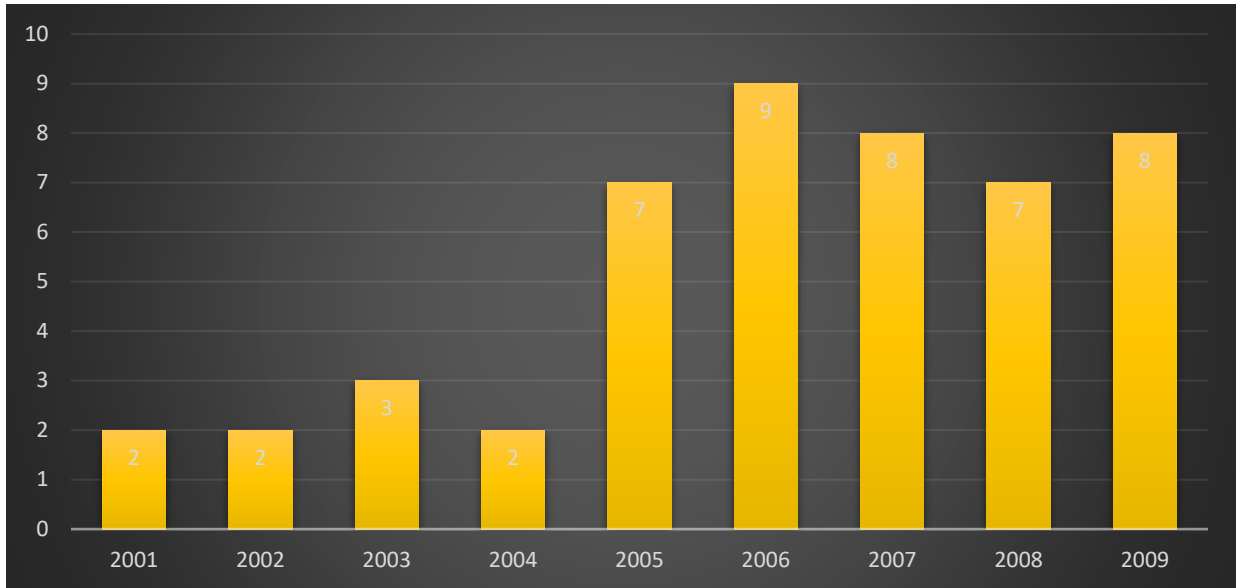
Figure 7. The Number of Therapeutic Recreation Studies, 1990–1999

Source: Created by author

Figure 7 shows the distribution of therapeutic recreation studies between 1990 and 1999. Generally, number of studies tends to decrease by the year. 1990 is the year with the most studies, with 8 papers.

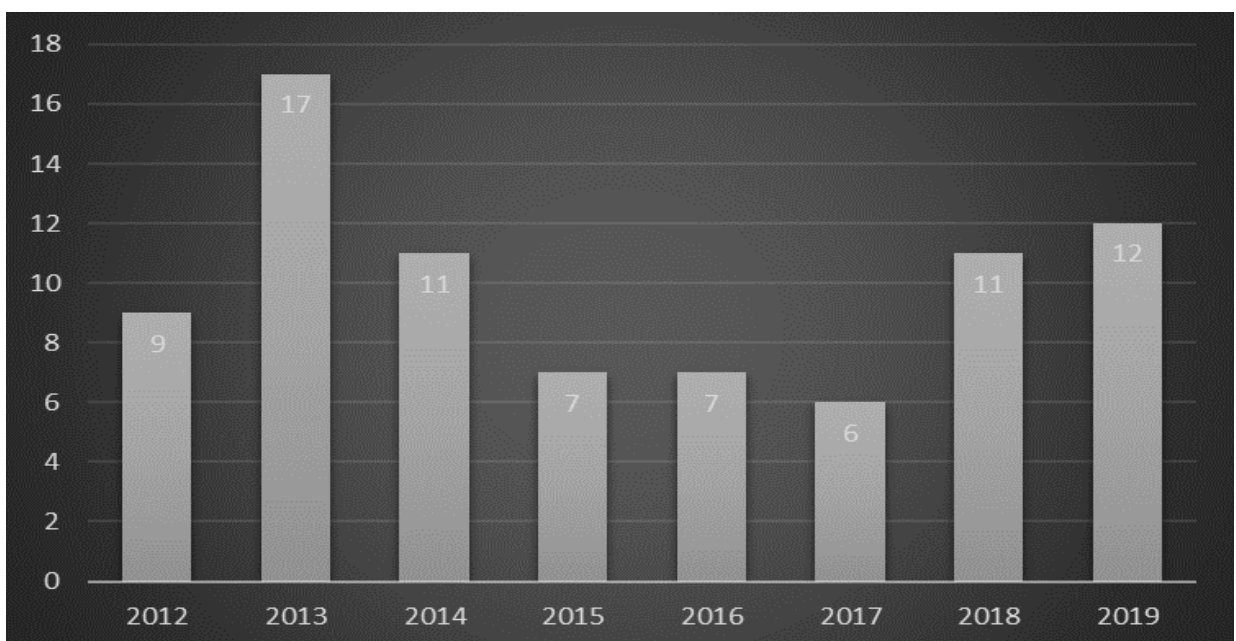
Figure 8. The Number of Therapeutic Recreation Studies, 2000-2009

Source: Created by author

Figure 8 shows the distribution of therapeutic recreation studies between 2000 and 2009. In 2000, there was no study about therapeutic recreation. Generally, many studies tend to increase by the year. After 2004, there was a significant increase in the number of studies. 2006 is the year with the most studies with 9 papers.

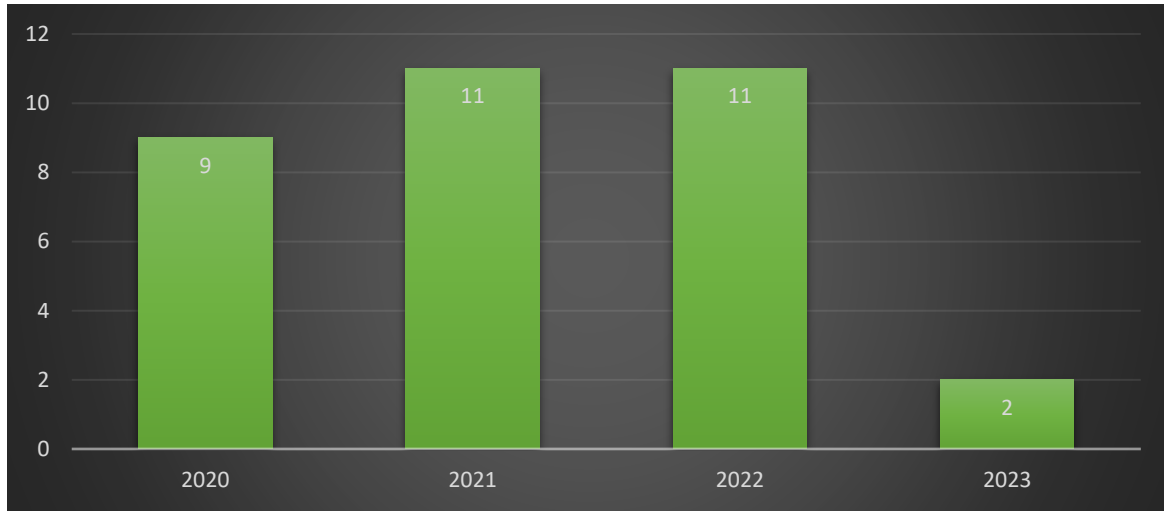
Figure 9. The Number of Therapeutic Recreation Studies, 2010-2019

Source: Created by author

Figure 9 shows the distribution of therapeutic recreation studies between 2010 and 2019. There is no study in 2010 and 2011. After these years, the number of studies increased. This 10-year group has the most significant number of studies about therapeutic recreation.

Figure 10. The Number of Therapeutic Recreation Studies, 2020-2023

Source: Created by author

Figure 10 shows the distribution of therapeutic recreation studies between 2020 and 2023 according to the years.

There are 139 articles, 25 meeting abstracts, 22 book reviews, 15 editorial materials, 8 proceedings, 6 review articles, 4 book chapters, 2 letters, and 1 correction as a type of study. In addition, there are 215 English studies, equal to 99.07 % of the total. Other languages are Polish and Russian.

Table 1. Distribution of the Type of Publications

Document Type	N	Share (%)
Article	139	64.05
Meeting Abstract	25	11.52
Book Review	18	8.29
Book Chapter	4	1.84
Editorial Material	15	6.91
Proceeding Paper	7	3.22
Review Article	6	2.76

Letter	2	0.92
Correction	1	0.46
Total	217	100

Table 1 shows the distribution of therapeutic recreation studies. The studies can be grouped into multiple classifications such as art, sport, medicine, and sociology.

Table 2. Journals Ranked by Total Publications

Rank	Journal	Quantity	Citations	Number of Average Citations
1	Therapeutic Recreation Journal	102	728	7.13
2	International Journal of Mental Health Nursing	7	7	1
3	Journal of Leisure Research	5	6	1.2
4	Palaestra	5	0	0
5	Global Therapeutic Recreation	4	1	0.25
6	Journal of Spinal Corn Medicine	4	70	17.50
7	Leisure Sciences	4	0	0
8	Psycho-Oncology	3	0	0
9	World Leisure Journal	3	4	1.33
10	Archives of Physical Medicine and Rehabilitation	2	0	0

Table 2 shows the top 10 journals ranked by total publications. The most cited journals are published in different fields. Therapeutic Recreation Journal is at the top of the list.

Table 3. Most Cited Papers

Rank	Author/s	Title	Journal	Year	Citations
1	Carruthers & Hood	Building a Life of Meaning Through Therapeutic Recreation: The Leisure and Weil-Being Model, Part I	Therapeutic Recreation Journal	2007	86
2	Kiernan et al.	Outcomes Associated With Participation In A Therapeutic Recreation Camping Programme For Children From 15 European Countries: Data From The 'Barretstown Studies'	Social Science and Medicine	2004	61
3	Zabrinskie et al.	Quality of Life and Identity: The Benefits of a Community-Based Therapeutic Recreation and Adaptive Sports Program	Therapeutic Recreation Journal	2005	52

4	Békési et al.	Health-Related Quality of Life Changes of Children and Adolescents With Chronic Disease After Participation in Therapeutic Recreation Camping Program	Health and Quality of Life Outcomes	2011	43
5	Hutchinson et al.	Leisure and Stress-Coping: Implications for Therapeutic Recreation Practice	Therapeutic Recreation Journal	2008	42
6	Anderson & Heyne	Flourishing through Leisure: An Ecological Extension of the Leisure and Well-Being Model in Therapeutic Recreation Strengths-Based Practice	Therapeutic Recreation Journal	2012	39
7	Hill & Sibthorp	Autonomy Support at Diabetes Camp: A Self-Determination Theory Approach to Therapeutic Recreation	Therapeutic Recreation Journal	2006	34
8	Török et al.	Outcome Effectiveness Of Therapeutic Recreation Camping Program For Adolescents Living With Cancer And Diabetes	Journal of Adolescent Health	2006	32
9	Heintzman	Leisure-Spiritual Coping: A Model for Therapeutic Recreation and Leisure Services	Therapeutic Recreation Journal	2012	30
10	Heyne & Anderson	Theories that Support Strengths-Based Practice in Therapeutic Recreation	Therapeutic Recreation Journal	2008	29

Table 3 shows the most cited studies in the literature. The top paper, ranked by number of citations, is *Building a Life of Meaning Through Therapeutic Recreation: The Leisure and Well-Being Model*. Part I focuses on the dimensions of well-being guided by therapeutic recreation. The subjects examined in the article are service delivery models, leisure, well-being models desired by therapeutic recreation, origins of well-being, positive emotions and experience, and determinants of happiness. The second most cited study examines the effects of the symptoms and psychosocial outcomes of the Barretstown Gang Camp therapeutic recreation program on European children with chronic illnesses. It was suggested that camp programs have a substantial role as a complementary tool in facilitating adaptation to chronic disease in this study. Zabriskie et al. (2005) studied the effect of a community-based therapeutic recreation and adaptive sports program on 129 disabled people with a skiing and horseback riding program. According to the study, therapeutic recreation programs positively affect participants' quality of social and family life and overall health. Békési et al. (2011) also examined the effect of therapeutic recreational camp programs on children and adolescents with chronic diseases. The positive influence of therapeutic recreation on children and adolescents is emphasised as a result of the study. In the fourth most cited study, Hutchinson et al. reviewed leisure time, individual differences in leisure, variations of leisure activities, and the implication of therapeutic recreation in the literature. Anderson and Heyne (2012) explore a model for the practice of strengths-based therapeutic recreation called leisure development alongside

ecology. According to this study, therapeutic recreation is aimed at helping the person and changing social and physical environments. While Hill and Sibthorp (2006) searched for a way to grow the effectiveness of diabetes camps as a therapeutic recreation approach, Török et al. (2006) investigated the therapeutic recreation camping outcomes for adolescents living with cancer and diabetes. As a result, it is accepted that the type of illness does not determine the children's response to the camp programme. Benefits from camp are independent of age or gender. Heyne and Anderson (2012) emphasised that therapeutic recreation is for the holistic approach, creative use of resources, openness to collaboration, and positive outcomes. Heintzman (2008) synthesised leisure time, stress, and spiritual coping through therapeutic recreation.

Table 4. The Density of Main Research Countries

Rank	Country	Quantity	Citations	Number of Average Citations
1	United States of America	109	739	6.77
2	Canada	32	259	8.09
3	Australia	17	64	3.76
4	Ireland	11	90	8.18
5	England	7	49	7
6	South Korea	3	6	2
7	Germany	2	43	21.5
8	Hungary	2	75	37.5
9	Spain	2	17	8.5
10	Japan	2	9	4.5

Table 4 shows the origin of the research countries. According to the table, the most productive countries are the United States, Canada, and Australia, respectively.

Table 5. Organisations Ranked by Number of Average Citations

Rank	Organisation	Country	Quantity	Citations	Number of Average Citations
1	Wollongong University	Australia	12	48	4
2	Indiana University	United States of America	9	108	12
3	Brigham Young University	United States of America	8	91	11.37
4	Dublin City University	Ireland	7	3	0.42
5	Dalhousie University	Canada	7	78	11.14
6	University of Regina	Canada	7	17	2.42
7	University College Dublin	Ireland	6	3	0.5

8	East Carolina University	United States of America	6	10	1.66
9	State University of New York at Cortland	United States of America	6	90	15
10	Temple University	United States of America	5	34	6.80

Organisations ranked by number of average citations are shown in the table above. The United States and Australia top the list of organisations ranked by average citation count. While the University of Wollongong has the most studies, Indiana University has the most citations.

Figure 7. The Network Between Countries in Therapeutic Recreation Studies

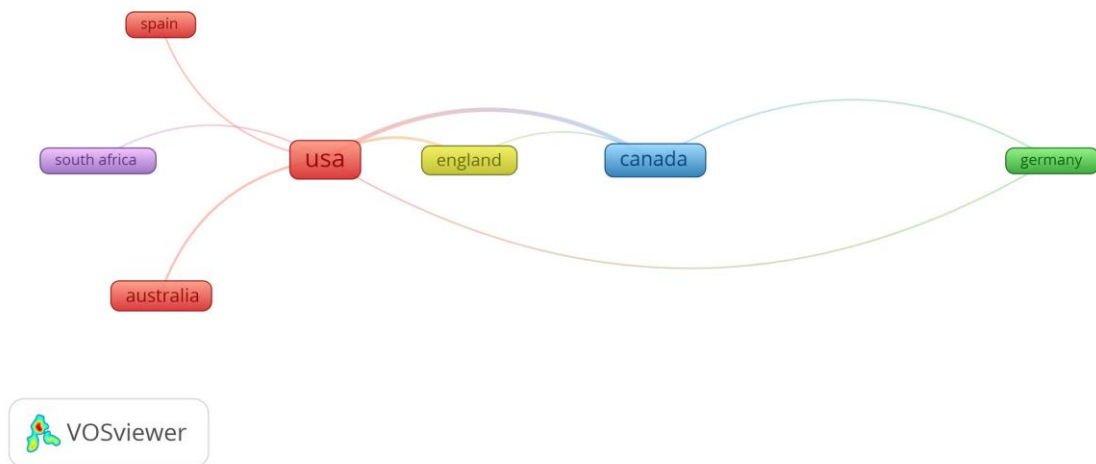

Figure 7 shows the network between countries in therapeutic recreation studies. According to the number of studies belonging to nations, the USA, Canada, Australia, South Africa, Spain, England and Germany have networked. The thicker cluster line shows the more robust relationship between the countries. According to this information, Spain, South Africa, Australia, England and Germany have weaker relationships while the USA and Canada have a strong network.

6. CONCLUSION

In this article, which aims to search the therapeutic recreation literature with the bibliometric analysis method, 217 studies were reached. The findings of this study are limited as the WoS database is preferred, and only the titles are scanned.

The first of the studies in the WoS database was published in 1980. Although the literature is not very old, the number of studies has increased yearly. This study covers between 1980 and 2023. In the literature, no similar research examines the therapeutic recreation issue using the vos viewer program as a bibliometrics analysis. The absence of the same or similar study in the literature makes this study original.

The importance and originality of this study also come from the number of people who are disabled, old and need help. About 250 million of the world's population are disabled, and 962 million are over 60. According to the World Disability Report, the number of disabled people is increasing, and it is predicted that this rate will increase even more in the future. These reports prove the importance of therapeutic recreation for people with disabilities and the aged. The numbers show that more studies about therapeutic recreation are needed. This bibliometric analysis aimed to be a guide by presenting statistics to researchers about therapeutic recreation studies.

In this study, it is recommended to increase studies on the effects of therapeutic recreation on individuals with disabilities and over 60 years. Because the number of people disabled and aged is increasing day by day, this study has the potential to be a guide for future studies. There is no similar research about therapeutic recreation uses vos viewer program and bibliometrics analysis in the literature. This original study aims to guide people focusing on therapeutic recreation. Future work on this topic will help explore the needs and demands of people who need help and care.

REFERENCES

- Ab Dulhamid, H., Isa, M. I., Mohamed, B., & Sazali, M. F. (2023). Motivation of outdoor recreation participation among rural and urban communities. *Planning Malaysia*, 21(1), 470-483.
- Anderson, L. S., & Heyne, L. A. (2012). Flourishing through leisure: An ecological extension of the leisure and well-being model in therapeutic recreation strengths-based practice. *Therapeutic Recreation Journal*, 46(2), 129-152.
- Anuyah, O., Badillo-Urquiola, K., & Metoyer, R. (2023). Characterizing the technology needs of vulnerable populations for participation in research and design by adopting Maslow's hierarchy of needs. In *Proceedings of the 2023 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 1-20).
- Békési, A., Török, S., Kökönyei, G., Bokrétás, I., Szentes, A., Telepóczki, G., & European Kidscreen Group Ravens-Sieberer@ uke. uni-hamburg. de. (2011). Health-Related quality of life changes of children and adolescents with chronic disease after participation in therapeutic recreation camping program. *Health and Quality of Life Outcomes*, 9, 1-10.
- Benson, S. G., & Dundis, S. P. (2003). Understanding and motivating health care employees: Integrating Maslow's hierarchy of needs, training and technology. *Journal of Nursing Management*, 11(5), 315-320.
- Cakırlar, A., & Yaman, Ç. (2022). Pozitif psikoloji bağlamında terapötik rekreasyon ve iyi oluş ilişkisi: bir literatür taraması. *The Online Journal of Recreation and Sports*, 11(4), 47-58.
- Carruthers, C. P., & Hood, C. D. (2007). Building a life of meaning through therapeutic recreation: the leisure and well-being model, Part I. *Therapeutic Recreation Journal*, 41(4), 276-297.
- Carter, M. J., & Van Andel, G. E. (2019). *Therapeutic recreation: A practical approach*. Waveland press.
- Cunningham, H. (2016). *Leisure in the Industrial Revolution: c.1780- c.1880*. Routledge.
- Dalkılıç, G., & Mil, B. (2017). Rekreasyon-animasyon hizmetlerinin sınıflandırılması ve otel işletmelerindeki öneminin değerlendirilmesi. *Beykoz Akademi Dergisi*, 5(2), 40-72.
- Deniz, B., Kılıçaslan, Ç., & Koşan, F. (2019). Rekreasyonel olanaklara yönelik beklentilerin sağlıklı kentler yönüyle irdelenmesi, Aydın kenti örneği. *Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3(2), 79-89.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.
- Dubai Sensor (2023). <https://www.dubai-sensor.com/advantages-and-disadvantages-of-industrial-revolution/>. Access Date: 01.07.2023.
- Gaberli, Ü. Tourism growth: a bibliometric analysis from the Web of Science (WoS) database. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(1), 28-39.
- Gulam, A. (2016). Recreation-need and importance in modern society. *International Journal of Physiology, Nutrition and Physical Education*, 1(2), 157-160.
- Hale, A. J., Ricotta, D. N., Freed, J., Smith, C. C., & Huang, G. C. (2019). Adapting Maslow's hierarchy of needs as a framework for resident wellness. *Teaching and Learning in Medicine*, 31(1), 109-118.

- Healthline (2023). <https://www.healthline.com/health/recreational-therapy#bottom-line>. Access Date: 02.07.2023.
- Heintzman, P. (2008). Leisure-spiritual coping: A model for therapeutic recreation and leisure services. *Therapeutic Recreation Journal*, 42(1), 56-73.
- Heyne, L. A., & Anderson, L. S. (2012). Theories that support strengths-based practice in therapeutic recreation. *Therapeutic Recreation Journal*, 46(2), 106-128.
- Hill, E., & Sibthorp, J. (2006). Autonomy support at diabetes camp: a self determination theory approach to therapeutic recreation. *Therapeutic Recreation Journal*, 40(2), 107-125.
- Hulteen, R. M., Smith, J. J., Morgan, P. J., Barnett, L. M., Hallal, P. C., Colyvas, K., & Lubans, D. R. (2017). Global participation in sport and leisure-time physical activities: a systematic review and meta-analysis. *Preventive Medicine*, 95, 14-25.
- Hutchinson, S. L., Bland, A. D., & Kleiber, D. A. (2008). Leisure and stress-coping: implications for therapeutic recreation practice. *Therapeutic Recreation Journal*, 42(1), 9-23.
- Hutchison, S. L., & Dattilo, J. (2001). Processing: possibilities for therapeutic recreation. *Therapeutic Recreation Journal*, 35(1), 43-56.
- Hutchison, S. L., & Dattilo, J. (2001). Processing: possibilities for therapeutic recreation. *Therapeutic Recreation Journal*, 35(1), 43-56.
- Karaküçük, S., & Yetim, A. (1996). Rekreasyon etkinliklerinde liderlik ve fonksiyonları. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 1(1), 64-76.
- Kiernan, G., Gormley, M., & Maclachlan, M. (2004). Outcomes associated with participation in a therapeutic recreation camping programme for children from 15 european countries: data from the 'barretstown studies'. *Social Science & Medicine*, 59(5), 903-913.
- Kirk, M. A., & Rhodes, R. E. (2011). Occupation correlates of adults' participation in leisure-time physical activity: a systematic review. *American Journal of Preventive Medicine*, 40(4), 476-485.
- Kuykendall, L., Boerman, L., & Zhu, Z. (2018). The importance of leisure for subjective well-being. *Handbook of WellBeing*. Salt Lake City, UT: DEF Publishers. 1-14.
- Loudoun County Public Schools (2014). <https://www.lcps.org/cms/lib4/VA01000195/Centricity/Domain/10599/Social%20Effects%20of%20the%20Industrial%20Revolution.pdf>. Access Date: 20.05.2023.
- Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.
- Olusola, L. A., Olaoluwa, A. E., Ileri, O. N., John, L. B., & Adewale, O. B. (2021). Impact of poverty incidence and severity in Nigeria: the tourism perspective. *International Journal of Management Research and Emerging Sciences*, 11(4), 71-75.
- Orel, F. D., & Yavuz, M. C. (2003). Rekreasyonel turizmde müşteri potansiyelinin belirlenmesine yönelik bir pilot çalışma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(11), 61-76.
- Picton, C., Fernandez, R., Moxham, L., & Patterson, C. F. (2020). Experiences of outdoor nature-based therapeutic recreation programs for persons with a mental illness: a qualitative systematic review. *JBIE Evidence Synthesis*, 18(9), 1820-1869.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics. *Journal of Documentation*, 25, 348.

- Robertson, T., & Long, T. (2008). *Foundations of Therapeutic Recreation*. Human Kinetics.
- Sever, G. N., & Buzlu, M. Ö. (2015). Turizm fakülteleri bünyesindeki rekreasyon programları için müfredat kapsamı önerisi: bilimetric bir çalışma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 381-396.
- Şahbaz, R. P., & Tolga, G. (2016). Konaklama işletmelerinde çalışan işgörenlerin boş zaman davranışı (Kuşadası Örneği). *Journal of Recreation and Tourism Research*, 3(1), 32-43.
- Török, S., Kökönyei, G., Károlyi, L., Itzész, A., & Tomcsányi, T. (2006). Outcome effectiveness of therapeutic recreation camping program for adolescents living with cancer and diabetes. *Journal Of Adolescent Health*, 39(3), 445-447.
- UNICEF (2023). <https://www.unicef.org/turkiye/bas%C4%B1n-b%C3%BCltenleri/unicefin-kapsaml%C4%B1-istatistiksel-analizine-g%C3%B6re-d%C3%BCnya-%C3%A7ap%C4%B1nda-yakla%C5%9F%C4%B1k-240-milyon>. Access Date: 21.05.2023.
- United Nation (2017). https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2017_Highlights.pdf. Access Date: 26.05.2023.
- Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2013). VOSviewer Manual. *Leiden: Univeriteit Leiden*, 1(1), 1-53.
- Van Eck, N., & Waltman, L. (2012). Software survey: vosviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523-538.
- Ventegodt, S., Merrick, J., & Andersen, N. J. (2003). Quality of life theory III. Maslow revisited. *The Scientific World Journal*, 3, 1050-1057.
- World Disability Report (2011). <https://www.engellilerkonfederasyonu.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/D%C3%BCnya-Engellilik-Raporu-2011.pdf>. Access Date: 25.05.2023.
- Zabrinskie, R. B., Lundberg, N. R., & Groff, D. G. (2005). Quality of life and identity: The benefits of community-based therapeutic recreation and adaptive sports program. *Therapeutic Recreation Journal*, 39(3), 176-191.

TÜRKÇEDE ARAPÇA KELİFE KÖKÜNDEN TÜREMİŞ SÖZ VARLIĞI

İhsan Sabri ÇEBİ¹

Öz

Eski Türkçe döneminden beri Türkçenin en çok etkileşime girdiği diller Farsça ve Arapçadır. Yüzyıllar süren etkileşim boyunca bu dillerden Türkçeye birçok kelime, tamlama, ek vb. dil öğeleri girmiştir. Bu yazıda Arapça *kelife* (كَلِفَة) üçlüsünden türemiş olup bir kısmı Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi döneminde, bir kısmı ağızlarda, bir kısmı da hâlen edebî dilde kullanılan söz varlıkları ele alındı. Bu söz varlıklarının pek çoğunun kaynak dil Arapçada ve aracı dil Farsçada olmadığı, Türkçede üretildiği tespit edildi. Arapça *kelife* kökünden türemiş olan *külfet*, *külef*, *mükellef*, *mükellefe*, *mükellefîn*, *mükellefiyet*, *mütekellif*, *mütekellifîn*, *tekalif*, *tekellüf*, *tekellüfât*, *teklif*, *teklifat*, *teklift* gibi 14 kelimedenden oluşturulmuş Türkçe söz varlığının sayısı 90'dır. Bu kelimelerden bazıları Arapça kurallara göre yapılmış çokluk şekilleridir. Türkçede bu kelimelerden türetilen söz varlıklarının 23'ü fiildir. Bu fiillerden 1'i fiil yapma ekiyle, diğerleri yardımcı fiiller ile oluşturulmuştur. Yine bu söz varlıklarının 4'ü Arapça asıllarından bazı ses olayları sonucunda Türkçenin ses özelliklerine uydurulmuş kelimelerdir. Sonuç bölümünde detaylı dökümünü verdiğimiz bu söz varlıklarının bir kısmı Farsça bir kısmı Türkçe kurallarla oluşturulmuş kelime gruplarıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Arapça, Farsça

JEL Kodları: Y-90

VOCABULARY IN TURKISH FROM THE ROOT OF THE ARABIC KELIFE

Abstract

Since the Old Turkish period, the languages with which Turkish has interacted the most have been Persian and Arabic. Throughout centuries of interaction, Turkish has borrowed many words, phrases, affixes, etc. from these languages. In this article, the lexicon that is derived from the Arabic *kelife* (كَلِفَة) trio, some of which are used in the Old Anatolian and Ottoman Turkish periods, some in dialects and some still in literary language, has been discussed. It has been determined that most of these lexicons are not in the source language Arabic and the intermediate language Persian, but produced in Turkish. The number of Turkish lexicon is 90, which is composed of 14 words derived from the Arabic root *kelife*, such as *külfet*, *külef*, *mükellef*, *mükellefîn*, *mükellefiyet*, *mütekellif*, *mütekellifîn*, *tekalif*, *tekellüf*, *tekellüfât*, *teklif*, *teklifat*, *teklift*. Some of these words are plural forms made according to Arabic rules. 23 of the lexicons derived from these words in Turkish are verbs. One of these verbs is formed with the verb making suffix, and the others are formed with auxiliary verbs. Again, 4 of these lexicons are words that are adapted to the phonetic features of Turkish as a result of some phonetic events from the Arabic originals. Some of these lexicons, which we have given a detailed breakdown in the conclusion section, are word groups formed with Persian and some Turkish rules.

Keywords: Türkiye Turkish, Old Anatolian Turkish, Ottoman Turkish, Arabic, Persian

JEL Codes: Y-90

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Dr. Öğr. Üyesi., Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tekirdağ, TÜRKİYE_ıscebi@nku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8889-0025>.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 21.07.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 31.08.2023

DOI: 10.56337/sbm.1331073

Atf (Cite): Çebi, İ. S. (2023). Türkçede Arapça Kelife Kökünden Türemiş Söz Varlığı, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 118-136.

1. Giriş

Sosyal, ekonomik ve siyasi ilişkiler sebebiyle, her dilde olduğu gibi, Türk yazı diline de başka dillerden tesirler olmuştur. Bu tesirler daha *Eski Türkçe* döneminde başlamıştır. *Eski Türkçe* dönemi içinde yer alan Köktürk ürünlerinde az da olsa Çince; Uygur ürünlerinde çokça Sanskritçe, Karahanlı dönemi ürünlerinde de Arapça ve Farsça unsurlara rastlanır.

Eski Türkçe döneminde, Karahanlı Türk Devleti zamanında başlayan Farsça ve Arapça ile Türkçe arasındaki etkileşme, sonraları Farsçanın Gazneli Türk devletinin ve Selçuklular'ın resmî dili olması boyutlarına ulaşmıştır. Siyasi, coğrafi ve içtimâî sebeplerin rol oynadığı bu etkileşimin asıl önemli sebebi, sözlü edebî geleneğe sahip ama ortak yazı dili Hakaniye lehçesine çok da vakıf olmayan göçebe Oğuzların konuşma dillerinin yazı dili hâline gelmeden önce kurdukları devletin dilinin Arapça ve Farsça olması, Arapçanın ilim; Farsçanın edebiyat dili olarak kullanılmasıdır (Ercilasun, 1996, 43). Karahan, Anadolu Türk yazı dilinin Arapça ve Farsçayı iyi bilen, Türkistan yazı geleneğinden de haberdar, şehirli, âlim ve mutasavvıf Oğuzların ağzından meydana geldiğini belirtir (2013, s. 7).

Arat, XII ve XIII. yüzyıllarda Türkçenin fonetik ve morfolojik inkişafının olgunlaştığı bir devrede Müslüman Türklerin Arap alfabesini kabul etmelerini şivelerde meydana gelen değişikliklerin yazı sistemi ile alakalı bir engel ile karşılaşmaması bakımından büyük bir tesadüf olarak görür (1948, s. 601). Arat'a göre aslında Türk dilinin üretici kabiliyeti ve bu dili kullanan aydınların dile hâkimiyeti o kadar ileri derecede idi ki XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar yazılmış yabancı tesir altında kalması zarurî sayılabilecek dinî eserler bile saf Türkçeyledir (1948, s. 602). Ancak Arat, daha sonraları, Batı Türkçesinin yeni kültür zümrelerinin yakın bulunduğu İran ve Arap kültürünün tesiri altında kalarak bilhassa medrese eğitilmiş zümrelerin eserlerinde, karışık bir dil olan Osmanlıca'nın ortaya çıktığını, geniş Türk çevrelerin bu dili anlamadığını söyler (1948, s. 607).

Selçuklular zamanında başlayıp Beylikler Dönemi ve Osmanlı devletinin kuruluş döneminde devam eden Eski Anadolu Türkçesi döneminde, Farsçadan ve Arapçadan edebî ve ilmî eser tercümelemlerinde önceleri taklit yollu olmak üzere Oğuz Türkçesi ile telif eserler meydana getirilmiştir. Ancak Köprülü'nün belirttiği gibi XIV. yüzyıldan itibaren bu tercüme yollu eserlerle Türkçeye yavaş yavaş Arapça ve Farsça kurallar ile İran edebiyatının nazım şekilleri ve kuralları girmesiyle millî lisanın istiklâli ve estetiği bozulmaya başlıyordu (1980, s. 352).

Karahan, Türklerin yeni kültür çevrelerindeki komşuları olan Fars ve Arapların gelişmiş yazı dillerine rağmen Türk dili tarihi için birinci derecede önemli olan Anadolu'da yeni bir Türk yazı dilinin doğuşunu çok önemli bulur (2013, s. 8).

Coğrafi ve sosyal yakınlık açısından Türklerin daha fazla ilişkide olduğu Farsların dili Batı Türkçesinde Arapçadan daha fazla etkili olmuştur. Türklerin İslam kültürüne girmesinde İranlılar, Araplar'dan daha fazla etkili olmuştur. Yani İslam kültürünü oluşturan öğelerden biri olan edebiyatın iç ve dış yapısını oluşturan unsurların çoğu Arapça olanlar dâhil, dilimize Arapçadan değil Farsça aracılığıyla girmiştir (Mengi, 2005, s. 10, Pekacar, 2017, s. 1471).

Arapçadan Türkçeye girmiş kelimelerle ilgili yapılan çalışmaların çoğu anlam değişimleri ile ilgilidir: Aksoy 1977; İşler 1997; Anıl 2002; Ermiş 2012, 2013, 2014; Abdurrahman 2020; Özkan ve Özdemir 2022, vb. Bu çalışmaların bir kısmı Türkçe kelimelerde anlam değişimleri ile ilgili olup bu kelimeler arasında Türkçede yer alan bazı Arapça asıllı kelimeler de bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma için seçtiğimiz Arapçadan alıntı kelimelerin Türkçede kazandığı yeni şekiller ve bunlardan türetilmiş yeni biçimlerle ilgili henüz kapsamlı çalışmalar olmadığı görülmektedir.

Bunlardan Aksoy, Anıl ve İşler'e ait olan anlam kayması ile alakalı çalışmalarda, bu yazının konusunu oluşturan *kelife* kökünden türemiş kelimelerden sadece *mükellefiyet* Anıl'a ait yüksek lisans tezinde (2002, s. 58) yer almıştır. Abdurrahman'a ait çalışma ise Arapçada çokluk şeklinde bulunup da Türkçede tekil olarak kullanılan kelimelerle alakalı olup çalışmamıza esas alınan *kelife* kökünden türemiş hiçbir kelimeye yer verilmemiştir. Özkan ve Özdemir'in çalışmasında Arapçadan Türkçeye geçmiş insana ait özellikler ile ilgili TDK sözlüğünden tespit edilmiş 139 kelime geçirdikleri ses olayları

bakımından incelenmiştir. Bu çalışmada da çalışmamıza esas alınan *kelife* kökünden türemiş hiçbir kelime yer almamıştır.

Türkçedeki Arapça asıllı kelimeler üzerine, anlam değişimleri ön plana alınmaksızın yazılmış iki kitabı olan Ermiş'in eserlerindeki (2012, 2014) örnekler daha çok bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanılan kelimelerden oluşmaktadır ve sözlük çalışması ağırlıklıdır. Ermiş'in bir kitabında (2012) *kelife* kökünden türemiş söz varlığının sayısı 5, diğer kitabında (2014) ise 16'dır. Bizim çalışmamızda ise tespit edilmiş Arapça *kelife* kökünden türetilen söz varlığının sayısı 90'dır. Ermiş'in bu konu ile alakalı olarak Türkçe söz varlığı içinde türetme gücü en yüksek 20 Arapça kökü incelediği makalesinde (2013) Arapça *kelife* kökünü almamış olması da dikkat çekmektedir.

2. Çalışmanın Konusu ve Yöntemi

Bu çalışmayla, Eski Anadolu Türkçesinden başlayarak Batı Türkçesinde Arapça *kelife* 'den (كَلِفَة) türemiş kelimeler ile bunlardan Farsça ve Türkçe birtakım ek veya yardımcı fiillerle genişletilmiş söz varlıkları ve bunların kazandıkları anlamlar ortaya konulmuştur. Bu kelimelerden Türkçede fonetik ve semantik değişmeye uğrayanlar, ilgili kelimenin altında belirtilmiştir. Arapça asıllı kelimelerin Türkçeye girmeye başladıkları Karahanlı Türkçesine ve Doğu Türkçesine ait bazı örneklerle de çalışmada yer verildi.

Kelife üçlüsünden türemiş kelimeleri yazı konusu yapmamızın sebebi, bu kökten türemiş kelimelerle oluşturulan söz varlığının dikkat çekecek kadar çok olmasıdır. Ancak bu çalışmanın benzer kelimelerle de yapılması durumunda ilgi çekici sonuçlara ulaşılabileceğini düşünmekteyiz.

Bu çalışma sadece sözlük verilerine dayanmamakta, edebî metinlerden taranarak tespit edilen örneklerle de desteklenmektedir. Ancak sözlüklerde yer alıp da edebî metinlerde örnekleri olmayan veya çok yaygın örnekleri günümüzde halen kullanılan söz varlıkları sözlük referansı ile gösterilmiş, bu sözlüklerde zaten örnek cümleler yer aldığı için yazının hacmini artırmamak amacıyla bu kelimelere ait örneklerle çalışmada yer verilmemiştir. Tespit edilen kelimelerden Farsça ile alakalı olanlarının bazıları fonetik ve semantik açıdan ele alınmıştır.

Arapça *kelife* (كَلِفَة) sülâsisinin (üçlü) anlamı “[yüz] kararmak; çilli olmak [yüz]; (↔ *bşden*, *b-den*) çok hoşlanmak (↔ *bşe*) düşkün olmak, çok ilgilenmek, meraklı olmak; (↔ *b-e*) âşık olmak”; bu yazıya konu olan bazı kelimelerin kökü olan *kellefe* (كَلْفَة) 'nin anlamı ise (*b-i*, *bş ile* ya da *b bş ile*) görevlendirmek, vazifelendirmek; (*b-i*, *bşe* ya da *b bşe*) atamak, tayin etmek; (*b-e*) mal almak” şeklindedir (Mutçalı, 1995, s.769).

Arapça *kelife* (كَلِفَة) kökünden türemiş olup Türkçede kullanılan kelime ve/veya kelime grupları, *külfet*, *mükellef*, *mükellefe*, *mükellefiyet*, *mütেকellif*, *tekellüf*, *teklif*, *teklîfi* ve bunlardan bazılarının Arapça çokluk şekilleri *külef*, *mükellefîn*, *mütেকellifîn*, *tekâlîf*, *tekellüfât*, *teklîfât* kelimeleri ile bunlardan Türkçe ve Farsça eklerle türetilmiş kelime ve birleşik kelimelerdir.

Örneklerin yer aldığı edebî metinlerin önemli bir kısmının tespitinde elektronik ortamda hazırlanmış olup internette yayımlanan <https://lehcediz.com>'dan yararlanıldı. Bu örneklerden basılı yayınlardan ulaşılamayanlara <https://lehcediz.com> elektronik sözlüğünden kaynak gösterildi.

Çalışmada *kelife* kökünden türemiş kelimelerin Arapça, Türkçe ve Farsça sözlüklerde yer alan karşılıkları verildi. Türkçe sözlük olarak Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'si, Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ı, Yaşar Çağbayır'ın *Ötüken Türkçe Sözlük*'ü, İlhan Ayverdi'nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ü ve TDK'nın *Türkçe Sözlük*'ü ile *Derleme Sözlüğü* esas alındı. Tespit edilen kelimelerin anlamı verilirken bu sözlükler içinde kelimeyi en kapsamlı şekilde açıklayan sözlük tercih edildi. Sözlükler arasında önemli anlam farkı bulunmaması durumunda Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'ı esas alındı. Bu kelimelere ait örnekler, EAT, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi dönemine ait edebî metinlerden tespit edildi. Türkçe sözlüklerde yer alan kelime veya kelime gruplarına sözlüklerde örnek cümleler verildiği için genellikle örnek verilmedi. Ancak bu örneklerden ilginç gördüklerimize de metinlerden yer verildi.

Arapça *kelife* (كَلِفَة) kökünden türemiş söz varlıkları sıralanırken önce asıl kelime koyu stil ile yazıldı ve bunun Türkçe sözlüklerde yer alan anlamı verildi. Sonra bu kelimedenden türemiş söz varlıkları

toplu olarak verildikten sonra alfabetik sıra ile normal stil ile yazılıp tek tek açıklamaları ve örnekleriyle birlikte verildi.

3. İnceleme

Külfet (كُلْفَةٌ): “külfet (a.i.c.: külef): 1. Zahmet, sıkıntı, zorluk, yorgunluk, zorlu iş. 2. Merâsim, seremoni.” (Devellioğlu, 2013, s. 614); “Arapça külfet: 1. *İsim* Sıkıntı, zorluk. 2. *İsim* Büyük masraf.” (TDK Türkçe Sözlük, s. 1557); “1. Çokluk, kalabalık, 2. Evdeki kişiler.” (DS C. VIII, 1993, s. 3029)

Arapça – Türkçe sözlükler

كُلْفَةٌ (كُلْفَةٌ) *kulfet* : Rahatsızlık; sıkıntı, meşakkat, zahmet, külfet; dert, belâ; yapmacık tavır; masraflar; aksesuarlar, takılar (düğme); nedime. (Mutçalı, 1995, s. 770)

Farsça – Türkçe sözlükler

كُلْفَةٌ “*Kolfat*: 1. Zorluk, meşakkat, zahmet. 2. Kadın hizmetçi. 3- Bir kimsenin bakmakla yükümlü olduğu kimseler, aile, aile fertleri.” (Salehpour, 1370, s. 981)

külfet, bî-külfet, bilâ-külfet, kişlet, külfet bër-, külfet çek-, külfete gir-, külfete katlan-, külfete sok-, külfet eyle-, külfet it-, külfetli, külfet olun-, külfetsiz, külfetsizce, külfetsizlik, külfetsiz ol-, külfet tart-, külfet yastığı, külfet yükle-

Arapça asıllı *külfet*in, Farsça ve Türkçe sözlüklerde Arapça aslına uygun olarak *zorluk, meşakkat, zahmet, sıkıntı* gibi anlamları yer almış ve *külfet* dilimizde bu anlamlarıyla sık kullanılmıştır. Ancak tespit ettiğimiz örnekler arasında Arapçada kullanılan *aksesuarlar, takılar* ve *nedime* anlamlarıyla kullanımına rastlanmamıştır. Kelimenin Farsçadaki *kadın hizmetçi* anlamı, Arapçadaki *nedime* ile alakalı olabilir.

Kelimenin Arapça aslındaki anlamlarından farklı olarak *külfet*, Farsça ve Türkçede EAT metinlerinde ve bazı Anadolu ağızlarında *aile fertleri, evdeki kişiler, çokluk, kalabalık*, gibi anlamlarla da kullanılmıştır. Bunun sebebi, aile fertlerinin geçimiyle alakalı yükü olmalıdır. Ancak kelimenin bu anlamıyla Türkçeye Farsçadan girmiş olması da muhtemeldir:

Şeyhoğlu Sadruddin Mustafâ'nın *Kâbûs-nâme* çevirisinde *külfet* “ev halkı, aile” anlamında kullanılmıştır. Aynı eserin Mercimek Ahmed tarafından yapılan çevirisinde ise bu kelime *taallukât* ile karşılanmıştır (Keykavus b, 1966, s. 288). *Kâbûs-nâme*'nin İranlı edip Sa'id Nefisi tarafından yayımlanan tıpkıbasımında ise kelime “maiyyet” anlamındaki *خشم* “*haşem*”dir (Keykavus c, 1312H, s. 159). Bu durum bize bu kelimenin Türkçeye “aile” anlamı ile Farsçadan geçmiş ise de *Kâbûs-nâme* çevirisinden önce geçmiş olması gerektiğini düşündürmektedir.

Aile, ev halkı

“Var, bir hoş yer ihtiyâr kıl. Kuluñ ve *külfetüñ*-ile anda muķim ol, diril.” (Keykavus a, 2016, s. 169)

“Bülbül figan eder, gülistan ağlar,
Yedi baş *külfet* var gözü kan ağlar.” (Kaya, 1991, s. 358)

Halk, mahlûkat

“Laţîfsiñ hem Hâķķ'iñ maħbûbı sensiñ ey emîn
Murâd itdi Hüdâ 'aşķiñla kıldı *külfeti*.” (Taktak, 1997, s. 253)

Karşılıklı ilişkilerde resmiyet

“Gel ey pervâne şem'-i bezm ile ıarh-ı tekellüf kıl
Meseldür bu cihânda şart-ı ülfet terk-i *külfetdür*.” (Aypay, 1992, s. 158)

Bedel

“Ayrılmaksa kız niyetin
Külfeti var her nimetin.” (URL1)

Bî-külfet: Külfetsiz, zahmetsiz, kolay.

Eklendiği kelimeye *-sız, -maz* anlamı katan Farsça olumsuzluk edatı *bî* ile oluşturulmuş *bî-cân, bî-kâr, bî-hâl* vb. kelimeler Farsça ve Türkçe sözlüklerde yer almasına rağmen *bî* edatı ve Arapça *külfet* kelimesiyle oluşturulan *bî-külfet* Osmanlı Türkçesi dönemi eserlerinde sık kullanılmasına rağmen Farsça ve Türkçe sözlüklerde yer almamaktadır:

“Cevherîden düşdi *bî-külfet* bu târîh-i latîf
Oldı Zeyne'l-âbidin Beg kethudâlıkla be-kâm.” (Nar, 2016, s. 230)

Bilâ-külfet: Zahmetsiz, sıkıntısız.

Bu kelime de eklendiği kelimeye *-sız* anlamı katan Arapça olumsuzluk edatı *bilâ* ile *külfet* kelimesinin birleşmesiyle oluşturulmuştur. Bu edatın Arapça kelimelerin başına getirilmesiyle oluşturulmuş *bilâ-bedel, bilâ-ihtiyar, bilâ-ücret* vb. kelimeler Osmanlıca sözlüklerde yer almaktadır. Ancak Türkçe metinlerde çok fazla örneğine rastlanmayan *bilâ-külfet* Arapça, Farsça ve Türkçe sözlüklerde yer almamaktadır:

“Bû ‘Alî eylesün *bilâ-külfet*
Bu ‘Alîden ta‘allüm-i hikmet.” (Edirneli Kami, 2017, s. 119)

Kiflet: Aile bireyleri.

Urfa ağzında aile fertleri için kullanılan *külfetle* birlikte kelimenin göçüşmeye ve düzleşmeye uğramış şekli *kiflet* de tespit edilmiştir.

“Artıh o *kiflet*lidi.” (Özçelik, 1997, s. 191)

Külfet bër-: Sıkıntı vermek.

Çağatay Türkçesinin devamı olan 19. yüzyıl Özbek edebiyatı kadın sanatçılarından olup aynı zamanda devlet yöneticisi olan Nâdire Kamilova'nın bir gazelinde kelime *külfet bër-* şeklinde birleşik fiil olarak örneklenmiştir:

“Lebidin ayru kan yutmaq işimdur bargıl ey sâkî
Meña bîhûde *külfet bërme* teklîf-i şarâb eyleb.” (Kadirova, 2001, s. 57)

Külfet çek-: Sıkıntıya girmek, zahmet çekmek.

Türkçe kaynaklarda “sıkıntı, zahmet” anlamıyla *külfet*, ilk defa Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde örneklenmiştir. *Dîvân-ı Hikmet*'te tespit edilen üç örnekten biri *külfet çek-* şeklinde birleşik fiildir:

“Zen ü ferzend için çekken renc ü *külfet*
Ol bendemge men bermesmen aslâ zahmet.” (Yesevî, 2022, s. 142)

“Olma mağrûr tûl-ı ‘ömre yok bakâsı hâşılı
‘Âdile bul vahdeti çekme cefâ vü *külfetin*.” (Yüksel, 2018, s. 179)

Külfete gir-: “1. Yük altına girmek, uğraştırıcı bir durumu yüklenmek. 2. Çok masrafa girmek.” (Ayverdi, 2020, s. 726)

Külfete katlan-: “Sıkıntıya, zorluğa önem vermemek.” (TDK TS, 2011, s. 1557)

Külfete sok-: “1. Sıkıntıya sokmak; yormak. 2. Gereksiz yere masraf ettirmek.” (Çağbayır, 2007, C. 3, s. 2889)

Külfet eyle-: Yük yüklemek, sorumlu tutmak.

“Kimüñ ki rızkı ıarısa nafağa eylesün Allâh özine vërdüğünden kadarınca *külfet eylemez*.” (Küçük, 2014, s. 322)

Külfet it-: Çabalamak, uğraşmak.

“Döküldi reşha reşha eşk-i çeşmüm celbe müştâkı
Ne dürlü *külfet itdümse* zafer-yâb olmadum sâkî.” (Duman, 2005, s. 472)

Külfetli: “1. sıfat Sıkıcı, zor, yorucu, özen isteyen. 2. sıfat Büyük masraf gerektiren.” (TDK TS, 2011, s. 1557)

Külfet olun-: Yük yüklenmek, sorumlu tutulmak.

“*külfet olunmaz* her nefse illâ güci yetdükçe.” (Küçük, 2014, s. 103)

Külfetsiz: “1. Zahmetsiz, meşakkatsiz, kolay. 2. Merasim ve muamelat-ı resmiyyeden ârî, sade. 3. Kendini zorlamaksızın yapılan, selîs, tabii (Ş. Sami, 2019, 1177); “1. *sıfat* Sıkıntısız, kolay, özen istemeyen: 2. *zarf* Az masraf yaparak.” (TDK TS, 2011, s. 1557)

“Giderler hâne-i dôsta kadar *külfetsiz* ‘Âdile
Gedâ şuretde ma’nen şâhdır ‘uşşâkı incitme.” (Yüksel, 2018, s. 223)

Külfetsizce: “1. Zahmetsizce, kolaycacık, 2. teklifsiz ve merasime riayet olunmaksızın.” (Ş. Sami, 2019, 1177)

Külfetsizlik: “a. Külfetsiz olma durumu.” (TDK TS. 2011, s. 1557)

Külfetsiz ol-: Zahmetsiz olmak, kolay olmak.

“ve *külfetsiz* olmak için bir gaz tenekesi ölçü tutulur. Biriniñ dolusu on dört on beş okka gelen tenekelerden kaç dâne ölçülmüşse okkaya çevirilip bedeli ...” (URL2)

Külfet tart-: Külfet çekmek, sıkıntı etmek.

“Ümmet için köp *tartamın* Hak'dın *külfet*
Mustafa'ga matem tutub kirdim menâ.” (Yesevî, 2022, s. 21)

Külfet yastığı: Çift kişilik, büyük baş yastığı. (DS C. VIII, 1993, s. 3029)

Bu kelime grubunun da “aile fertleri, kalabalık” anlamları ile alakalı olduğu açıktır.

Külfet yükle-: “Zahmet vermek, yük olmak.” (Ayverdi, 2020, s. 726)

Külef (كُفْل): külfetler, zahmetler, sıkıntılar.

Arapça *külfetin* çoğulu olan bu kelime Türkçede bu şekliyle ayrıca Türkçe çokluk eki alarak da kullanılmıştır.

“Hamdî gazab *külefleri* rahmet suyu çeker
Kan ile kan gidermeğe râhî delîl olur.” (Ali Emirî, 2018, s. 54)

Mükellef (مُكَلَّف) : “*sıf* ve *i*. (Ar. teklif "bir işi birine yüklemek"ten *mukellef*) 1. Bir işi yapmak zorunda olan (kimse), yükümlü. 2. s. Çok emek verilerek hazırlanmış, gösterişli, muhteşem, şatafatlı [Bu anlam Türkçe'de ortaya çıkmıştır]. i. 3. kısa. Vergi vermekle yükümlü olan kimse veya kuruluş. 4. din. Birtakım dini emir ve görevleri yerine getirmek zorunda olan, erginlik çağına girmiş, akil baliğ olmuş kimse [Kızlarda 9-12, erkeklerde 1 2-15 yaşlarıdır].” (Ayverdi, 2020, s. 873)

Arapça-Türkçe Sözlükler

مُكَلَّف “(ب ... ile) görevli, yükümlü, mükellef; (ب ... yapmaya) mecbur, zorunda olan; vergiye tabi; vergi mükellefi; dinin emirlerine uymaktan sorumlu kişi, mükellef İSL. HUK.; aklen sorumlu tutulabilir, mükellef İSL. HUK.” (Mutçalı, 1995, s. 770)

Farsça-Türkçe Sözlükler

مُكَلَّف 1. Yükümlü, sorumlu, 2. Bir şeyi yapmak zorunluluğu olan, 3. Zahmete düşmüş, incinmiş, 4. Erginlik çağına erişen çocuk. (Salehpour, 1370, s. 1386)

mükellef, mükelleflik, mükellef ol-, vergi mükellefi

Sorumlu

“Sen o meyhaneyi basmakla *mükellef* miydin?” (Ersoy, 2021, s. 798)

Gösterişli, şatafatlı

“Zîrâ Hâzret-i Risâlet zamânında böyle *mükellef* hediyeler olmazdı.” (Şirvanlı Mahmûd c, 1999, s. 435)

Mükelleflik: “a. 1. Mükellef olma durumu. 2. Yükümlülük.” (TDK TS, 2011, s. 1725)

Mükellef ol-: Sorumlu olmak.

“Hiredden hâric olanlar *mükellef* olmadı aslâ

Bu teklif-i ‘ibâdetdür hired evçât-ı albümde.” (Kırkılıç, 1985, s. 423)

Vergi mükellefi: “a Vergi yükümlüsü.” (TDK TS, 2011, s. 2480)

Mükellefe (مُكَلَّفَةٌ) : (a.s. külfet’den): [“mükellef’in muen.]. (bkz. Mükellef) Ahâlî-i mükellefe: Vergi vermekle yükümlü kimseler. (Devellioğlu, 2013, s. 837)

Arapçanın Mısır lehçesinde *mükellefe* [bir semtteki fertlerin ya da şirketlerin] emlak sicili. (Mutçalı, 1995, s. 770)

Mükellefin (مُكَلَّفِينَ) : (a.s. mükellef’in c.) Bir şeyi yapmak, bir şeyi ödemek zorunda bulunanlar. Ef’âl-i mükellefin: Farz, vacip, sünnet, müstahab, mubah, mekruh, müfsid, haram. (Devellioğlu, 2013, s. 838).

Arapça *mükellef* kelimesinin mecrur çoğulu olan *mükellefin* Arapça sözlüklerde özel bir karşılıkla yer almamıştır.

Farsçada *mükellefin* mükellefler karşılığı olarak sözlükte yer almıştır (Salehpour, 1370, s. 1386).

Türkçede *mükellefin* tek başına kullanılmamış, dinî terim olarak *ef’âl-i mükellefin* şeklinde Farsça isim tamlaması halinde yer almıştır.

Mükellefiyet (مُكَلَّفِيَّة) : “i. (Ar. *mükellef*’ten yapma mastar eki *-iyyet* ile *mükellefiyyet*) 1. Mükellef olma durumu, yükümlülük. 2. Yapılması zorunlu olan iş veya davranış, görev: "Askerlik mükellefiyeti." "Mükellefiyyet-i ahlâkiyye: Ahlaki görevler." "Mükellefiyyet-i dîniyye: Dini görevler." (Ayverdi, 2020, s. 873)

“Bütün evâmire ilân-ı harb eden şu sefih,
Mükellefiyyeti Allah’a eyliyor tevcih!” (Ersoy, 2021, s. 610)

Mütekellif (مُتَكَلِّفٌ) : *sif.* (Ar. *tekelluf* "külfetli iş yapmak, külfeti seçmek"ten *mutekellif*) Külfetli, zahmetli iş yapan, gösterişli olsun diye tabiiikten uzaklaşp işini zor ve zahmetli duruma sokan. (Ayverdi, 2020, s. 899).

Arapça-Türkçe Sözlükler

مُتَكَلِّفٌ “Resmî, yapmacık, sunî, zorlama.” (Mutçalı, 1995, s. 770)

Farsça-Türkçe Sözlükler

مُتَكَلِّفٌ “1. “Bir işi üzerine alan, mükellef olan, yükümlü bulunan. 2. Zor ve zahmet ile şiir söyleyen kimse.” (Salehpour, 1370, s. 1234)

mütekellif, mütekellifâne, mütekellif bol-

Mütekellifâne: “*sif. ve zf.* (Fars. *-âne* ekiyle) Tabiiikten uzak, zor ve zahmetli bir şekilde.” (Ayverdi, 2020, s. 899)

Mütekellif bol-: Bir işin ustası olmamak.

“eger közi açuk taı bu işlerde hâzık bolsa sanğâ ma ‘lûm bolur eger *mütekellif* bolsa taı ma ‘lûm bolur.” (Uğurlu, 1984, s. 31)

Mütekellifin (مُتَكَلِّفِينَ) : “(a.s. mütekellif’in c.) Tekellüf edenler, külfetli, zahmetli iş tutanlar.” (Devellioğlu, 2013, s. 906).

Tekâlif (تَكْلِيفٌ) : “[Ar. *teklif* > *tekâlif* (*teka:li:f*) {OsT}is. 1. Teklifler; öneriler. 2. İbadetler. 3. Vergiler.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4692)

Arapça-Türkçe sözlükler

Arapça sözlükte *tekâlîf* için ayrı madde başı açılmayıp kelime, *teklîf* maddesinde kelimenin çoğulu olarak yer almıştır (Mutçalı, 1995, s. 770).

Farsça-Türkçe Sözlükler

تَكَالِف *tekâlîf*, “1. Ödev(ler), 2. zor iş(ler).” (Salehpour, 1370, s. 315)

tekâlîf, *tekâlîf-i ayniyye*, *tekâlîf-i emîriyye*, *tekâlîf-i fevkalade*, *tekâlîf-i harbiyye*, *tekâlîf-i mâ-lâ-yutak*, *tekâlîf-i millîye emirleri*, *tekâlîf-i örfiyye*, *tekâlîf-i örfiyye-i şakka*, *tekâlîf-i şakka*, *tekâlîf-i şakkiye*, *tekâlîf-i şer’iyye*, *tekâlîf-i yasavul*

Teklîfler, öneriler

“Bu *tekâlîfi* işitdi çün pîr
Oldı reng-i ruh-ı pâki tağyîr.” (Mostarlı Hasan Ziyâ’î, 2017, s. 75)

Vergiler

“Çünkü bir alây büleh kavimsiniz. Sizi bu *tekâlîf*den mu‘âf etdim.” (E.Ç.S., 2000, IV. K. s. 89)

Allah’ın kullara emrettiği ibadetler

“Bu tefsîr üzere kelîmâtdan murâd Allâh Ta’âlânun *tekâlîfi* olur.” (Şirvanlı Mahmûd a, 1998, s. 239)

Tekâlîf-i ayniyye: “eko. Mükelleflerden şahsî durumları nazara alınmaksızın mülkiyetleri altında bulunan emvâl ve kıymetler üzerinden alınan vergi.” (Devellioğlu, 2013, s. 1240)

Tekâlîf-i emîriyye: “Hükümdârın kestiği vergi.” (Devellioğlu, 2013, s. 1240)

Tekâlîf-i fevkalade: “{*OsT*} Devletin olağanustu ihtiyaçları için hükümdar tarafından belirlenen vergi.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4692)

Tekâlîf-i harbiyye: Savaş sırasında alınan fevkalâde vergi. (Devellioğlu, 2013, s. 1240)

Tekâlîf-i mâ-lâ-yutak: Dayanılmaz, ağır ve güç yetmez şeyler.

“*Tekâlîf-i mâ-lâ-yutak*-ı hayat;
Mesâib [belâ, bir] alay hâdisât
Göz açtırmıyorken neden biz acep,
Neden etmeyiz istirâhat talep?” (Ersoy, 2021, s. 251)

Tekâlîf-i millîye emirleri: {*OsT*}Sakarya Savaşı öncesinde halkın millî mücadeleye katkısını sağlamak üzere, bedeli sonradan verilmek kaydıyla halktan toplanan aynı vergi ve yükümlülükler. (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4692)

Tekâlîf-i örfiyye: “huk. [eskiden] Kanun ve nizama müstenit olmaksızın idâreten görülen lüzûma mebnî alınan akçe vesâire ve halka yükletilen garye. [Bu paraların tahsiline me’mûr olanlar: muhassıl, sipâhi, mültezim, subaşı, koruağası’dır.]; Kanuna ve yazılı kurallara dayanmadan görülen lüzum üzere yöneticilerce konulan vergi.” (Ayverdi, 2020, 1224).

“Cümle *tekâlîf-i örfiyye*den berilerdir kim yeniçerilerin Zağarcılar ocağı'na ve Samsonhâne ocağı'na beher yevm altışar himâr yükü pâk olmuş işkembe ta'[y]jîn verüp anlar dahi zağarlara ve samsonlara nafaka verirler.” (E.Ç.S., 2000, I. K. s. 282)

Tekâlîf-i örfiyye-i şakka: Ağır vergiler

“Anınçün cümle halkı Gümüşhânesi'nde işlemeğe me’mûr olmağın cemî‘î *tekâlîf-i örfiyye-i şâkkadan* mu‘âf [u] müsellemlerdir.” (E.Ç.S., 2000, II. K. s. 173)

Tekâlîf-i şakka: Şer’î cevaz bulunmayan ve *tekâlîf* kaidelerine de uymayan vergi. (Devellioğlu, 2013, s. 1240)

Tekâlîf-i şakkiye: “{*OsT*} Vergilendirme kurallarına uymayan ve şeriatça izin verilmeyen vergi.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4692)

Tekâlîf-i şer’iyye: “Dinin emrettiği zekât, haraç gibi vergiler.” (Devellioğlu, 2013, s. 1240)

Tekâlif-i yasavul: “İlhanlı Devleti tarafından alınan değişik adlardaki vergilerin Osmanlı Türkleri tarafından verilen genel adı.”

“Cümle halkı sünnilerdir kim Şâh İsmâ‘îl'e sakal harâcı verirlermiş, ammâ hâlâ bu Abbâs-ı Sâni'de sâ'ir *tekâlif-i yasavul*dan bile mu‘âf [u] müsellemlerdir.” (E.Ç.S., 2000, III. K. s.146)

Tekellüf: (تَكْلُفٌ) “(a.i. külfet'den c.: tekellüfât): 1. Külfetli, zahmetli iş görme. 2. Özenme, bir işi gösterişli bir hâle koymak için uğraşma. 3. Gösteriş, yapmacık.” (Devellioğlu, 2013, s. 1242)

Arapça-Türkçe Sözlük

تَكْلُفٌ *tekelluf* “Yapmacıklık, sunilik; yapmacık tavır; ikiyüzlülük.” (Mutçalı, 1995, s. 770)

Farsça-Türkçe Sözlükler

تَكْلُفٌ *tekellof* “1. Kendini zora salma, zora düşme. 2. Zorluğa düşürülme. 3. Bir işi zorlukla yapma. 4. Üstlenme, boynuna alma. 5. Kendini gösterme. 6. Zahmet. 7. Tecemmül.” (Salehpour, 1370H., s. 316)

tekellüf, bî-tekellüf, bilâ-tekellüf, bî-tekellüfâne, lâ-tekellüf, tekellif, tekellüf eyle-, tekellüf it-/êt-, tekellüf kıl-, tekellüfle-, tekellüflü, tekellüfsüz

Zahmet, gayret ve güçlülükle iş görmek

“Eger gendüde ‘ayb bulursa cehd ve *tekellüf* birle âni gendüden gidere.” (Marzubân, 2017, s. 226)

“Bize râh-ı maḥabbetde ne güzel bir ḥayât yâ Rab
Ne minnet ne *tekellüf*dür fedâ olsa hezâr cânı.” (Yüksel, 2018, s. 243)

Zorlama

“Ve kendözünü *tekellüf* birle yoḡaru aḡdurma; tâ ḥürmetsüzlik-ile aḡaḡa ênmeysin.” (Keykavus a, 2016, s. 146)

Özen

“Andan soñra *tekellüf*-ile ve nevâḡt-ıla gönder.” (Keykavus a, 2016, s. 116)

Teklif

“Hiç kaçımadı, *tekellüf*ile gelürdi, *tekellüf*ile giderdi.” (Erkan, 1979, s. 327)

Sahte tavır, gösteriş

“Eyitdi: ‘Eger nevrüzlik getürmedümisse muḡtulıḡ getürdüm ki dükeli *tekellüf*den yêḡdür.’” (Keykavus a, 2016, s. 136)

“*Tekellüf* ara yirde key ḡûm olur
Anı gözeden kiḡi meḡḡûm olur.” (Dilçin, 1991, s. 313).

Bî-tekellüf, bilâ-tekellüf: “Külfetsiz, sıkıntısız, tabii olarak.” (Devellioğlu, 2013, s. 1242)

Doḡal olarak, haliyle

“*Bî-tekellüf* yüridi ṡehr-i dile sel-i feraḡ
Bulduḡı yirde ḡubâr-ı ḡamı itdi yaḡma.” (Yiḡit, 2018, s. 570).

Kasıtsız, doḡal haliyle

“Ve eger kimse saña düḡden ṡorsa *bî-tekellüf* gözüni bir nesne üzerine biraḡa.” (Ahmed-i Dâi, 2021, s. 173)

Külfetsiz, zahmetsiz

“Cümle işleri baḡlu ola, kendü işinde müteḡayyir ola, çok zamân o resme ḡala, velîkin anuñ ma’âḡı ḡayḡusı olmaya etmekden ve tondan, *bî-tekellüf* rızḡ aña iriṡe.” (Ahmed-i Dâi, 2021, s. 303)

Teklifsizce, hemen, hiç durmadan

“Adı görklü Muḡammede ṡalavat getürdiler, *bî-tekellüf* kâfire at saldılar, kılıç çaldılar.” (Ergin, 2011, s. 114)

Teklifsiz, izinsiz

“Mere kavat oğlı delü kavat, saña düşer mi *bî-tekellüf* menüm üzerüme gelesin, didi.” (Ergin, 2011, s. 145)

Hemen, tedbirsiz

“Basat aydur: Men muña *bî-tekellüf* yapışmayam diyüp kendü kılıcın çıhardı tutdı, iki pâre bölđi.” (Ergin, 2011, s. 213)

Doğal

“Ruhsâr-ı *bî-tekellüf*îne sâde-rûlaruñ
Zen kısmının ‘adil olamaz eñ cemîlesi.” (Yiğit, 2018, s. 2584)

Teklifsiz

“Ammâ halkı garîb-dost olmak [ile] müsâfirsiz olmayup cemî’i âyende vü revendegânlar hânlar[a] muhtâc olmayup her hânedânlarda *bî-tekellüf* mihmân olurlar.” (E.Ç.S., 2000, V. K. s. 276)

Bî-tekellüfâne: Doğal bir şekilde, tabii bir halde.

“Ey Mîr anıniçün ve bürâder-i azîzim şehîd Osmân Hân Gâzî hûniçün bu âna dek üç kerre yüz bin ve yedi bin dahi eşkiyâ ve zorbanın kellelerin galtân eyledim" buyurunca Mîr dahi *bî-tekellüfâne* eyitdi.” (E.Ç.S., 2000, II. K. s. 117)

Lâ-tekellüf: Zahmetsiz, kolaylıkla, zorlama olmadan; teklifsiz.

“*Lâ-tekellüf* süre süre gitdi
Hâşılı menziline çün yetdi.” (Bosnalı İntizâmî, 2020, s. 381)

“Gelip küfr ehli bize *lâ-tekellüf*
Murâdınca ide her dem taşarruf.” (Aydın, 2018, s. 72)

Tekellif: “[Ar. tekellüf? => tekellif] {ağız} tis. folk. Kız evinin oğlan evine aldığı sekiz on çift ayakkabı. (DS, 1993, C. X, s. 3863)

Kelime, zorluk, külfet anlamıyla *tekellüften* Türkçenin düzlük-yuvarlaklık uyumu sonucu ortaya çıkmıştır.

Tekellüf eyle-: teklif etmek; külfetli, zahmetli iş görmek, özenmek, bir işi gösterişli hale koymak için uğraşmak.

Teklif etmek

“Ve eger senüñ önünde bir dürlü yêyesi ola ki ayruğ yerde olmaya, ol yêyesiden gèrü anlara *tekellüf eyle*.” (Keykavus a, 2016, s. 111)

“Kimi helâl ü kimi harâm idi anlaruñ
Baña *tekellüf eyle*di ol dem helâlîni.” (Zati, 2017, s. 305)

Külfetli zahmetli iş görmek

“*Tekellüf eyle*me Sâbit sana virilmişdür
Bu hüsn-i sebki ile şîrîni-i kelâm sana.” (Aydın, 2019, s. 1908)

Tekellüf it-/ ét-: Teklif etmek; zahmet etmek, çaba harcamak; bir işi gösterişli hale koymak için uğraşmak, özenmek.

Teklif etmek

“Çün konuğ esriye, gitmek isteye; bir iki *tekellüf ét*, koma.” (Keykavus a, 2016, s. 116)

“Bu itdüğüñüz da’vânuñ şîhhati ‘aķîdemde muħaķķaķ ve muķarrer oldu, ru’ünet *tekellüf idüp* dimezsiz.” (Marzubân, 2017, s. 174)

“Ben anı *tekellüf idüp* atna bindürdüm.” (Şirvanlı Mahmûd c, 1999, s. 268)

“Şanasın yâr yârına iki ter gül revân itdi
Tekellüf itdi saña Hâk Te ‘âlâ din ü dünyâyı.” (Zati, 2017, s. 231)

“Perî-nazarları teşhîrde tekellüf ider
Cenâb-ı şeyhe söz olmaz güzel taşarruf ider.” (Aydın, 2019, s. 1908)

Tekellüf kıl-: Teklif etmek; zorluk çıkarmak.

Teklif etmek

“Deccâl çıkup hâlâyık Dımışka cem’ olup ‘Îsâ minâra-yı şarkıyyeye ırte namâzı vaktında nüzûl idüp namâz kılmâğa imâm aña ‘İlerü gel yâ Rûhullâh!’ diyüp imâmat tekellüf kılup ‘Îsâ imâmat itmeyüp bu ümmetden bir gişinüñ ardında namâz kılduğdan sonra ba’zılar ol gişiyi ‘Mehdîdür’ didiler.” (Şirvanlı Mahmûd b, 1998, s. 537)

Zorluk çıkarmak

“Azîz bizüm hâlimizi bilür ‘ayân
Ol sebebden tekellüf kılur imdi.” (Uygur, 2003, s. 243)

Tekellüfle-: Ağırlamak, misafir etmek.

“Ne kim sözi olur ise söyleye
Tekellüfleye belki hem toylaya.” (Dilçin, 1991, s. 302)

Tekellüflü: “[tekellüf-lü] *sf.* Zahmetli; gösterişli, merasimli.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4696)

“Gerçi havzı üzre kubbesi vardır ammâ Bursa kaplıcaları gibi tekellüflü kubâb-ı azîmli âsâr-ı binâları yokdur.” (E.Ç.S., 2000, VIII. K. s. 43)

Tekellüfsüz: “[tekellüf-süz] gösterişsiz, merasimsiz.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4696); sıkıntısız, kolaylıkla.

Kelimenin Çağbayır’da verilen manasıyla örnek tespit edilememiş. Ancak tespit edilen bazı örneklerde sıkıntısız, kolay anlamları örneklenmiştir.

sıkıntısız

“Anuñ sebeble Hicâza ‘İrağdan giden yol emîn ve kolay olup hâlâyık tekellüfsüz varur oldu.” (Şirvanlı Mahmûd c, 1999, s. 375)

Anuñ-çun Ebû Bekr’e halk tevaçkufsuz bey’at itdiler, tekellüfsüz halîfa oldu.” (Şirvanlı Mahmûd a, 1998, s. 196)

Tekellüfât: (تَكْلُفَات) [Ar. tekellüf > tekellüfat] (*tekellüfa:t*) {OsT} *is.* **1.** zahmete girmeler; güçlüğe katlanmalar. **2.** Özenmeler. **3.** Gösteriş için çabalama. (Çağbayır, 2007, s. 4696)

tekellüfât, tekellüfât-ı ‘ibârât, tekellüfât-ı münşiyâne, tekellüfât-ı rüsûmiyye

“Olur nümüne-i dūzaḥ tekellüfât ile meclis
Nice firîşte-i i ‘tibâr bir yire gelse.” (Yiğit, 2018, 2989)

Tekellüfât-ı ‘ibârât: Gösterişli, yapmacık deyişler.

“Tekellüfât-ı ‘ibârâtdan tehî Nâbî”
Edâ-yı haqq-ı ma ‘âniye bu gâzel yetişür.” (Yiğit, 2018, s. 2989)

Tekellüfât-ı münşiyâne: “Münşilere mahsus zorluklar, külfetler.” (Devellioğlu, 2013, s. 1242)

Tekellüfât-ı rüsûmiyye: Resmîyet zorlukları, yapmacıklık.

İbare her ne kadar vergi zorlukları gibi anlaşılabilir da beyitteki kullanımın yapmacıklık anlamına daha yakın olduğu görülmektedir:

“Tekellüfât-ı rüsûmiyye yok nihâdumda
Telâş-ı hâşî-i esbâb-ı ihtîşâm idemem.” (Yiğit, 2018, s. 2989)

Teklif/Teklîf (تَكْلِيف): “i. (Ar. *kulfet* “meşakkat”ten *teklif*) 1. Bir hususta yapılması veya yapılmaması düşünülen şeyler hakkında başkalarına görüş sunma, öneride bulunma. 2. Başkalarının incelemesine sunulan görüş, öneri. 3. Birine zor bir şeyi yüklemek, onu yükümlü kılma, mükellef tutma. 4. Aşırı kayıt, merasim, resmiyet. 5. *eski* Devlet tarafından istenen yükümlülük, vergi [Bu anlamda daha çok *tekâlîf* ve *teklîfat* şeklinde çoğul olarak kullanılmıştır.]” (Ayverdi, 2020, s. 1226)

Arapça-Türkçe Sözlükler

تَكْلِيف *teklif*: Zorluk, sıkıntı, meşakkat verme; [b-e] sorumluluk verme; görevlendirme; sıkıntı, zorluk, meşakkat; formalite; masraflar; maliyet fiyatı; vergiler; vergilendirme; mükellefiyet, sorumluluk. İSL. HUK. (Mutçalı, 1995, s. 770)

Farsça-Türkçe Sözlükler

تَكْلِيف *teklif*: “1. Zora düşürülme, 2. Yükletilme, boyuna koyulma, zor bir işi birinin üzerine salma, 3. Olgunlaşma, 4. Ödev, ödev yapma, 5. Tanrı'nın bendelerine olan emri, 6. Vergi, gerekli ödeme.” (Salehpour, 1370H, s. 316)

teklif, bî-teklif, bilâ-teklif/teklif, dâr-ı teklif, hâm teklif, lâ-teklif, teklif bayrağı, teklif et-, teklif eyle-, teklif-i hâm, teklif/teklif it-, teklif-i mâ-lâ-yutak, teklif kıl-, teklifli, teklif mektubu, teklifnâme, teklif ol-, teklif olun-, teklifsiz, teklifsizce, teklifsiz konuşma, teklifsizlik, teklifsüz, teklif tekellüf, teklif ü tekellüf

zor, sıkıntı (EAT)

“Çok zamandır ki her gün *teklif*-ile ırak yirden hâlümünden artuk tuz yükledüp katı sürer.” (Marzuban bin Rüstem, 2017, s. 237)

Allah'a karşı mükellefiyet, sorumluluk (dinî terim)

“Ve bu ma'lûmdur ki üyirdan, esrükden ve delüden [ve nâ-bâligdan] *teklif* götrülmüştür.” (Marzuban bin Rüstem, 2017, s. 206)

Bilâ-teklif/ bilâ-teklif: Teklifsiz, izinsiz.

“Kanı bir 'âşıkun var idi Vâşif mı ne derlerdi
Bilâ-teklif gelip la'1-i lebünden bûse isterdi.” (URL3)

“Vâlidenle otur yine *bilâ-teklif* burayı teşrif et diyerek kendi eliyle delikanlının kâküllerini taradı.” (URL4)

Bî-teklif: Teklifsiz, samimi, içli dışlı, sıkı fıkı, tabii olarak, doğal.

“Kârâr eyler pey-ender-pey gelür yıllarca *bî-teklif*
Gamuñ şâhib-serâ-yı dil midür mihmân mıdur bilmem.” (Ararat, 2010, s. 163)

“O ten-i penbe-misâle şarılır *bî-teklif*
Rişte ber-rişte hâsed devlet-i pîrâhenine.” (Yiğit, 2018, s. 570)

Dâr-ı teklif: Sorumluluk diyarı, imtihan alanı.

“Âdem *dâr-ı teklif*den çıkup dururdu, melâmet *dâr-ı teklif*de olur, sonra olmaz.” (Şirvanlı Mahmûd a, 1998, s. 183)

Hâm teklif: “Münâsebetsiz ve ağır teklif.” (Ş. Sami, 2019, s. 430) *krş. Teklif-i hâm*

Lâ-teklif: Teklifsiz, yakın ve senli benli, arada resmiyet olmayan; izinsiz.

“Yâr odur kim ola 'uşşâkı ile lâ-teklif
Yolına 'âşık-ı dil-hasta revân eyleye cân.” (Ruhî, 1287H, s. 316)

“*Lâ-teklif* Timur Baba Sultân'un koyunundan seçüp almak istediler; çobanlar virmediler.” (Kılıç Filiz, Bülbül Tuncay, 2011, s. 151)

Teklif bayrağı: “*dnz. as.* Düşmanla konuşmak ve görüşmek için gönderilen gemiye çekilen beyaz bayrak.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4700)

Teklif et-: “1. Bir şeyi yapmasını istemek. 2. Bir şeyi inceleyip kabul etmesini istemek; onayına sunmak. 3. Birini bir iş için aday göstermek. 4. Karşı cinsten birine evlenmek isteğinde olduğunu bildirmek.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4700)

Teklif eyle-: Teklif etmek; sorumlu kılmak, emretmek.

Teklif etmek

“Tâ ki cânum tendedür mâü'l-hayât olsa eger
İçmeyem Hızr eylese teklif âb-ı Mısr'dan.” (Ünal ve Pektaş, 2014, s. 107)

emretmek

“Gösterir Hâk hayr u şer yollarını
Hayra teklif eyler hem kıllarını.” (Koşık, 2012, s. 85)

Sorumlu tutmak, emretmek (EAT)

“Tañrı Ta'âlâ teklif eylemez ya'nî buyurmaz bir nefse illâ güci yitişdüğini hayr kazansa şevâbı özinedür
şer kazansa 'azâbı özinedür.” (Küçük, 2014, s. 107)

Teklif-i hâm: “Münâsebetsiz, ağır teklif.” (Devellioğlu, 2013, s. 1244)

Teklif/Teklif it-: Teklif etmek; istemek; emretmek, buyurmak.

Teklif etmek

“Senden ilerü geçenler baña kâzılığî teklif itmediler.” (Şirvanlı Mahmûd c, 1999, s. 357)

İstemek

“Yâ ana! Ölüm acısı bir gez olduğu yitmez midi ki bir dağı olmağa teklif itdün?” (Şirvanlı Mahmûd a, 1998, s. 360)

İstemek, emretmek

“Var, anı mezbeleden çıkar, tekfin eyle. Beni İsrâ'll'e teklif it, namazın kılsunlar.” (Celâl-zâde, 1990, s. 12)

Teklif-i mâ-lâ-yutak: “Ağır ve yapılmayacak teklif.” (Devellioğlu, 2013, s. 1244)

“Bak a mel'ûnun teklif-i mâ-lâ yutâkına.” (E.Ç.S., 2000, II. K. s. 193)

Teklif kıl-: Teklif etmek; zorluk çıkarmak.

Teklif etmek

“Kılma gel teklif-i mey Rûhîye virme derd-i ser
Sâkiyâ biz mest-i 'aşkuz fâriğuz mülden yaña.” (Erten, 2018, s. 147)

Zorluk çıkarmak

“Babam aydı Ey balam teklif kılmadıñ meñe
Beş yüz yıldur kâmımda saklap erdim men señe.” (Yesevî, 2022, s.47)

Teklifli: “1. Saygı duyduğunu belirterek yapılan; teklifle yapılan. 2. Senli benli olmadan, resmî hava içinde yapılan. 3. Kendisi ile samimi olunmayan; resmî davranmayı gerektiren.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4700)

Teklif mektubu: “*huk.* Artırma ya da eksiltmeye katılanların, yapılacak iş için önerdikleri bedeli belirten yazı.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4700)

Teklifnâme: teklifnâme *i.* (Ar. *teklif* ve Fars. *nâme* "yazılı şey" ile *teklif-name*) Yapılan bir teklifin şartlarını bildirmek üzere hazırlanmış belge. (Ayverdi, 2020, s. 1226)

Teklif ol-: Sorumlu kılınmak, kulluk görevi yüklenmek; teklif etmek, teklif edilmek, istenmek.

Kulluk görevi yüklenmek

“Zîrâ Âdem’e *teklîf* oldu cennetde teklîf ve Âdem hem uyudu, cennetde uyku olmaz.” (Şirvanlı Mahmûd a, 1998, s. 179)

İstenmek, teklîf edilmek

“Ne *teklîf* olsa sûfiden dil-i dîvâne incinmez
Tekellûf ber-taraf ‘âşil olan nâdâne incinmez.” (Erten, 2018, s. 284)

Teklîf olun-: Teklif edilmek.

“Ca’fer Paşa’ya bir ze’âmet ma’lûlû için bin gurus teklîf olunduğda qabûl itmeyüp bir fakîr ma’zûle ihsânı beyânındadır.” (Bosnalı İntizâmî, 2020, s. 531)

Teklîfsiz: “[teklîf-siz] *sf.* 1. Herhangi bir teklifte bulunulmadan yapılan. 2. (Kişi için) kendisi ile ilişkilerde doğal olan; rahat; dostça. 3. (Davranış biçimi için) teklîfsiz bir kimseye özgü. 4. (Kişi için) saygısız olmamakla birlikte sakınmasız; oldukça patavatsız. 5. (Davranış için) saygısız olmamakla birlikte sakınmasız bir kimseye özgü. 6. *dbl.* Konuşma ve yazıda standart dil dışında, günlük sokak ilişkileri içindekine benzer sözcük ve anlatım içeren.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4700)

Teklîfsizce: “*zf. (teklîfsizce)* Teklîfsiz bir biçimde, içten olarak.” (TDK TS, 2011, s. 2305)

Teklîfsiz konuşma: “*a.* Senli benli, samimi, resmî olmadan konuşma ve davranma.” (TDK TS, 2011, s. 2305)

Teklîfsizlik: “[teklîf-siz-lik] *is.* 1. Teklîfsiz olma durumu. 2. Herhangi bir teklifte bulunulmadan yapılma. 3. Kendisi ile ilişkilerde doğal olma durumu; rahatlık. 4. Teklîfsiz bir kimseye özgü davranışların niteliği. 5. Saygısız olmamakla birlikte sakınmasız olma; patavatsızlık. 6. Saygısız olmamakla birlikte sakınmasız bir kimseye özgü davranışın ayırt edici niteliği. 7. *dbl.* Konuşma ve yazıda standart dil dışında, günlük sokak ilişkileri içindekine benzer sözcük ve anlatım içermeye durumu.” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4700)

Teklîfsüz: Başboş, sorumsuz.

“Âdem oğlanı sanur mı ki özi mühmel qonıla *teklîfsüz.*” (Küçük, 2014, s. 330)

Teklîf tekellûf: Samimi olmama, resmî olma durumu, teklîfli olma. (TDK TS, 2011, s. 2305)

Teklîf ü tekellûf: Samimi olmama, resmî olma, resmîyet.

“*Teklîf ü tekellûf* mi olur bezm-i çemende
Avnî gibi sen de
Dîvâne-i şehîr ol ne günâh it ne sevâb iç
Her gâh şarâb iç.” (Turan, 1998, s. 1041)

Teklîfât (تَكْلِيفَات): “[Ar. teklîf >teklîfât] (*teklî.f.a.t*) {OsT} *is.* Teklifler; öneriler; önermeler,” (Çağbayır, 2007, C. 5, s. 4700); “[Ar. çoğul eki -ât ile] 1. Teklifler. 2. Vergiler, yükümlülükler.” (Ayverdi, 2020, s. 1226)

teklîfât, teklîfât eder ol-, teklîfât-ı mâ-lâ-yutaq

Teklîfler

“Emrine uyanlar vatanperveri
Güzel *teklîfât*lar kalır mı geri.” (Bayoğlu, 2009, s. 65)

Şeriatın emirleri

“Müberrâyuz bu *teklîfât*dan biz
Mu’arrâyuz bu taşnîfât dan biz.” (Vâhidî, 2015, s. 153)

Teklîfât eder ol-: Teklifler etmek.

“vezîr-i a’zam olanlara nice nâ-ma’kûl *teklîfât eder oldular.*” (Çelik, 2021, s. 95)

Teklîfât-ı mâ-lâ-yutaq: Ağır ve yapılamayacak teklîfler.

“Dün ü gün biz bî-çarelere ‘adâvet ü küdüret ü kasâvet üzere olup *teklifât-ı mâ-lâ-yutak*la ve tahmilât-ı pür-şekâ vü şikâkâla ‘azâb iderler.” (Lâmi’î Çelebi, 1997, s. 244)

Teklîfi (تَكْلِيفِي): “(a.s.) Mecbûrî, *yükümlü.” (Devellioğlu, 2013, s. 1244)

4. Sonuç

Milletler arasındaki sosyal, ekonomik ve siyasal ilişkiler sebebiyle diller arasında geçiş kaçınılmazdır. Türkçe de bu şekilde Arapça ve Farsça başta olmak üzere birçok dilden kelime almıştır. Bu makalede Arapça *kelife* kökünden türemiş kelimelerden Türkçeye girmiş olan ve bunlardan türeyen söz varlıkları incelenmiştir. Bunun sonucunda ulaşılan tespitleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Arapça *kelife* kökünden türemiş olup Türkçeye giren 14 kelimedenden (*külfet*, *külef*, *mükellef*, *mükellefe*, *mükellefîn*, *mükellefiyet*, *mütekellif*, *mütekellifîn*, *tekâlîf*, *tekellüf*, *tekellüfât*, *teklîf*, *teklîfât*, *teklîfi*) Türkçe, Farsça birtakım ekler ve yardımcı fiillerle oluşturulan söz varlığının sayısı 90’dır. Bu durum, söz konusu kelime için yeni türevler kazanmak bakımından Türkçenin münbit ortam olduğunu göstermektedir.
2. Söz varlıklarının 9’u Arapçadaki asıl şekilleriyle kullanılmıştır (*külfet*, *külef*, *mükellef*, *mükellefe*, *mükellefîn*, *mükellefiyet*, *mütekellif*, *mütekellifîn*, *tekâlîf*).
3. Söz varlıklarının 5’i Arapça bazı edatlarla oluşturulmuş kelimelerdir (*Bilâ-külfet*, *bilâ-tekellüf*, *bilâ-teklîf/bilâ-teklif*, *lâ-tekellüf*, *lâ-teklif*).
4. Türetilen söz varlıklarının 24’ü fiil, 66’sı isimdir. 24 fiilden 1’i isimden fiil yapma eki *-IA* ile (*tekellüf+le-*); diğerleri (*ber-*, *bol-*, *çek-*, *eder ol-*, *et-*, *êt-*, *eyle-*, *gir-*, *it-*, *katlan-*, *kıl-*, *ol-*, *olun-*, *sok-*, *tart-*, *yükle-*) fiilleri ile oluşturulmuştur (*külfet bër-*, *külfet çek-*, *külfete gir-*, *külfete katlan-*, *külfete sok-*, *külfet eyle-*, *külfet it-*, *külfet olun-*, *külfetsiz ol-*, *külfet tart-*, *külfet yükle-*, *mükellef ol-*, *mütekellif bol-*, *tekellüf eyle-*, *tekellüf it-/êt-*, *tekellüf kıl-*, *teklif et-*, *teklif eyle-*, *teklif/teklîf it-*, *teklif kıl-*, *teklif ol-*, *teklif olun-*, *teklîfat eder ol-*).
5. Söz varlıklarının 6’sı Farsça ön veya son eklerle oluşturulmuştur (*bî-külfet*, *bî-tekellüf*, *bî-tekellüfâne*, *bî-teklîf*, *mütekellifâne*, *teklîfnâme*).
6. Söz varlıklarının 9’u bazı Türkçe isim yapma ekleriyle oluşturulmuştur (*külfetsiz*, *külfetsizce*, *külfetsizlik*, *mükelleflik*, *tekellüflü*, *tekellüfsüz*, *teklifli*, *teklifsiz*, *teklifsüz*).
7. Tespit edilen söz varlıklarından 2’si, Arapça asıllarından bazı ses olayları sonucunda ortaya çıkmıştır. *Kiflet<külfet* (ünlü düzleşmesi ve göçüşme); *tekellif< tekellüf* (ünlü düzleşmesi).
8. “*bilâ-teklîf/teklif*, *teklif/teklîf it-*” gibi söz varlıklarında yer alan *teklîf* ile *teklif* kelimelerinde kullanılan *uzun i*’den kaynaklanan farklılık dikkate alınmayıp bu kelimeler aynı madde başlıkları altında değerlendirildi, ancak örnek metinlerde durum aynen yansıtıldı.
9. Söz varlıklarının isim cinsinden kelime gruplarının 20’sinin kuruluşunda Farsça tamlama yapısı kullanılmıştır (*dâr-ı teklif*, *tekâlîf-i ayniyye*, *tekâlîf-i emîriyye*, *tekalif-i fevkalade*, *tekâlîf-i harbiyye*, *tekâlîf-i mâ-lâ-yutak*, *tekâlîf-i millîye emirleri*, *tekâlîf-i örfiyye*, *tekâlîf-i örfiyye-i şakka*, *tekâlîf-i şakka*, *tekâlîf-i şakkiye*, *tekâlîf-i şer’iyye*, *tekâlîf-i yasavul*, *tekellüfât-ı ‘ibârât*, *tekellüfât-ı münşîyâne*, *tekellüfât-ı rüsûmiyye*, *teklifât-ı mâ-lâ-yutak*, *teklîf-i hâm*, *teklif-i mâ-lâ-yutak*, *teklîfnâme*).
10. Söz varlıklarının isim cinsinden kelime gruplarının 7’si Türkçe kurullarla yapılmıştır (*tekâlîf-i millîye emirleri*, *hâm teklif*, *teklif bayrağı*, *teklif mektubu*, *teklifsiz konuşma*, *teklif tekellüf*, *vergi mükellefi*).

Bu çalışmayla ortaya konan verilerin ayrıca anlam bilimi açısından incelenmesi hâlinde ilginç sonuçların çıkacağı değerlendirilmektedir.

Kısaltmalar

a.	Arapça
a.	ad
Ar.	Arapça
b-den	birinden
b-e	birine
b.i.	birleşik isim

<i>b-i</i>	birini
bkz	bakınız
<i>bş</i>	bir şey
<i>bşden</i>	bir şeyden
<i>bşe</i>	bir şeye
<i>bş ile</i>	bir şey ile
<i>C.</i>	Cem'i/Cilt
<i>cm.</i>	Cemi'
<i>ç.</i>	çoğul
DS	TDK Derleme Sözlüğü
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
E.Ç.S.	Evliya Çelebi Seyahatnamesi
<i>Ekon.</i>	Ekonomi
<i>esk.</i>	eskimiş
<i>f.</i>	Farsça
<i>Fars.</i>	Farsça
<i>h.</i>	Hal (durum zarfı)
<i>İ.</i>	İsim
İSL. HUK.	İslam hukuku
<i>K.</i>	Kitap
<i>kısa</i>	Kısaltma yoluyla
<i>müen.</i>	müennes
<i>{OsT}</i>	Osmanlı Türkçesi
<i>s.</i>	sayfa; sıfat
<i>sf.</i>	Sıfat
<i>sif.</i>	Sıfat
TDK TS	Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük
<i>T.</i>	Türkçe
<i>zf.</i>	zarf

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1977). Arapça Sözcüklerde Anlam Kaymaları. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*. C: XXXV, S: 308, s. 461-466.
- Abdulrasul, A. J. (2020). The adaptation and the different modifications of borrowed Arabic Plurals in Modern Turkish: Kökünde Çoğul Olarak Kullanılan Arapça Kelimelerin Türkçe'ye Geçmesi ve Türkiye Türkçesinde Kullanım Şekilleri. *Journal of the College of Languages (JCL)*, (42), 266–285. <https://doi.org/10.36586/jcl.2.2020.0.42.0266> Erişim Tarihi: 11.04.2023
- Anıl, Z. A. (2002). Aslı Arapça Olup Türkçeye Anlam Kaymasına Uğrayarak Geçmiş Kelimeler. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Arat, R. R. (1948). Türk Dilinin İnkişafı. III. *Türk Tarihi Kongresi*, 1943. Ankara. 598-611.
- Ayverdi, İ. (2020). *Kubbealtı Lugatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 4. Baskı. İstanbul: Kubbealtı.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Devellioğlu, F. (2013). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 30. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ermış, H. (2012). *Türkçeleşmiş Arapça Kelimelerin Tasnifi ve Kök Analizi*. İstanbul: Cantaş Yayınları.
- Ermış, H. (2013). Türkçe Söz Varlığı İçinde Türetme Gücü En Yüksek Yirmi Arapça Kök Üzerine Morfolojik Bir İnceleme. *Turkish Studies*, Volume 8/8, p. 607-634.
- Ermış, H. (2014). *Arapçadan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

- İşler, E. (1997). *Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları*. İstanbul: TDAV Yayınları.
- Karahan, L. (2013). Oğuzcanın Anadolu'da Yazı Dili Olma Sürecine Dair Düşünceler. *Âşık Paşa ve Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Oluşumu Sempozyumu*, 1-2 Kasım 2013, Kırşehir, s. 219-228.
- Keykavus b (1966). *Kabusname* -İkinci Basılış-. (Çev. Mercimek Ahmed Gözden geçirerek yayımlayan Orhan Şaik Gökyay). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Keykavus c (1312H). *Kabusname*. (Haz. Saed Nefisi). Tahran: Matba'a-i Meclis.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Mengi, M. (2005). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Edebiyat Tarihi – Metinler*, 11. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça – Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Salehpour, C. (1370 H.). *Farhang-i Cami Farsî be Türkî İstanbulî* I-II. Tebriz: Neşr-i Lâle.
- Özkan, A. & Özdemir, C. (2022). Arapçadan Türkçeye Geçmiş İnsana Ait Özellikler ile İlgili Benzer Kelimelerin İncelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. IJSS*, 2022, Volume 6, Issue 24, p. 164-182.
- Pekacar, Ç. (2007). Kumuk Türkçesindeki Arapça Alıntı Kelimelerde Son Ses /U/ Meselesi ve Türkçe-Arapça İlişkileri. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şemseddin Sami (1317). *Kamus-ı Türkî*, 2 Cild. Dersa'adet: İkdam Matbaası.
- Türkçe Sözlük* (2011). 11. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Örneklerin alındığı kaynaklar**
- Ahmed-i Dâî (2021). *Tercüme-i Kitâbü't-Ta'bîr Rûya Tabirleri Kitabı*. (Haz. İhsan Sabri Çebi). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları
- Ararat, Ş. (2010). Enderûnlu Mehmed Hamid Beg Dîvânı İnceleme-Metin. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziantep Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Aypay, A. İ. (1992). Nahifi Süleyman Efendi (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Aydın, G. (2019). Bosnalı Sabit Divanı'nın Bağlamlı Dizini ve İşlevsel Sözlüğü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aydın, S. (2018). Derviş Gubârî'nin Gazavât-nâme-i Midilli Adlı Eserinin Bağlamlı dizin ve İşlevsel Sözlüğü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bartın Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın.
- Bayoğlu, A. (2009). Âşık Sümmani'nin Değişlerinde Dini ve Sosyolojik İçerik. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Bosnalı İntizâmî (2020). *Tuhfetü'l-İhvân*. (Haz. Cihan Okuyucu ve Sadık Yazar). İstanbul: YEK Yayınları.
- Çelik, B. (2021). Türkiye Türkçesindeki Hal Ekleri ile Koçi Bey Risalesi'ndeki Hal Eklerinin Mana Açısından Mukayeseli İncelemesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi/Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Dilçin, C. (1991). *Mes'ûd bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahar İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Duman, M. A. (2005). Fazıl Divanı (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Ergin, M. (2011). *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: TDK Yayınları.

- Ersoy, M. A. (2021). *Safahat*. (Haz. Necmettin Turinay). Ankara: TBMM Yayınları
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2000). 10 c. (Haz. Yücel Dağlı, Seyid Ali Kahraman). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hoca Ahmed Yesevî (2022). *Divan-ı Hikmet* 11. Baskı. (Haz. Hayati Bice). Ankara: TDV Yayınları.
- Kadirova, M. (2001). *Nadire Kamile Divan*. Taşkent: Abdulla Kadri Namıdaki Halk Mirası Neşriyatı.
- Kaya, D. (1991). Sivas'ta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsatı. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Keykavus bin İskender bin Veşmgir a (2016). *Kâbûs-nâme (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbası)*. (Çev. Şeyhoğlu Sadru'd-dîn Mustafâ, Haz. Enfel Doğan). Ankara: TDK Yayınları.
- Kılıç, F. & Bülbül, T. (2011). *Demir Baba Velâyetnâmesi (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kırkkılıç, A. (1985). Sultan Üçüncü Murad (Murâdî) Hayatı-Edebî Kişiliği-Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum.
- Koşık, H. S. (2012). Nasihatnâme-i Sıdkî (İnceleme-Metin). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Lami'î Çelebi (1997). Şerefül İnsan. (Haz. Eğri, Sadettin. Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Marzubân bin Rüstem. (2017). *Marzubân-nâme Tercümesi Destûr-ı Şâhî*. (Çev. Şeyhoğlu Sadre'd-dîn Mustafa. Haz. Zeynep Korkmaz). Ankara: TDK Yayınları.
- Mostarlı Hasan Ziyâ'î (2017). *Şeyh-i San'ân Mesnevisi*. (Haz. Müberra Gürgendereli). <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>. Erişim Tarihi: 08.04.2023.
- Nar, O. (2016). Yenişehirli İzzet Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânı'nın Tenkitli Metni (Metin-İnceleme-Dizin). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özçelik, S. (1997). *Urfa Merkez Ağzı, İnceleme-Metinler-Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şirvanlı Mahmûd a (1998). *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi (Giriş – İnceleme – Metin – Sözlük)*. (Haz. Muhammed Yelten). Ankara: TDK Yayınları.
- Şirvanlı Mahmûd b (1998). *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi (4. Cilt, 1. Kısım) Dil Özellikleri-Metin-Sözlük*. (Haz. Arslan Tekin). Ankara: TDK Yayınları
- Şirvanlı Mahmûd c (1999). *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi (IV. Cild 2. Kısım) Dil Özellikleri – Metin – Sözlük – Dizin*. (Haz. Mehdi Ergüzel). Ankara: TDK Yayınları.
- Taktak, A. F. (1997). Sandıklılı Fikri Hayatı ve Divânı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Turan, L. (1998). Yenişehirli Avni Bey Divanı'nın Tahlili (Tenkitli Metin) Encümen-i Şu'arâ ve Batı Tesirinde Gelişen Türk Edebiyatına Geçiş. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Uğurlu, M. (1984). Munityü'l-Ğuzât Metin-İndeks. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uygur, S. (2003). Ali'nin Kıssa-i Yusuf'u (Giriş – İnceleme – Metin – Sözlük). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Ünal, M. & Pektaş M. (2014). Fehîm-i Kadîm'in Şiirlerinde Gurbet. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 31, s. 99-109.

Vâhidî (2015). *Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân İnceleme - Tenkitli Metin*. (Haz. Turgut Karabey, Bülent Şığva, Yusuf Babür). Ankara: Akçağ

Yiğit, A. S. (2018). Nâbî Divanı Sözlüğü (Bağlamsal Dizin ve İşlevsel Sözlük). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yüksel, E. Ş. (2018). Adile Sultan Divanı Sözlüğü [Bağlamli Dizin ve İşlevsel Sözlük]. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

İnternet kaynakları

(URL) <https://lehcediz.com>

(URL1) (Halil Soyuer Şiirleri, https://lehcediz.com/tarama/pages/arama/beyit_arama_sonuc.php?s=ayrilmaksa+kız+niyetin) Erişim Tarihi 19.01.2023

(URL2) https://www.academia.edu/40843933/Mecelle_Genel_Hükümlerİlk_100_Madde_ve_Tam_Metin. Erişim Tarihi: 1.11.2022

(URL3) (Enderunlu Vasıf, https://a432090bb89360a720602a6c96caa2cf2b47165d.vetisonline.com/tarama/pages/arama/beyit_arama_sonuc.php?s=bila-teklif)

(URL4) (Hançerli Hanım Hikâye-i Garibesi, https://a432090bb89360a720602a6c96caa2cf2b47165d.vetisonline.com/tarama/pages/arama/beyit_arama_sonuc.php?s=bila-teklif)

EXAMINING THE DETERMINANTS OF THE CUSTOMER'S CONTINUANCE INTENTION IN MOBILE BANKING: INTEGRATING ECM AND D&M MODEL

Görkem ERDOĞAN¹

Abstract

The study aims to investigate the determinants of the customer's continuance intention (CIN) to use mobile banking applications. The study established and validated an extended framework based upon the combination of the expectation-confirmation model (ECM) and DeLone & McLean information system success model (D&M Model), by including trust and self-efficacy. A total number of 448 users of mobile banking participated in this research. Based upon the applicable data gathered from a survey, structural equation modelling (SEM) was used to test the proposed research. The results indicate that perceived usefulness, confirmation, system quality, and information quality are the main predictors of satisfaction (SAT). Furthermore, the results revealed that SAT, trust, and self-efficacy significantly impact CIN.

Keywords: Expectation-Confirmation Model, DeLone & McLean Model, Mobile Banking, Continuance Use Intention

JEL Codes: M30, M31

MOBİL BANKACILIKTA MÜŞTERİNİN DEVAMLILIK NİYETİNİN BELİRLEYİCİLERİNİN İNCELENMESİ: ECM VE D&M MODELİNİN BÜTÜNLEŞTİRİLMESİ

Öz

Çalışmanın amacı, müşterinin mobil bankacılık uygulamalarını kullanmaya devam etme niyetinin belirleyicilerini araştırmaktır. Çalışma, güven ve öz yeterliliği dahil ederek beklenti-onay modeli (ECM) ve DeLone & McLean bilgi sistemi başarı modelinin (D&M Modeli) birleşimine dayalı genişletilmiş bir çerçeve geliştirmiş ve doğrulanmıştır. Bu araştırmaya toplamda 448 mobil bankacılık kullanıcısı katılmıştır. Anketten toplanan verilere dayanarak, önerilen araştırma modelini oluşturan değişkenler arası ilişkileri incelemek için yapısal eşitlik modellemesi (YEM) kullanılmıştır. Sonuçlar, algılanan kullanılabilirlik, doğrulama, sistem kalitesi ve bilgi kalitesinin memnuniyetin ana belirleyicisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, memnuniyet, güven ve öz yeterliliğin devam niyeti üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Beklenti-Teyit Modeli, DeLone ve McLean Modeli, Mobil Bankacılık, Devamlılık Kullanım Niyeti

JEL Kodları: M30, M31

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Bilim Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, Ankara, TÜRKİYE. gerdogan83@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2417-2718>.

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 25.08.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 03.10.2023

DOI: 10.56337/sbm.1350089

Atıf (Cite): Erdoğan, G. (2023). Examining the Determinants of the Customer's Continuance Intention in Mobile Banking: Integrating ECM and D&M Model, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 137-152.

1. Introduction

The information revolution and technological advancements have made significantly changed and developed mobile services. Mobile device ownership has been growing steadily in recent years due to advances in mobile services. While the number of mobile devices in the whole globe is 14.9 billion in 2021, it is expected to reach 18.5 billion in 2025 (Statista, 2021). Communication and internet technology have led to the widespread use of the internet in mobile devices. With an increase of approximately 1.7 billion mobile internet users since 2014, about 4 billion people – 51% of the world population- were using mobile internet by the last day of 2020 (GSMA, 2021). Broad penetration of mobile devices and mobile broadband access brought stunning changes to the banking industry. Depending on these technological changes, financial institutions have adapted to mobile banking to provide better customer service and gain competitive advantage.

Mobile banking (M-BNKNG) is accessing mobile banking networks for financial services via the Internet on many different mobile devices used today such as mobile phones, tablets or other types of mobile devices. With the help of M-BNKNG, users can conduct interactive transactions such as bill payment, financial management, fund transfer, and downloading bank statements (Zhou, 2012; Rahi, Mansour, Alharafsheh and Alghizzawi, 2021). The application of banking to mobile technologies has made the services offered by financial institutions to customers easier and brought efficiency to the banking sector (Riquelme and Rios, 2010). M-BNKNG benefits customers with its ubiquity, interaction, flexibility, and accessibility features (Giovanis, Assimakopoulos and Sarmaniotis, 2018). M-BNKNG services free users from time and place-related restrictions and enable them to use M-BNKNG applications anytime and anywhere. M-BNKNG users can complete their banking transactions without going to ATMs and bank branches that are further away from their locations. This situation offers mobile banking users an advantageous and convenient cost and time savings. This technology revitalizes the bank's business by lessening their expenses and expanding the service quality provided (Froughi, Iranmanesh and Hyun, 2019).

The M-BNKNG has rapidly grown worldwide because of the information technology (InTe). Due to the advantages of mobile banking to users, Juniper Research (2019) reveals that approximately one-fourth of the world's population used related mobile services from their mobile phones in 2019. In the January-March 2021 period, 55.9 million people used mobile banking services and made 955 million mobile banking transactions in total in Turkey (TBB, 2021). Bank transactions are carried out through mobile banks rather than ATMs or bank branches because of the lower digital transactions cost than ATM or branch transactions (Albashrawi and Motiwalla, 2019). Despite the high mobile banking usage rates in Turkey, Bhattacharjee (2001) states that this high initial adoption is not adequate for long-term success, but that the users of information systems should show continued usage behaviour. Continuance intention (CIN) is specified as a person's choice to use a particular technology that they are currently using (Nabavi, Taghavi-Fard, Hanafizadeh and Taghva, 2016). The subject of CIN has become a noteworthy matter of study in the mobile banking, as the effort and costs of banks to acquire a new mobile banking customers are much higher than current users. (McIlroy and Barnett, 2000). Service providers must know the factors influencing users' CIN to use the M-BNKNG to increase the number of end users.

Extant studies have applied the theories of InTe adoption in technology acceptance model (TAM) (Albashrawi and Motiwalla, 2019; Asnakew, 2020) and expectation–confirmation model (ECM) (Susanto, Chang and Ha, 2016; Kumar, Israel and Malik, 2018; Froughi et al., 2019; Rabaa'i and AlMaati, 2021; Rahi et al., 2021) to understand the antecedents of CIN to use M-BNKNG. TAM is employed to describe the pre-adoption behaviours of users and has several limitations, while ECM comprehends the continuous usage behaviours of users who take advantage of Internet banking (Joo, So and Kim, 2018; Bhattacharjee, 2001). Besides, DeLone and McLean (2003) developed the information system success model to verify the variables that superbly assess information system success. However, M-BNKNG CIN has rarely been studied compared to a large amount of research on initial adoption. To fill this gap, it is crucial to investigate the factors that affect the CIN of users in M-BNKNG using the ECM and DeLone & McLean information system success model (D&M Model). Due to the uncertainties and risks involved in mobile banking and the escalating importance of self-efficacy about

perceived behavioral control, trust and self-efficacy variables have been integrated into the two combined models.

In general, the primary purpose of this study is to explore the antecedents of CIN in M-BNKNG within the context of Turkey. This study integrates the ECM and D&M Model to test the hypotheses created in the new model and carries out an empirical study. In addition, self-efficiency (SEF) and trust (TRU) are also comprised as the determinants of CIN. Since the ECM consists of only three variables, perceived usefulness (PUS), confirmation (CON), and satisfaction (SAT), and mobile banking CIN, can be affected by many different factors, the ECM and D&M Model are combined. The study, including two model variables and SEF and TRU factors, contributes to the literature on M-BNKNG in two ways. Firstly, the study investigates M-BNKNG continuance intention, in line with the ECM and D&M Model. Secondly, the study extends the models by including self-efficiency and trust to provide a superior insight of CIN in mobile banking.

The structure of the study is as follows. In Section 2 and Section 3 the study presents literature review about ECM, D&M Model, research model and hypotheses development. Section 4 covers sampling and data collection process. Section 5 presents data analysis and results. Finally, last section involves discussion, research conclusion, practical and theoretical implications, limitations and future research directions.

2. Literature

2.1. ECM

Bhattacharjee (2001) introduced the ECM by extending the Consumer satisfaction-dissatisfaction model (CS/D) proposed by Oliver (1980). CS/D model focused on post-purchase behaviour by explaining the link between user SAT and purchase. In the CS/D model the user's intention is the processes of acknowledgement, experience, and continued use (Oliver, 1980). Disconfirmation, occurring based on the comparison of performance of the product during use and users' expectations about a product, causes customer to be satisfied with the relevant product and thus impacts repurchase intention in the CS/D model.

ECM explains user satisfaction level and information systems CIN to use. In the model, user SAT is the most noticeable variable that influences user's intention for continuous use. CON and PUS are prime determinants of SAT. Besides, CIN use is impacted by PUS and user SAT (Bhattacharjee, 2001). PUS is a variable that represents the beliefs and expectations of individuals about use. Performance in the CS/D model was eliminated by Bhattacharjee (2001) since confirmation in ECM had the same effect on performance belief.

ECM has been used in several studies to understand users' continued usage of InTe systems. Foroughi et al. (2019) applied the ECM in M-BNKNG, Susanto et al. (2016) in M-BNKNG services, Rahi and Ghani (2019) in internet banking (I-BNKNG), Chong (2013) in mobile commerce, Hsu and Lin (2015) in mobile applications, Tam, Santos and Oliveira (2020) in mobile applications to investigate post-acceptance and post-consumption expectation factors. In Turkey, Altunbaş (2017) employed ECM to understand the factors affecting the preference of the mobile learning applications. Since studies shows that ECM effectively determines user SAT and CIN within the context of banking and mobile commerce, this study adopts ECM as a theoretical base.

2.2. D&M Model

D&M Model introduced by the DeLone and McLean (1992) was based on a study by Mason (1978). Mason (1978) enlarged the mathematical theory of communications of Shannon and Weaver's (1949) effectiveness level into three categories. Based on the work of Mason (1978), DeLone and McLean (1992) developed the classification of InTe system achievement. The first emerging D&M model's variables, such as system quality (SQU), information quality (IQU), user SAT, explain the success of information system (DeLone and McLean, 1992). DeLone and McLean (2003) updated the D&M Model by combining service quality factors. Since DeLone and McLean (2003) claim that SQU

and IQU are appropriate for measuring the information system success and study concentrates on individual's use of M-BNKNG, service quality is excluded from the study.

There are more than a few applications applying the D&M Model, such as mobile banking (Sharma and Sharma, 2019), online commerce (Chen and Cheng, 2009), and mobile learning (Almasri, 2016). Some studies show that D&M Model can bring the other models together. Tam and Oliveira (2016) merge D&M Model with task technology fit model to evaluate the influence of M-BNKNG on parties performance. Mansour (2020) integrated D&M Model and unified theory of acceptance and use of technology (UTAUT) to understand the determinants influencing Islamic banking user intention. Almasri (2016) proposed D&M Model and TAM to explore factors affecting the use of mobile learning.

2.3. Trust (TRU)

TRU refers to the personal belief of the individual that the service provider will fulfill its requirements (Giovanis et al., 2018). TRU is defined as trust as “the willingness of a party to be vulnerable to the actions of another party based on the expectation that the other will perform a particular action important to the trustor, irrespective of the ability to monitor or control that other party” (Mayer, Davis and Schoorman, 1995). TRU is an essential concept for mobile shopping as it lessens uncertainty (Wang, Ngamsiriudom and Hsieh, 2015). TRU comprises three beliefs: ability, integrity, and benevolence (Zahedi and Song, 2008). Ability implies that service suppliers have expertise to meet their obligations regarding the services they provide. Integrity is about honesty which means service suppliers do what they have said to customer and don't trick individuals about the service they offer. Benevolence indicates service providers consider their interests, and individuals' needs, wants and demands.

TRU has been extensively studied because of its essential role. Some studies have used TRU as determinant of the acknowledgement of mobile technologies adoption such as mobile commerce (Abu-Shanab and Ghaleb, 2012), mobile payment (Yan, Md-Nor, Abu-Shanab and Sutanonpaiboon 2009), mobile wallet (Shaw, 2014). Besides, existing research has revealed the effect of TRU on M-BNKNG user behaviour (Kim, Shin and Lee, 2009; Alalwan, Dwivedi and Rana, 2017; Sharma and Sharma 2019; Erdoğan, 2023). Kim et al. (2009) declared relative benefits, the propensity to TRU and structural reassurances are positively associated with initial TRU; initial TRU positively influences M-BNKNG's usage intention. Alalwan et al. (2017) extended UTAUT with TRU and claimed that Jordanian customers' behaviour intentions towards M-BNKNG were significantly affected by TRU. Sharma and Sharma (2019) extended the D&M Model and discovered the relationship of TRU with intention to use in mobile banking.

2.4. Self-Efficacy (SEF)

SEF is defined as people's belief in their ability to complete a particular undertaking productively (Bandurra, 1977). Compeau and Higgins (1995) proclaim that SEF is vital in users' adoption of new technological products and services. Compeau and Higgins (1995) discuss that when individuals use a new technological development, they have performance expectation based on job performance and personal outcome expectation, which can be called a sense of achievement. Bandura (1977) declares that SEF may stem from roots such as performance accomplishments and physiological states. Banking customers with sufficient level of SEF will likely to realize these mobile services as beneficial (Alalwan, Dwivedi, Rana and Williams, 2016).

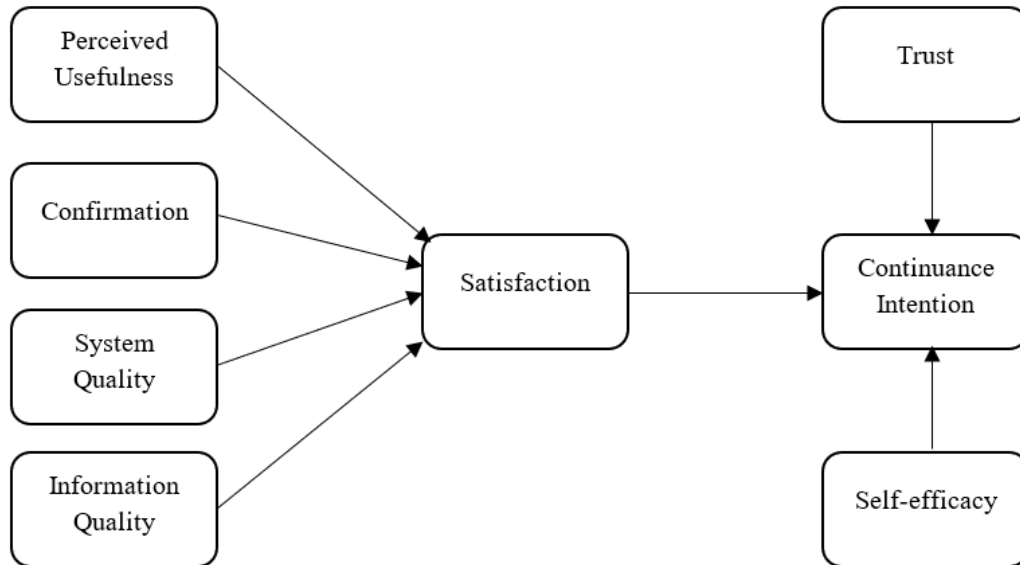
Extant studies have used the SEF as a determinant to comprehend users' consumer adaption in information systems such as M-BNKNG (Alalwan et al., 2016), I-BNKNG (Alalwan, Dwivedi, Rana, Lal and Williams, 2015) and mobile data service (Yang, 2010). Alalwan et al. (2016) suggested a model based on the TAM and found that SEF impacts PUS and perceived ease of use. Alalwan et al. (2015) examined the main factors influencing the I-BNKNG adoption behaviors and indicated SEF is the predictor of Jordanian customer intention of I-BNKNG.

3. Research Model and Hypotheses

Current study researches the factors influencing the CIN of users of M-BNKNG services in Turkey. The developed research model with PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF and CIN is illustrated in Figure 1. This study attempts to combine ECM and D&M Model within the context of M-

BNKNG. According to the ECM, SAT is impacted by PUS and CON and SAT is the predictor of CIN. In the D&M Model SQU and IQU are the drivers of SAT. TRU and SEF are added to the proposed model.

Figure 1. Research Model

PUS is defined as “users’ perceptions of the expected benefits of using an information system” (Davis, 1989). PUS in TAM affects the intention to adopt information technology and PUS in ECM influences the CIN to use the information technology (Davis, 1989; Bhattacharjee, 2001). PUS is a determinant in determining SAT in M-BNKNG (Yuan , Liu, Yao and Liu, 2016; Foroughi et al., 2019) and I-BNKNG (Rahi and Ghani, 2019). It signifies that when the PUS of M-BNKNG services rises, the users’ SAT level escalates. Accordingly, the study suggests the following hypothesis, which includes the PUS and SAT relationship:

H1: PUS has a positive effect on SAT in M-BNKNG.

Bhattacharjee (2001) defined CON as a person’s assessment of the expected advantages of using InTe services. If the M-BNKNG service performance outperforms the user’s expectation, user post-adoption expectations are confirmed (Yuan et al., 2016). Earlier studies investigating ECM in information system studies have revealed that CON impacts on SAT in M-BNKNG (Susanto et al., 2016; Kumar et al., 2018; Rahi et al., 2021). When the actual usage experience remains the same or exceeds the user’s pre-purchase expectation, CON leads to user SAT. Thus:

H2: CON has a positive effect on SAT in M-BNKNG.

SQU, the factor of D&M Model, is defined as “a measure of the success of the service provided from a technical point of view” (Delone and McLean, 2003). SQU includes the easy to use, easy navigation, system tractability, and system trustworthiness of the InTe systems. (Zhou, 2013; Delone and McLean, 2003). Compared to the computer, mobile devices have some constraints such as small screen size, poor navigation, and inconvenient keyboard. Thus, increasing the system quality can deal with these concerns. Extant research, drawing on the D&M Model, found that SQU affects the use of M-BNKNG (Baabdullah, Alalwan, Rana, Kizgin, and Patil, 2019) and the intention to adopt M-BNKNG (Mansour, 2020). Studies which propose using D&M Model reveal that SQU influences SAT in mobile banking (Chung and Kwon, 2009; Tam and Oliveira, 2017; Motiwalla, Albashrawi and Kartal, 2019). Easy-to-use and flexible mobile banking services can boost users’ SAT levels. Thus, the following hypothesis, which includes SQU and SAT relationship, is formulated:

H3: SQU has a positive effect on SAT in M-BNKNG.

IQU “measures semantic success, which is the success of the information in conveying the intended meaning” (Delone and Mclean, 2003). IQU includes system attributes such as relevance, correctness, competence, and appropriateness (Zhou, 2013). Since the mobile phone screen is small, the inability to properly design the information unfavourably influences the usage of mobile banking (Lee and Chung, 2009). IQU of mobile banking should be correct, understandable, and consistent. Mansour (2020) found that IQU significantly influences the intention to adopt mobile banking. Studies, developing a framework based upon the D&M Model, reveals that IQU has significant impact on SAT in M-BNKNG services (Tam and Oliveira, 2016; Tam and Oliveira, 2017; Sharma and Sharma, 2019). Thus, following hypothesis is developed, which includes the IQU and SAT relationship:

H4: IQU has a positive effect on SAT in M-BNKNG.

User SAT is defined as “the extent to which an application helps the user create value for the firm’s internal or external customers” (Delone and Mclean, 2003, p.20). SAT is an essential determinant in post-adoption behavior and affects the information system use (Bhattacharjee, 2001). Earlier research within the context of M-BNKNG has revealed the significant effects of users’ SAT with CIN in ECM (Susanto et al., 2016; Kumar et al., 2018) and D&M Model (Sharma and Sharma, 2019; Motiwalla et al., 2019). If users’ M-BNKNG SAT is extreme based on their preceding usage experience, they will go on using Internet banking. Thus, the following hypothesis is derived for SAT and CIN:

H5: SAT has a positive effect on CIN in M-BNKNG.

TRU can be defined as loyalty to the service provider based on the user's expectation for future service offerings (Zhou, 2013). Prior studies have confirmed that the TRU significantly impacts behavioural CIN from various technological perspectives, such as in Internet banking (Rahi et al., 2021) and mobile purchases (Gao, Waechter and Bai, 2015). In mobile banking, TRU has a particular position in pushing individual CIN using the services (Hanafizadeh, Behboudi, Koshksaray and Tabar, 2014; Asnakew, 2020). A high level of TRU gives rise to user CIN in mobile banking applications. It means that if TRU of M-BNKNG services is high, the CIN of the user will soar.

H6: TRU has a positive effect on CIN in M-BNKNG.

SEF refers to the capabilities and skills that the user is aware of after using the relevant product and service (Foroughi et al., 2019). In the study SEF is related to the person’s stable decision to carry on employing mobile banking services. Lots of studies have approved a positive connection between SEF and CIN in M-BNKNG (Susanto et al., 2016; Foroughi et al., 2019) and mobile shopping (Thakur, 2018). It is estimated that SEF plays a substantial role in individuals’ CIN to make use of M-BNKNG. Thus, the study derives following hypothesis about SEF and CIN relationship:

H7: SEF has a positive effect on CIN in M-BNKNG.

4. Methodology

4.1. Sampling and Data Collection

As the study investigates M-BNKNG user CIN, the survey was conducted on mobile banking customers in Turkey. The survey was administered to the people who used M-BNKNG services and questioned for persons eagerness to participate in the study. If the parties reached an agreement, they were instructed to furnish information about their CIN towards M-BNKNG applications. The survey data were collected for 15 days from 14 September 2022 to 28 September 2022 from customers who used mobile banking channels. In total, 469 surveys were collected. 21 responses were excluded due to the incomplete answers, thus samples of 448 respondents were ultimately used for further analysis. Most respondents are the male (51.56%) and aged between 29-38 years (32.59%). About 27.46 percent of the respondents have used M-BNKNG for 3-5 years, and 33.04 percent of respondents have used mobile banking 2-4 times a week. Table 1 shows the profile of mobile banking respondents who participated in the study.

Table 1. Responder’s Profile

Demographic Factors	Category	Frequency	Percentage
Gender	Male	231	51.56%
	Female	217	48.44%
Age	18-28	101	22.54%
	29-38	146	32.59%
	39-48	120	26.79%
	Above 48	81	18.08%
Mobile Banking Usage	Below 1 year	69	15.40%
	1-2 years	101	22.54%
	3-5 years	123	27.46%
	Above 5 years	155	34.60%
Weekly usage of mobile banking	Once a week	139	31.03%
	2-4 times	148	33.04%
	5-6 times	107	23.88%
	More than 7	54	12.05%

4.2. Measurements

The study surveyed M-BNKNG users to collect the empirical data for hypotheses testing. In the first part of the survey, the study focused on the demographic characteristics of M-BNKNG participants, and the last part of the survey includes items to measure the PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF, CIN in the research framework. All measurement items about M-BNKNG were adapted from Bhattacharjee (2001), Kim et al. (2004), Vatanasombut, Igarria, Stylianou and Rodgers (2008) and Susanto et al. (2016). PUS, CON, SAT, and CIN scales were obtained from Bhattacharjee (2001). SQU and IQU were drawn from Kim et al. (2004). Four items of TRU were adopted from Vatanasombut et al. (2008) and four items of SEF were taken from Susanto et al. (2016). The items about M-BNKNG were measured using a seven-point Likert scale from “strongly disagree” to “strongly agree”.

5. Results

The study model investigating users' CIN in M-BNKNG was tested using structural equation modelling (SEM) by AMOS 24. Considering the recommendations of Anderson and Gerbing (1988) for researchers using the structural equation model, the study conducted Confirmatory Factor Analysis (CFA) to test the M-BNKNG's measurement model including PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF, CIN variables. It assessed the structural model by testing relationships between PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF, CIN constructs.

5.1. Measurement Model

The study calculated the measurement model in terms of six different indices within the recommended level of Hair et al. (2010) and the overall model was considered accepted since all the model-fit indices meet the acceptance thresholds (GFI=0.928; AGFI=0.914; NFI=0.933; CFI=0.978; RMSEA=0.034).

The results are presented in Table 2. Factor loading of items outstrips cut-off point of 0.50, and they are statistically significant at lower than 0.001 (Hair et al., 2010). It can be observed from Table 2 that the Cronbach's Alpha and composite reliability (CR) values for PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF, CIN range from 0.796-0.918 and 0.802–0.920 respectively, which are above the recommended range of 0.7. Average variance extracted (AVE) values for PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF, CIN constructs are greater than corresponding level of 0.50 (Hair et al., 2010). Consequently, the results of M-BNKNG indicate the reliability and convergent validity of the data.

Table 2. Measurement Model Evaluation

Construct	Item	Loading	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Perceived Usefulness	PUS1	0.772	0.869	0.870	0.692
	PUS2	0.829			
	PUS3	0.891			
Confirmation	CON1	0.696	0.796	0.802	0.577
	CON2	0.686			
	CON3	0.880			
Service Quality	SQU1	0.749	0.877	0.878	0.644
	SQU2	0.764			
	SQU3	0.831			
	SQU4	0.862			
Information Quality	IQU1	0.705	0.865	0.868	0.624
	IQU2	0.825			
	IQU3	0.889			
	IQU4	0.728			
Satisfaction	SAT4	0.883	0.918	0.920	0.744
	SAT3	0.789			
	SAT2	0.895			
	SAT1	0.881			
Continuance Intention	CIN1	0.758	0.855	0.857	0.667
	CIN2	0.828			
	CIN3	0.862			
Self-efficacy	SEF1	0.853	0.883	0.884	0.656
	SEF2	0.835			
	SEF3	0.787			
	SEF4	0.764			
Trust	TRU4	0.834	0.895	0.896	0.684
	TRU3	0.763			
	TRU2	0.817			
	TRU1	0.891			

To check the discriminant validity using the Fornell and Larcker (1981) criterion, the study compares the correlations among the variables with the square roots of the AVE values. Table 3 shows that calculated AVE square root values, ranging between 0.759-0.862, are greater than all correlations between PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF, CIN constructs. From the analyses of PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF, CIN constructs and their items, it is deduced that the study's measurement model is reliable and valid.

Table 3. Discriminant Validity

	PUS	CON	SQU	IQU	SAT	CIN	SEF	TRU

PUS	<i>0.831</i>							
CON	0.230	<i>0.759</i>						
SQU	0.217	0.212	<i>0.802</i>					
IQU	0.119	0.086	0.075	<i>0.789</i>				
SAT	0.290	0.303	0.388	0.249	<i>0.862</i>			
CIN	0.124	0.133	0.257	0.181	0.542	<i>0.816</i>		
SEF	-0.125	-0.114	-0.015	0.018	-0.098	0.124	<i>0.809</i>	
TRU	0.084	0.082	0.125	0.076	0.224	0.473	0.084	<i>0.827</i>

Note: Diagonal terms (in italic) are the square roots of the AVE

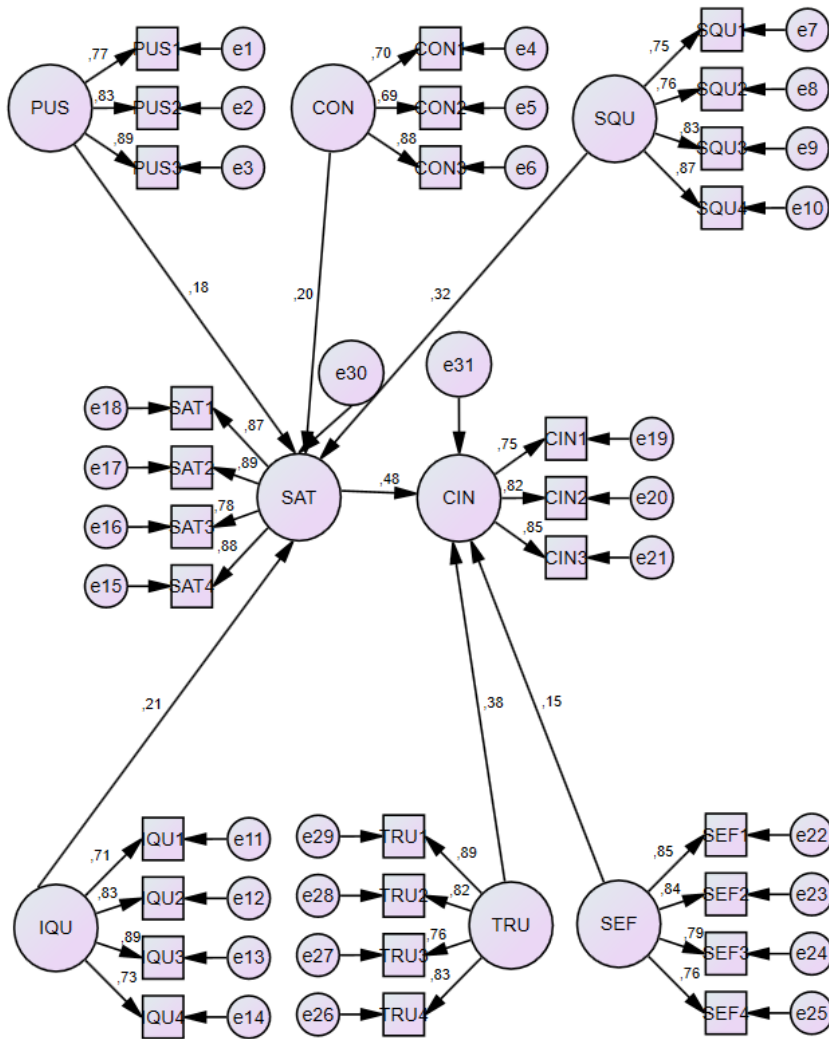
5.2. Structural Model

The fit indices of the structural model of the study about M-BNKNG are noticed to be within their appropriate level ($\chi^2/df=1.522$; GFI=0.915; AGFI=0.902; NFI=0.922; CFI=0.969; RMSEA=0.039). Since the six model fit measures meet the evaluation criteria (Hair et al., 2010), the structural model reflected an excellent fit with the data accumulated. According to Table 4, all hypotheses involving PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF, CIN are supported. Results showed SAT is predicted by PUS ($\beta_{PUS-SAT} = 0.177$, $t = 3.662$, $p < 0.001$), CON ($\beta_{CON-SAT} = 0.202$, $t = 4.025$, $p < 0.001$), SQU ($\beta_{SQU-SAT} = 0.320$, $t = 6.402$, $p < 0.001$), and IQU ($\beta_{IQU-SAT} = 0.205$, $t = 4.211$, $p < 0.001$) hence, H1, H2, H3, and H4 are supported respectively. SAT ($\beta_{SAT-CIN} = 0.484$, $t = 9.633$, $p < 0.001$), TRU ($\beta_{TRU-CIN} = 0.377$, $t = 7.712$, $p < 0.001$), and SEF ($\beta_{SEF-CIN} = 0.147$, $t = 3.225$, $p < 0.01$) are statistically significant in explaining CIN, thus confirming hypotheses H5, H6, and H7. The R2 values are 0.223 and 0.411 for the SAT and CIN, respectively. In other words, the results show that the model can explain 22.3% of the variance in SAT and 41.1% of that in CIN.

Table 4. Results of Hypotheses Tests

Hypothesis	Relationship	Standard Coefficient	SE	t-value	p-value	Decision
H1	PUS -> SAT	0.177	0.040	3.662	0.000	Supported
H2	CON -> SAT	0.202	0.046	4.025	0.000	Supported
H3	SQU -> SAT	0.320	0.043	6.402	0.000	Supported
H4	IQU -> SAT	0.205	0.051	4.211	0.000	Supported
H5	SAT -> CIN	0.484	0.052	9,633	0.000	Supported
H6	TRU -> CIN	0.377	0.036	7.712	0.000	Supported
H7	SEF -> CIN	0.147	0.037	3.225	0.001	Supported

Figure 2. AMOS Output of Structural Model

6. Discussion and Implications

6.1. Discussion

This study examined the leading factors influencing the CIN of use of M-BNKNG by applying an integrated model of ECM and D&M Model. The study extended the proposed model with the TRU and SEF factors. The investigation found that hypotheses involving PUS-SAT, CON-SAT, SQU-SAT, IQU-SAT, SAT-CIN, TRU-CIN and SEF-CIN relationships are accepted.

PUS was found to be the meaningful factor determining CIN to adopt M-BNKNG. This result, including PUS and SAT link, is consistent with the results of earlier M-BNKNG’s studies (Yuan et al., 2016; Foroughi et al., 2019). When the users perceive that M-BNKNG is beneficial, they will be more likely to have a higher SAT. CON-SAT relationship, another result obtained from the research, is coherent with previous findings (Kumar et al., 2018; Rabaa’i et al., 2021; Rahi et al., 2021). If the M-BNKNG’s service level exceeds user’s expectation, this is expected to increase user SAT.

The results obtained from data analysis demonstrate that SQU and IQU are the positive determinants of the user SAT. SQU and IQU relationship is consistent with several earlier studies (Tam and Oliveira, 2017; Motiwalla et al., 2019; Sharma and Sharma, 2019). These findings imply that the elevated level of SQU and IQU delivered by M-BNKNG’s providers boosts the level of SAT. When mobile banking is straightforward and provides user with sufficient information, it will enhance users’ SAT level.

Hypothesised results showed SAT significantly influenced on user CIN to adopt M-BNKNG This result for M-BNKNG is consistent with prior findings (Kumar et al., 2018; Motiwalla et al., 2019). When the users are satisfied and pleased with the M-BNKNG services, they will always attempt to use

mobile banking services at every possibility. Besides, the outcomes of this study indicated that TRU and SEF influence mobile banking potential users' CIN. The relationships between TRU-CIN and, SEF-CIN about M-BNKNG are also in line with the findings of other studies (Hanafizadeh et al., 2014; Foroughi et al., 2019; Asnakew, 2020). The present findings suggest that users with higher TRU and SEF are more likely to have higher CIN in making use of M-BNKNG. Users are likely to feel a higher level of risk and insecurity, as users do not interact directly with bank staffs when using mobile banking services (Susanto et al., 2016). Service providers of mobile banking that always present trustworthy information leads to continuance intention in users. Besides, users who can perform mobile banking transactions by themselves continue to use mobile banking with a higher probability than other customers.

6.2. Implications

This study, which proposes a model including PUS, CON, SQU, IQU, SAT, TRU, SEF, CIN variables, offers various contributions to the theory and M-BANKNG literature. Firstly, to the author's knowledge, this study provides a theoretical insight into the factors contributing to CIN in mobile banking using ECM and D&M Model as a base model. Although mobile banking adoption has received significant attention, users' post-adoption behaviour, CIN, has hardly ever been examined within the context of M-BNKNG. The study has strengthened the existing understanding of M-BANKNG user behaviour from a continuance perspective. Secondly, study extends the base model by integrating TRU and SEF factors. It generates new quantifiable information about the determinants that influence the CIN of Turkish users of M-BNKNG. By extending the models, study better explains the CIN of M-BNKNG applications users.

The present study provides some insights for service providers of mobile banking. First, service quality, information quality, confirmation and perceived usefulness should be increased to rise the user's mobile banking satisfaction. These findings suggests that banks must design better mobile banking services by focusing on these factors. This result is possibly one of the most important managerial lessons to be learned since executives and marketing managers nowadays are likely consider that as the processes in the M-BNKNG system become more steady, the significance of assessing the overall quality of the system reduces. Banks can improve system quality by designing easy-to-navigate applications and concentrating on the visuals of mobile banking applications. Reliable, accurate, sufficient, and comprehensive information is vital to mobile banking customers. Besides, information relevant to user's needs and not outdated may improve the information quality. Banks should serve in a way that is beneficial to the customer and should enhance the user's living effectiveness by boosting system speed, lessening system down time, and adding features to the mobile banking application. The time saving and easy operation of M-BNKNG services raises the perceived usefulness. Service providers should fulfill the user's expectation, leading to satisfaction. The bank that does not meet the expectations will cause dissatisfied customers, and this will adversely affect continuance intention of the users. Second, the result of the study contributes the service providers to identify the determinants that give rise to continuous M-BANKNG use. By understanding the satisfaction, trust, and self-efficacy factors, banks can enhance user's intention to continue usage. Banks should also boost user's satisfaction by meeting their needs and wants. Banks should concentrate on developing trust on M-BANKNG services to preserve their customers. Banks may improve self-efficacy by providing frequently asked questions sections, call center, or support videos. When users can't perform the mobile bank transactions using a manual or help, service providers should emphasize the role of interface design.

7. Conclusions

As mobile banking is an emerging service, examining the factors that influence CIN is significant. Based on these purposes, the research aims to explore mobile banking user CIN with the extension of ECM and D&M Model. Findings of the study indicate that SQU has potent effect on users' SAT. Besides, IQU, CON and PUS significantly affects SAT. Likewise, the results revealed the impacts of SAT, TRU, and SEF on customers' CIN with M-BNKNG services. The results of this research contribute to the literature on M-BANKNG and deliver important knowledge to service provider of mobile banks.

This study has several limitations. First, this study concentrated on Turkish M-BANKNG services users. Future studies should employ the proposed model in new countries as people living in other countries may have different thoughts, assessments, and reactions to M-BANKNG. Second, the proposed model explains 41.1% of variance in customer's CIN toward use of M-BANKNG, implying that some critical predictors may be missing. Future research may add other factors such as compatibility, credibility, and cost.

Kaynakça

- Abu-Shanab, E., & Ghaleb, O. (2012). Adoption of mobile commerce technology: An involvement of trust and risk concerns. *International Journal of Technology Diffusion (IJTD)*, 3(2), 36-49.
- Alalwan, A. A., Dwivedi, Y. K., & Rana, N. P. (2017). Factors influencing adoption of mobile banking by Jordanian bank customers: Extending UTAUT2 with trust. *International Journal of Information Management*, 37(3), 99-110.
- Alalwan, A. A., Dwivedi, Y. K., Rana, N. P., Lal, B., & Williams, M. D. (2015). Consumer adoption of Internet banking in Jordan: Examining the role of hedonic motivation, habit, self-efficacy and trust. *Journal of Financial Services Marketing*, 20(2), 145-157.
- Alalwan, A. A., Dwivedi, Y. K., Rana, N. P., & Williams, M. D. (2016). Consumer adoption of mobile banking in Jordan: Examining the role of usefulness, ease of use, perceived risk and self-efficacy. *Journal of Enterprise Information Management*, 29(1), 118-139.
- Albashrawi, M., & Motiwalla, L. (2019). Privacy and personalization in continued usage intention of mobile banking: An integrative perspective. *Information Systems Frontiers*, 21(5), 1031-1043.
- Almasri, A. K. M. (2016). Proposed M-Learning Model Based on Two Models (Technology Acceptance Model and DeLone and McLean IS success Model). *International Journal of Computer Applications*, 142(4), 5-10.
- Altuntaş, B. (2017). Y kuşağının mobil öğrenme uygulama tercihini etkileyen faktörlerin incelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 89-104.
- Anderson, J. C., & Gerbing, D. W. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological bulletin*, 103(3), 411.
- Asnakew, Z. S. (2020). Customers' continuance intention to use mobile banking: development and testing of an integrated model. *The Review of Socionetwork Strategies*, 14(1), 123-146.
- Baabdullah, A. M., Alalwan, A. A., Rana, N. P., Kizgin, H., & Patil, P. (2019). Consumer use of mobile banking (M-Banking) in Saudi Arabia: Towards an integrated model. *International Journal of Information Management*, 44, 38-52.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84(2), 191.
- Bhattacharjee, A. (2001). Understanding information systems continuance: An expectation-confirmation model. *MIS quarterly*, 351-370.
- Chen, C. W. D., & Cheng, C. Y. J. (2009). Understanding consumer intention in online shopping: a respecification and validation of the DeLone and McLean model. *Behaviour & Information Technology*, 28(4), 335-345.
- Compeau, D. R., & Higgins, C. A. (1995). Application of social cognitive theory to training for computer skills. *Information systems research*, 6(2), 118-143.
- Chong, A. Y. L. (2013). Understanding mobile commerce continuance intentions: an empirical analysis of Chinese consumers. *Journal of Computer Information Systems*, 53(4), 22-30.
- Chung, N., & Kwon, S. J. (2009). Effect of trust level on mobile banking satisfaction: a multi-group analysis of information system success instruments. *Behaviour & Information Technology*, 28(6), 549-562.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 319-340.
- DeLone, W. H., & McLean, E. R. (1992). Information systems success: The quest for the dependent variable. *Information systems research*, 3(1), 60-95.

- DeLone, W. H., & McLean, E. R. (2003). The DeLone and McLean model of information systems success: a ten-year update. *Journal of management information systems*, 19(4), 9-30.
- Erdoğan, G. (2023). Bireylerin Mobil Bankacılığı Benimsemesini Etkileyen Faktörler: Genişletilmiş Birleşik Teknoloji Kabulü ve Kullanımı Teorisi (UTAUT) Modeli Çerçevesinde Bir Araştırma. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 121-142.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 18, 39-50.
- Foroughi, B., Iranmanesh, M., & Hyun, S. S. (2019). Understanding the determinants of mobile banking continuance usage intention. *Journal of Enterprise Information Management*, 32(6), 1015-1033.
- Gao, L., Waechter, K. A., & Bai, X. (2015). Understanding consumers' continuance intention towards mobile purchase: A theoretical framework and empirical study—A case of China. *Computers in Human Behavior*, 53, 249-262.
- Giovanis, A., Assimakopoulos, C., & Sarmaniotis, C. (2018). Adoption of mobile self-service retail banking technologies: The role of technology, social, channel and personal factors. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 47(9), 894-914.
- GSMA, (2021). The State of Mobile Internet Connectivity 2021. <https://www.gsma.com/r/wp-content/uploads/2021/09/The-State-of-Mobile-Internet-Connectivity-Report-2021.pdf>, (Access: 13.06.2022)
- Hair, J.F. Jr, Black, W.C., Babin, B.J. and Anderson, R.E. (2010), *Multivariate Data Analysis: A Global Perspective*, 7th ed., Pearson Education International, NJ.
- Hanafizadeh, P., Behboudi, M., Koshksaray, A. A., & Tabar, M. J. S. (2014). Mobile-banking adoption by Iranian bank clients. *Telematics and informatics*, 31(1), 62-78.
- Hsu, C. L., & Lin, J. C. C. (2015). What drives purchase intention for paid mobile apps?—An expectation confirmation model with perceived value. *Electronic commerce research and applications*, 14(1), 46-57.
- Joo, Y. J., So, H. J., & Kim, N. H. (2018). Examination of relationships among students' self-determination, technology acceptance, satisfaction, and continuance intention to use K-MOOCs. *Computers & Education*, 122, 260-272.
- Jupiter Research, (2019). Mobile Banking Users to Exceed 1.75 billion by 2019. <https://www.juniperresearch.com/press/mobile-banking-users-exceed-1-75-billion-by-2019>, (Access: 15.06.2022)
- Kim, G., Shin, B., & Lee, H. G. (2009). Understanding dynamics between initial trust and usage intentions of mobile banking. *Information Systems Journal*, 19(3), 283-311.
- Kim, H. W., Xu, Y., & Koh, J. (2004). A comparison of online trust building factors between potential customers and repeat customers. *Journal of the association for information systems*, 5(10), 13.
- Kumar, R. R., Israel, D., & Malik, G. (2018). Explaining customer's continuance intention to use mobile banking apps with an integrative perspective of ECT and Self-determination theory. *Pacific Asia Journal of the Association for Information Systems*, 10(2), 5.
- Lee, K. C., & Chung, N. (2009). Understanding factors affecting trust in and satisfaction with mobile banking in Korea: A modified DeLone and McLean's model perspective. *Interacting with computers*, 21(5-6), 385-392.
- Mansour, M. M. O. (2020). Acceptance of mobile banking in Islamic banks: integration of DeLone and McLean IS model and unified theory of acceptance and use of technology. *International Journal of Business Excellence*, 21(4), 564-584.
- Mason, R. O. (1978). Measuring information output: A communication systems approach, *Information & management*, 1(4), 219-234.

- Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An integrative model of organizational trust. *Academy of management review*, 20(3), 709-734.
- McIlroy, A., & Barnett, S. (2000). Building customer relationships: do discount cards work. *Managing Service Quality: An International Journal*, 10(6), 347-355.
- Motiwalla, L. F., Albashrawi, M., & Kartal, H. B. (2019). Uncovering unobserved heterogeneity bias: Measuring mobile banking system success. *International Journal of Information Management*, 49, 439-451.
- Nabavi, A., Taghavi-Fard, M. T., Hanafizadeh, P., & Taghva, M. R. (2016). Information technology continuance intention: A systematic literature review. *International Journal of E-Business Research (IJEER)*, 12(1), 58-95.
- Oliver, R. L. (1980). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of marketing research*, 17(4), 460-469.
- Rabaa'i, A. A., & AlMaati, S. (2021). Exploring the determinants of users' continuance intention to use mobile banking services in Kuwait: Extending the expectation-confirmation model. *Asia Pacific Journal of Information Systems*, 31(2), 141-184.
- Rahi, S., & Ghani, M. A. (2019). Integration of expectation confirmation theory and self-determination theory in internet banking continuance intention. *Journal of Science and Technology Policy Management*, 10(3), 533-550.
- Rahi, S., Mansour, M. M. O., Alharafsheh, M., & Alghizzawi, M. (2021). The post-adoption behavior of internet banking users through the eyes of self-determination theory and expectation confirmation model. *Journal of Enterprise Information Management*, 34(6), 1874-1892.
- Riquelme, H. E., & Rios, R. E. (2010). The moderating effect of gender in the adoption of mobile banking. *International Journal of bank marketing*, 28(5), 328-341.
- Shannon, C.E., & Weaver, W. (1949). *The mathematical theory of communication*. University of Illinois Press, Urbana, IL, 1949.
- Sharma, S. K., & Sharma, M. (2019). Examining the role of trust and quality dimensions in the actual usage of mobile banking services: An empirical investigation. *International Journal of Information Management*, 44, 65-75.
- Shaw, N. (2014). The mediating influence of trust in the adoption of the mobile wallet. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21(4), 449-459.
- Statista, (2021). Forecast number of mobile devices worldwide from 2020 to 2025 (in billions). <https://www.statista.com/statistics/245501/multiple-mobile-device-ownership-worldwide/>, (Access: 12.06.2022)
- Susanto, A., Chang, Y., & Ha, Y. (2016). Determinants of continuance intention to use the smartphone banking services: An extension to the expectation-confirmation model. *Industrial Management & Data Systems*, 116(3), 508-525.
- Tam, C., & Oliveira, T. (2016). Understanding the impact of m-banking on individual performance: DeLone & McLean and TTF perspective. *Computers in Human Behavior*, 61, 233-244.
- Tam, C., & Oliveira, T. (2017). Understanding mobile banking individual performance: The DeLone & McLean model and the moderating effects of individual culture. *Internet Research*, 27(3), 538-562.
- Tam, C., Santos, D., & Oliveira, T. (2020). Exploring the influential factors of continuance intention to use mobile Apps: Extending the expectation confirmation model. *Information Systems Frontiers*, 22(1), 243-257.

- TBB, (2021). Digital, Internet and Mobile Banking Statistics. https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/istatistikraporlar/ekler/1604/Dijital-Internet-Mobil_Bankacilik_Istatistikleri-Mart_2021.pdf, (Access: 16.06.2022)
- Thakur, R. (2018). The role of self-efficacy and customer satisfaction in driving loyalty to the mobile shopping application. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 46(3), 283-303.
- Wang, S. W., Ngamsiriudom, W., & Hsieh, C. H. (2015). Trust disposition, trust antecedents, trust, and behavioral intention. *The Service Industries Journal*, 35(10), 555-572.
- Vatanasombut, B., Igbaria, M., Stylianou, A. C., & Rodgers, W. (2008). Information systems continuance intention of web-based applications customers: The case of online banking. *Information & management*, 45(7), 419-428.
- Yan, A. W., Md-Nor, K., Abu-Shanab, E., & Sutanonpaiboon, J. (2009). Factors that affect mobile telephone users to use mobile payment solution. *International Journal of Economics and Management*, 3(1), 37-49.
- Yang, K. (2010). The effects of technology self-efficacy and innovativeness on consumer mobile data service adoption between American and Korean consumers. *Journal of International Consumer Marketing*, 22(2), 117-127.
- Yuan, S., Liu, Y., Yao, R., & Liu, J. (2016). An investigation of users' continuance intention towards mobile banking in China. *Information Development*, 32(1), 20-34.
- Zahedi, F. M., & Song, J. (2008). Dynamics of trust revision: Using health infomediaries. *Journal of Management Information Systems*, 24(4), 225-248.
- Zhou, T. (2012). Understanding users' initial trust in mobile banking: An elaboration likelihood perspective. *Computers in human behavior*, 28(4), 1518-1525.
- Zhou, T. (2013). An empirical examination of continuance intention of mobile payment services. *Decision support systems*, 54(2), 1085-1091.

‘NORMAL’İ DAYATAN BİR YAŞAMDA İZ SÜRÜCÜ OLMAK: TARKOVSKİ’NİN STALKER FİLMİNE VAROLUŞÇU VE QUEER BİR BAKIŞ

Elif GEZGİN¹

Öz

Bu makale Andrey Tarkovski'nin *Stalker* filmine odaklanırken; Tarkovski sineması, varoluşçuluk ve queer teori gibi birbirinden farklı görünen üç dinamiğin ‘normal’ olarak tanımlananın dışında kalma hali üzerinden ortaklaştığı boyutların neler olabileceğini sorgulamaktadır. Bunu yaparken ‘güçsüzlük’, ‘zayıflık’ ve ‘başarısızlık’ gibi kavramların sorgulanışına odaklanan metin, varoluşçulukla ve queer teoriyle ilgili eserlere ve Tarkovski'nin aynı konulardaki söylemlerine odaklanarak aralarındaki benzerliklere dikkat çekmektedir. Böylece *Stalker* filmi hem sosyolojik hem de felsefi açıdan ve kesişimsel bir yaklaşımla ele alınmış, filmin ana karakteri olan İz sürücü'nün ve esasında genel olarak naifliğin ve ‘kaybeden’ olmanın queer yapısı, tartışmanın merkezinde bulunan başarı kriterlerine yönelik eleştirel bir yaklaşımla incelenmiştir. Makale, varoluşçuluk ve güç ilişkileri arasındaki karmaşık ilişkiyi *Stalker* örneği üzerinden ve Tarkovski sinemasının sosyolojik ve felsefi gücüne ve gündelik hayatı kapsamadaki başarısına işaret ederek tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarkovski, Tarkovski Sineması, *Stalker*, Varoluşçuluk, Queer Teori

JEL Kodları: Y90, Z00

BEING A ‘STALKER’ IN A WORLD IMPOSING ‘NORMALCY’: AN EXISTENTIALIST AND QUEER ANALYSIS OF TARKOVSKY’S *STALKER*

Abstract

This article examines the commonalities between Tarkovsky’s cinema, existentialism, and queer theory in terms of their positions towards exclusion from the accepted ‘normal’ definitions of society. Within this framework, the terms like ‘weakness’, ‘failure’, and ‘impotency’ are explored and Tarkovsky’s, existentialism’s, and queer theory’s interpretations of these concepts are elaborated. Thus, *Stalker* is analyzed via an intersectional approach using some sociological and philosophical tools. The queerness of the main character, the Stalker—as well as the queerness of naivety and being a loser in general—is discussed and the discussion is conducted via a critical approach to society’s criterion of ‘success’. The paper discusses the complex relationships between existentialism and power relations through the film and draws attention once again to the sociological and philosophical power of Tarkovsky’s cinema and its success in touching on the daily life and daily anxieties of ordinary human beings.

Key Words: Tarkovsky, Tarkovsky’s Cinema, *Stalker*, Existentialism, Queer Theory

JEL Codes: Y90, Z00

1 **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, FEF, Sosyoloji Bölümü, Çanakkale, Kadir Has Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Araştırmaları Merkezi (Post-doc), İstanbul, elifgezgin2009@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2217-4848>

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 31.08.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 19.09.2023

DOI: 10.56337/sbm.1352977

Atf (Cite): Gezgin, E. (2023). Normal’i Dayatan Bir Yaşamda İz sürücü Olmak: Tarkovski’nin *Stalker* Filmine Varoluşçu ve Queer Bir Bakış, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 153-165.

1. Giriş

Gösteri dünyasının bir parçası olarak ele alınmayı sürdüren sinema alanına hak ettiği sanatsal değerini iadesini sağlamış en önemli yönetmenlerden biri şüphesiz ki Andrei Tarkovski'dir. Tarkovski, sinema ile sanat bir araya geldiğinde -daha doğrusu bir arada kalabildiğinde- ortaya çıkan sonucun, ticari kaygılarla şekillenen günümüz popülist sinema anlayışından ne denli farklı olduğunu ortaya koymuş önemli bir yönetmendir. 'Verili', 'sınırları belirli' ve 'gerçek' bir dünyada eylem halinde olan ve ona hükmeden süper kahramanların hüküm sürdüğü mevcut ana akım filmlerden farklı olarak Tarkovski sineması; tanımlaması güç, müphemlik içeren, kendi inşa ettiğimiz anlamlara göre gerçekliği tartışmaya açık bir dünyayı kendi otantik varlığıyla anlamlandırıp şekillendiren karakterler yaratır.

Tarkovski, yalnızca literatüre dünyaca ünlü filmler kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda sanat ve bir sanat dalı olarak sinema üzerine çalışmayı hayatı boyunca sürdürmüştür. Yönetmenin *Mühürlenmiş Zaman* (1985) adlı kitabı, bu düşünsel süreçlerin ve çalışmaların Tarkovski izleyicilerine aktarılması açısından son derece önemli bir yapıttır. 2019 yılında oğlu tarafından hazırlanıp yayınlanan *Andrey Tarkovsky: Bir İbadet Olarak Sinema* adlı belgesel de bu alanda önemli bir referans olarak kullanılmaya başlamış ve sanatçı hakkında birinci elden bilgi edinmemizi sağlamıştır. Buna rağmen, Toymentsev'in de ifade ettiği gibi, Tarkovski, filmleri hakkında konuşmanın son derece zor olduğu bir yönetmendir çünkü o "öznel deneyimlerle nesnel gerçeklikler arasındaki sınırı bulanıklaştırır" (2021, s.46). Bu çalışma kapsamında ele alınacak olan *Stalker* da aynı sınırlılıkların izini taşımaya mahkumdur; dolayısıyla bu yazı yalnızca filmi ve genel olarak Tarkovski'nin sanat anlayışını, sosyolojik ve felsefi yaklaşımlar üzerinden -özellikle varoluşçuluk ve queer teorinin dahil olduğu kesişimsel bir arkaplandan yararlanarak- anlamaya yönelik bir çaba olarak değerlendirilmelidir.

Bu çerçevede, yazı kapsamında Tarkovski, onun sanat anlayışı ve genel olarak *Stalker* filmini tanıttıktan sonra, Tarkovski'nin sanat ve sinema ile ilgili görüşlerini sunacak, ardından *Stalker*'a varoluşçu ve queer bir pencereden bakmanın imkânı üzerine bir tartışma yürüteceğim. Devamındaki bölümde ise aynı tartışmayı bu kez filmde merkezi bir önem taşıyan Bölge kavramını da ilave ederek sürdüreceğim ve ardından metinde ele alınan tartışmanın genelini özetlediğim sonuç bölümüyle metni sonlandıracam.

2. Andrei Tarkovski ve Sanata Bakışı

Andrei Tarkovski 4 Nisan 1932'de Rusya'da dünyaya gelmiş, 1986 yılında, henüz 54 yaşında iken hayata gözlerini yummuştur (Kutay, 2004, ss.15-18). Sinema eğitiminin yanı sıra müzik, Doğu bilimleri ve Arapça gibi alanlarla da ilgilenen yönetmen, ünlü Rus şairi Arseny Tarkovski'nin oğludur (Totaro, 1992, s.21). Yönetmenlik yaptığı 25 yıl boyunca yani 1962-1986 yılları arasında toplam yedi film çeken Tarkovski, şiir ve dini kitaplardan alıntılar da içeren eserleri ile sinema izleyicisini 'şiirsel sinema' ile tanıştırmış, kendine özgü üslubu ile senelerdir tartışılmayı ve üzerine çalışılmayı sürdüren dünyanın en önemli yönetmenlerinden biri olarak tanınmıştır. Tarkovski'nin filmleri kimilerine göre uzun, ağır ilerleyen, hatta belki 'sıkıcı' yapıtlarken, kimilerine göre ise izleyiciye bambaşka bir dünyanın kapılarını aralayacak kadar özgün ve etkileyicidir.

Bu noktada, Tarkovski filmlerine yönelik bu farklı bakış açılarının bir tür kültürel seçkinciliği yansıtmadığını belirtmekte yarar var. Çünkü bu filmler yoluyla aktarılan duyguları anlamamanın eğitim de dahil olmak üzere kültürel sermayeye dayanan herhangi bir altyapı gerektirmediği söylenebilir. Bir röportajında *Ayna* filmi hakkında konuşurken sanatçının kendisinin de dile getirdiği gibi, ona göre eğitilmiş ve sanata "kendi görüşleri ve estetik anlayışlarınınca yön verme hakkına sahip olduğunu düşünenlerden ziyade" sanat eğitimi almamış kişiler filmi daha iyi anlamıştır. Letonya'da SRR kanalına verdiği bu röportajda, Tarkovski, bir film gösterimi sırasında orada hademe olarak çalışmakta olan bir kadının tartışmalar sırasında araya girerek filme dair bir yorumda bulunmasıyla ilgili konuşurken, söz konusu kadının filme dair bakış açısını, etkinlikte bulunan diğer kişilerden çok daha yerinde bulduğunu ifade eder (Letonya SSR TV, 1979). Tarkovski'nin genel olarak sanata bakışını da özetlediğini iddia edebileceğimiz bu bakış açısı, onun sinemada, yalnızca 'izleyici' ve 'filmin

yaratıcısı' arasındaki dolaysız ilişkiye ve güvene inanan bir yönetmen olduğunu gösteriyor. İzleyicinin bilgi düzeyi ile ilgili ne ileri ne de geri adım atma gereği duyan Tarkovski'ye göre ihtiyaç duyulan şey "izleyici ile yaratıcının eşit ortaklar olduğu" bir diyalogdur (Tarkovski, 2009, s.12). Yani izleyiciden talep edilen şey, manevi bir deneyimdir ve bu deneyim sanatçı ve diğerleri arasında bulunduğu varsayılan hiyerarşik bir ilişkiden tamamen uzaktır:

Neye yarar sanat? Bu sorgulamanın cevabı şu formülde yatıyor: Sanat bir yakarıştır. Bu her şeyi anlatıyor. İnsan sanat aracılığıyla umudunu dile getirir. Bu umudu dile getirmeyen, manevi temeli olmayan hiçbir şeyin sanatla ilgisi yoktur, bunlar ancak parlak birer entelektüel analiz olabilirler." (Tarkovski'den aktaran Osmanoglu, 2018)

Tarkovski'nin bu sözleri ile onun sanat anlayışının manevi boyutunu ve bu manevi temeli yansıtmayan sanat eserlerine yönelik eleştirel tavrının temelini daha iyi anlarız. Öyleyse modern sanat anlayışının aksine, Tarkovski'nin penceresinden bakıldığında bir sanatçı tıpkı Gramsci'nin aydın eleştirisinde olduğu gibi², fildişi kulelerde yaşayan, entelektüel bir kimlik olarak değil; yalnızca ve yalnızca insanı anlamaya çalışıp, ona hizmet etmeye yarayan bir hizmetkar olarak görülebilir. Ona göre "sanatçı her zaman hizmetkardır ve daima kendisine bir mucize gibi bahşedilen hediyein karşılığını vermeye çalışır" (Tarkovski, 1989, s.38). Sanatçı kendisine verilen yeteneği diğer insanların yararına kullanmak, yaşadığı deneyimleri okuyucusuna/izleyicisine aktarmak ve inançları doğrultusunda durmadan hizmet etmeyi sürdürmek durumundadır. Bu bakış açısı sanata ve sanatçıya, ana akım sanat teorilerinde görülenin ötesinde bir sorumluluk yüklemektedir. Tarkovski'nin okuyucuya kendisiyle ilgili pek çok soru hakkında birinci elden yanıtlar sunan kitabı *Mühürleşmiş Zaman* içerisinde de, onun sanata bakışı ve sanatçıya biçtiği rolü anlamamızı sağlayan pek çok ipucu bulur:

...sanatın amacı hiç şüphesiz kendine ve çevresine, hayatın ve insan varlığının anlamını açıklamak, yani insanoğluna gezegenimizdeki varoluş sebebini ve amacını göstermek olmalıdır. Hatta belki de hiç açıklamaya bile kalkmadan onları bu soruyla karşı karşıya getirmelidir (Tarkovski, 2008 s.27)

Tarkovski'nin bu sözleri, onu modern sanat anlayışından ve 'sanat sanat içindir' bakış açısından keskin bir çizgiyle ayırır ve böylece o, sanatsal alanda yer alan her tür hiyerarşik ilişkiyi dışlar. Ona göre modern sanat, bireyin kendi çıkarına, kendi değerini onaylaması amacıyla anlam arayışının peşinde olmayı bırakmış ve böylece yanlış yola girmiştir (Tarkovski, 1989, s.38). Bu sözleriyle Tarkovski için ideal sanatçı, kendisini ispatlamaya, yeteneğini gözler önüne sererek ödülleri toplamaya çalışan birinden çok, başardığı şeyi diğer insanların hizmetine sunmaya çalışarak bir bakıma onlara yardım etme görevini üstlenen bir hizmetkâr izlenimi verir. Tarkovski sinemasını bu çerçeveden bakarak ele almak, onun eserlerini anlamayı kolaylaştırır. Sanata bu denli farklı değer ve misyonlar yüklemesi onun yaklaşımını varoluşçu bir perspektiften ele almamız açısından da dikkate değer bir noktadır çünkü aslında bu duruş onun, bireyi etkin ve sorumlu bir varlık olarak görmesinin sanatına yansımalarından biridir.

3. Stalker

Tarkovski'nin 1977'den filmi tamamladığı 1979 yılına dek üzerinde çalışmayı sürdürdüğü *Stalker*; onun sanata, bilime, sinemaya, insana, ve varoluşa dair görüşleri üzerine bilgi edinmeyi kolaylaştıran pek çok unsuru bir arada barındırmaktadır. Doğu ezgileri içeren müziği, Rus kompozitör Eduard Artemiev tarafından hazırlanmıştır. *Meditation* adlı eser filmin manevi içeriğini daha da yoğunlaştırmakta ve film boyunca izleyiciye eşlik etmektedir. Bu yapımın ilginç yanlarından biri, laboratuvarındaki bir işlem hatası sonrasında filmin büyük bölümünün ikinci kez çekilmiş olmasıdır. Bu durumun kendisinde hayal kırıklığı yaratıp yaratmadığı ile ilgili olarak yöneltilen soruya Tarkovski; "Hayal kırıklığı yarattı evet ama sonuç olarak ortaya çok daha iyi bir film çıktı.[...] –bir kadın aynı çocuğu ikinci kez doğuramaz- ama sonuçta ortaya çıkan iş beni başka bütün filmlerimden daha fazla memnun etti" der (2009, s.88). Filmin onda yarattığı memnuniyeti ortaya koyan bu sözler aynı

² Bkz. Gramsci (1985), Gramsci (1986).

zamanda; *Stalker*'ın Tarkovski'nin sanata bakışı hakkında gerçekçi çıkarımlar elde edilebileceğimiz ideal bir araştırma zemini ortaya koyduğuna da işaret ediyor.

Pek çok kaynak Tarkovski'nin *Stalker*'ı Rus bilim kurgu yazarı Arkadi ve Boris Strugatsky kardeşlerin Türkçeye *Uzayda Piknik* olarak çevrilen *Roadside Picnic* (1972) adlı bilim kurgu romanından uyarladığını iletir (Hoberman, 2012). Gizemli, gerçek üstü ve şiirsel özellikler barındıran bu yapıtın, aynı zamanda bilim kurgusal öğeler içermesi bu arka plandan kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Skakov'un (2012) aktardığına göre filmin önceki versiyonları bu romana dayanmakla birlikte, "son halinin romanla hiçbir ilgisi yoktur" ve bütün versiyonlar yine Strugatsky kardeşler tarafından yazılmakla birlikte, bu süreç tamamıyla Tarkovski'nin yakın takibi altında gerçekleşmiştir (s. 140). Örneğin romanda alaycı, başı boş bir serseri olarak tasvir edilen İz sürücü karakteri, filmde "ruhsal gerçekliğin peşinde olan, alçak gönüllü ve neredeyse kutsal saf bir insana dönüştürülmüştür" (s. 140).

Stalker'ın genel içeriği hakkında bilgi vermek, diğer film analizlerine girişte olduğundan hem çok daha kolay hem de çok daha zordur çünkü *Stalker*, hem son derece yalın öğeler içeren hem de izleyiciye tarifi neredeyse imkânsız deneyimler yaşatan sıra dışı bir sanat eseridir. Bu noktada öncelikle eserin görünen ve dolayısıyla tarifi daha kolay kısmına değinerek başlamakta yarar var. Filmin merkezinde; bir göktaşı çarpması sonucu hasar gören ve 'tekinsiz' bir hal alan; askeri koruma altına alınmış 'zone'/'bölge' adında bir yer bulunmaktadır. Bölge'de bulunan bir 'oda'nın oraya ulaşan kişilerin dileklerini yerine getirdiğine dair bir söylenti dolaşmaktadır. Bölge, askeri koruma altında olduğu ve ayrıca kendi içerisinde de büyük tehlike ve tuzaklar içerdiği için oraya ancak bir 'iz sürücü'nün rehberliğinde gidilebilmektedir. Bu misyonu üstlenen İz sürücü; film boyunca bir yazar ve bir profesörle odaya doğru yolculuğunu sürdürecektir, bunu yaparken aralarında hayata ve var oluşa dair pek çok konuşma geçecektir. Üç adam gerçekte olmasını istedikleri, bilinç altlarında taşıdıkları en derin istek ve arzularını gerçekleştireceğine inanılan odanın önüne ulaştıklarında ise başlangıçta bu yolculukla ilgili oldukça hevesli ve kendinden emin görünen Yazar ve Profesör karakterlerinin farklı yüzleri ortaya çıkacak ve işlerin seyri değişecektir. Yazar ve Profesör odaya girmeden önce kendilerini sorgulamaları, gerçekten ne istediklerinden emin ve samimi olmaları gerektiğini öğrenecektir. Oysa ikisi de bunu yapmaya yanaşmayacak, hatta gerçekte ne istediklerini bilmiyor olma ihtimaliyle yüzleşeceklerdir. Profesör yol boyunca gizlediği bombayı ortaya çıkarıp başından beri planladığı odayı yok etme istediğini açık edecek, bu yolla böylesine büyük bir gücün kötü niyetli kişilerin eline geçmesine engel olmak istediğini söyleyecektir. Sonuçta İz sürücü'nün gayretiyle Profesör bu planından vazgeçer ve bombayı suya bırakır. Hiç kimse odaya girmez ve geriye dönerler.

Bu metin kapsamında çoğunlukla film ve ana karakter olan İz sürücü tartışılacak olsa da, diğer iki önemli karakter olan Yazar ve Profesör'den de kısaca bahsetmek istiyorum. Tarkovski'ye kendisiyle yapılan röportajda "Bu karakterlerin üçü de bir parça sizi andırıyor. Hepsi de Tarkovski'den bir parça, öyle değil mi?" diye sorulduğunda o şöyle der:

Evet ama benim en hoşuma giden İz Sürücü. Benim en iyi tarafım, ayrıca en az gerçek olan tarafım. Yazar'a da çok yakın hissediyorum kendimi. Yolunu kaybetmiş bir karakter ama içine düştüğü müşkül durumdan manevi bir çıkış yolu bulabileceğini sanıyorum. Bilimciyi pek bilmiyorum. Çok sınırlı bir insan. Onun gibi biri olduğumu düşünmek istemezdim. (Tarkovski, 2009, s.75).

Bu alıntıdan da anlaşılacağı gibi Yazar, İz sürücü'den sonra Tarkovski'nin kendisine daha yakın bulunduğu ikinci karakter olarak karşımıza çıkıyor. İz sürücü güçsüzlüğün gücünü ele geçirmiş ve kendisine ait bir anlam bulmuş görünürken, Yazar bu duygulara hala yabancıdır ve onları küçümseme eğiliminde olduğu görülür. O, bir şeylerin yolunda gitmediğinin farkında olsa da gerçeklikle yüzleşebilecek cesareti göstermekte zorlanmaktadır. Hepsinden de önemlisi Yazar, oldukça nihilist eğilimler sergilemektedir. Bununla birlikte Tarkovski'nin Profesör'ün pozitivist tutumundansa Yazar'ın nihilist tutumunu kendisine daha yakın bulması olası görünüyor.

Yine de Yazar'ın sanatı, "insan, diğerlerine bir değeri olduğunu ispatlamak için yazar" diyerek kişiselleştiriyor olması bir önceki bölümde ele aldığım Tarkovski'nin sanat anlayışının tam tersine, son derece bireysel bir motivasyondur. Belki de bu sözleri sarf ederek Yazar, içinde bulunduğu boşluğun gerekçeleri ile ilgili ipuçları vermektedir. Bu bakış açısının sonucu olarak o, öyle karamsardır ki, odada tüm dilekleri gerçek olur da mükemmel biri olursa, hayatının daha da

anlamsızlaşacağına inanır. Ya da ve belki de daha yüksek ihtimalle o, hayatta ne istediğinden hiçbir zaman emin olamamış biridir. Gerçekten, ama gerçekten, en temelde ne istediğini bulması gerektiğini anladığında artık odaya girme isteğini kaybedecek, muhtemelen gerçekten istediği şeyin ne olduğuna dair fikir ve ihtimallerin dehşetine kapılacaktır. Kendisiyle yüzleşmek ve kendisini tanımak zorunda kalacağı bu an, onu dehşete düşürmüştür. Bu dehşetin hem kendisini dahi tanımıyor olmasından hem kontrolü bırakması ve güçsüzlüğüyle yüzleşmesi gerekeceğini fark etmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Bununla birlikte onun sanata duyduğu saygı çok büyüktür ve bilim ve teknoloji karşısında sanata çok daha derin anlamlar yüklemektedir. “Tüm bu teknoloji, daha az çalışıp daha çok yemek için yapılmış, bizim yapay uzuvlarımız. İnsanlık sanat eseri yaratmak için var olur. Diğer uğraşlardan farklı olarak bu bencil ve çıkarıcı bir uğraş değil” derken aslında sanata ilişkin büyük saygı ve sevgisi, kendisine olan inançsızlığı ya da sanata yönelik bireysel motivasyonları ile çelişmekte, belki de var olan düzenin sıradanlığı ve modernizmin aşındırdığı düzen, onu kendisi ile olmak zorunda kaldığı kişi arasında bir noktada kararsız bırakmaktadır. Onu sıkıştıran mevcut düzene karşı duyguları Profesör’le arasındaki bir diyalogda kendisini daha net bir biçimde gösterir. O, Profesör’ün Fizik alanında çalıştığını öğrendiğinde şöyle der: “Bu çok sıkıcı olmalı. Gerçeği aramak. O gizleniyor ve siz de onu aramaya devam ediyorsunuz. Bir yeri kazarsınız – eureka!- Çekirdek protonlardan meydana gelir. Diğerini kazarsınız- harika! ABC üçgeni, A, B ve C’nin toplamına eşittir. Benim için durum biraz farklı. Gerçeği ararken gerçeği keşfedeceğime onun değiştiğini görüyorum”. Yazar, belki de Tarkovski’nin kendi çatışmalarını yansıtır bir biçimde –ve belki de günümüzde düşünen ve üretmek isteyen her insanın yaşayacağı şekilde- kendi içerisinde gerçeğin ne olduğu konusunu sorgulamakta, bu konuda gelgitler yaşamakta; bir yandan bugünün değerlerinden bir şeyler elde etmek - belki başarılı olmak, belki zenginleşmek ya da saygın olmak- isterken diğer yandan içindeki manevi boşlukla mücadele etmektedir. Bununla birlikte en azından Profesör’e kıyasla içerisinde bulunduğu boşluğun farkındadır. Gerçeği ararken onun daha da karmaşıklaştığını hissetmekte, ve belki tam da böylece ona biraz daha yaklaşmaktadır. Bununla birlikte, henüz kavranacak tek bir gerçek olamayacağı ya da onun her neye karar verirse o olacağı, ve bu çılgın yolculuk da dahil olmak üzere sürekli olarak bir eylem ve/veya arayış halinde olmasını gerektiren bu hayatta tercihlerinden de sorumlu olacağı gerçeği ile yüzleşmiş görünmemektedir.

Filmin diğer karakteri olan Profesör ise bugüne şekil veren değerlerin büyük bir kısmını; rasyonaliteyi, bilimi ve modern aklı temsil eden, bilimin cinsiyeti söyleminden hareket edersek filmde heteronormativiteye ve kapitalizme yaslanan mevcut düzenin en güçlü ve en eril figürü olarak karşımıza çıkar. Bu gücün filmin genelinde gözlemlediğimiz kontrol etme arzusu ve bilinmeyene duyulan öfke ve filmin sonunda ortaya çıkan yok etme arzusu ile bir arada ilerlemesi ise erkeklik çalışmalarında sıklıkla karşımıza çıkan genel örüntüye ve akıl/doğa, ruh/madde gibi ikili karşıtlıklar içeren sistemin ortaya çıkardığı genel gündelik tezahürlere paralel bir görünüm sergiler. Yaşantımızı tepeden tırnağa şekillendiren ve toplumsal cinsiyet temeline yaslanan ikili karşıtlıklar sisteminin bilim alanındaki gücü, onun eril niteliğini ve bu niteliğin toplumsal ve tarihsel olarak inşa edilmiş oluşunu hatırlamayı zorunlu kılar. Dolayısıyla tipik bir bilim insanı olarak karşımıza çıkan Profesör aslında aynı zamanda içinde yaşadığımız düzenin temel problemlerini temsil etmede de önemli bir karakterdir. O rasyonel/irrasyonelite karşıtlığı içinden bilinmeyene ve gizem içeren herşeye karşı tahammülsüzdür ve varlığı öteki olarak addedeceği bu karşıt tarafın dışlanması ve hayatın mevcut, verili sınırlar içerisinde onlara aykırı görünen herşeyi dışlayarak kontrol etme üzerine kuruludur.

Bu kimlik, filmde Profesör’ün yolculuk boyunca daha çok teknik konularla ilgilenmesi ve gerekli kontrolleri yapan, örneğin kurdeleleri somunlara bağlayan, somut görevler üstlenen biri olması sonucunu doğurur. Beklendik bir şekilde Profesör’ün hem İz sürücü’ye hem de Yazar’a kıyasla Bölge’ye adapte olabilme gücü son derece düşüktür. O içerisinden geldiği ve değerlerini sorgulamadan benimsediği siyah beyaz dünyanın etkisi altındadır ve bildiği ve böylece kontrol altında tuttuğuna inandığı herşeyin Bölge’ye girer girmez altüst olması onun tahammül sınırlarını fazlasıyla zorlar. Bölge’nin düzensizliği, onun alıştığı sisteme, kafasındaki netlik anlayışına ve benimsediği tüm ikili karşıtlıklara bir meydan okuma gibidir. Bu nedenle Bölge’den en çok nefret eden ve onu ortadan kaldırmaya karar verecek kadar ileriye giden de odur.

4. Stalker'a Varoluşçu ve Queer bir Çerçeveden Bakmak

Yazının bu bölümünde filmin ve karakterlerin ortaya çıkardığı mevcut zemini hem varoluşçuluk hem de queer teori üzerinden ele almayı denerken, bu ikisi arasındaki paralelliklere de işaret etmek istiyorum. Varoluşçuluk akımına dair bir çok tanım ve bakış açısı bulunur ve bunlar üzerinde genel bir fikir birliğine varılmış değildir –ki aynı durum queer teori için de fazlasıyla geçerlidir. Sartre'den yola çıkarak birkaç açıklama yapmak gerekirse varoluşçuluk, özün mü varoluştan önce, yoksa varoluşun mu özden önce geldiği sorusu üzerine odaklanmakta ve varoluşun özden önce geldiğini öne sürmektedir. Bu bakış açısının temel çıkarımı, tüm insanlara özgü olan ve her bir davranışın bu başlık üzerinden açıklanabileceği kaçınılmaz ve verili bir 'insan doğası' kavramından söz etmenin mümkün olmadığıdır. Ki tam da bu tanımlama, verili bir kimlikten söz etmenin mümkün olmadığı konusunda büyük oranda ortaklaşan queer teori tartışmaları için de geçerlidir. Varoluşçuluğa göre insan etkin bir varlıktır ve kendi kendisini şekillendirme, inşa etme yeterliliğine hangi koşullar altında yaşıyor olursa olsun sahiptir, üstelik buna mecburdur da. Queer teori için de –bu çerçevede verili bir kimlik olmadığına göre- olmayı seçtiğimiz kişi her kimse o kimliği performe ederek yaşamak bizim işimizdir. Benzer şekilde varoluşçulukta da olmak ve yapmak arasında bir fark yoktur (Boule&McCaffrey, 2011, s.2). Pamerleau'nun da ifade ettiği gibi varoluşçuluğun asıl önemi, “bireylerin nasıl anlamlı bir hayat yaratabileceklerini” tarif etme becerisinde yatar (2009, s. 49) Buradaki 'kendi yaşamını yaratma' ve 'eyleme geçme' vurgusu bize metin boyunca, hem İz sürücü karakterinin otantik yaşamı hem de queer teorisinin 'yapmak' ve 'performe etmek' gibi vurgularıyla sık sık kesişen bir teorik altyapı sunuyor.

Peki size kim olduğunuzu sizin yerinize söyleyen ve sizi, tanımladıkları 'makbul' vatandaş her kimse onun nitelikleriyle donatarak o sınırlar içerisinde kalmanızı talep eden, ve hatta sizi mevcut ikili karşıtlıklardan birine yerleşmeye mecbur bırakan bir sistem içerisinde kendi otantik kimliğinizi bulmaya çalışmak, hatta kendinizi bulmanız gerektiğine ikna olmak nasıl mümkün olabilir? Varoluşçuluğa göre insan özgür ve üstelik bu özgürlüğe mahkum bir canlıdır. Dahası insan, varoluş yolculuğunda her türlü ediminden tepeden tırnağa sorumlu durumdadır (Sartre, 1946). Yani arkasına sığımlanabileceği, medet umabileceği, sorumluluğunu aktarabileceği herhangi bir değer ya da ideolojiye yer yoktur. İnsan tamamen 'bırakılmış' durumdadır, yalnızdır ve her kim olmayı seçerse o olacaktır. Kişi özünü şekillendirirken “dünyaya atılır, orada acı çekerek yavaş yavaş kendini belirler” ve “bu belirleme yolu hiç kapanmaz, her zaman açıktır” (Sartre'dan aktaran Mintaş, 2008, s.2).³ İşte bu nedenle insan deneyim kazandıkça ve varoluşun değişken doğası hakkında bilgilendikçe değişecek bir canlıdır.

Görüldüğü gibi hem varoluşçuluk hem de queer yaklaşım geçmişten bugüne dünyanın neresinde olursak olalım, devletlerin vatandaşlarına aşıladığı bilgi ve değerlerle taban tabana zıt öğretilerden ve dayatılanın dışında kalmanın kaçınılmazlığından bahseder. Tıpkı varoluşçuluktan olduğu gibi queer mantıktan baktığımızda da sorumluluğu üzerimizden atabileceğimiz verili hiçbir değer ya da norm söz konusu değildir ve dışlanan herhangi bir kimliğin dışlanma gerekçesi her ne olursa olsun (ki bu durum queer teorisinin sadece cinsiyet meselesiyle ilgili olmadığını altını çizer) esas olan, hakim ideolojilerin baskıladığı ve mecbur bıraktığı sabitlemiş norm ve kimliklerin dışına çıkabilme cesareti göstermektir. Dolayısıyla da bu süreç kişinin huzurunu kaçırma, ona kim olduğunu bulmak gibi 'fazladan', büyük sorumluluklar yükleme, hatta içinde bulunduğu bağlama göre kişinin yaşamını altüst etme potansiyeli taşır. Bu nedenle neredeyse hiç kimse kendisini arayacağı bir yolculuğa çıkmaya, kimliğini, kim olduğunu ve neden var olduğunu anlamaya ya da revize etmeye kolay kolay kalkışmayacaktır.

İşte tam da bu noktada sanatın etkisi ve önemi devreye girer. Belki de bu nedenle Tarkovski “bence sanatın hiç tartışılmayacak işlevlerinden biri, bilgilenme düşüncesidir” der ve bunu bir ‘sarsıntı, bir katharsis şekline bürünen etki’ olarak tanımlar (Tarkovski, 2008, s.27). Bu düşüncesi göz önüne alındığında Tarkovski sinemasının sarsıcı ve adeta silkeleyici etkisi daha anlaşılır bir hal alır. Ingmar Bergman'ın Tarkovski sinemasıyla tanışma anından söz ederken söylediği “birden kendimi

³ *Atılmışlık* [Geworfenheit (Gr.) / Thrownness (Eng.)] kavramı varoluşçuluğa Martin Heidegger tarafından *Varlık ve Zaman* adlı eserle kazandırılmıştır.

anahtarları o zamana kadar bana verilmemiş bir odanın kapısından buldum”, “cesaretle doldum” sözleri ya da Akira Kurosawa’nın bu “olağan üstü duyarlılığı” “hem bunaltıcı hem de hayret verici” bulduğunu söylemesi ve hatta Kurosawa’nın Tarkovski sinemasını bu anlamda neredeyse “patolojik bir yoğunluğa” sahip bulması Tarkovski sinemasının etkisi ve gücünü yansıtan yalnızca bir kaç örnektir (Aktaran Gianvito, 2009, s.ix).

Sanat Tarkovski’ye göre insanı var eden ve aslında varılacak bir noktası da olmayan arayışın bir aracısı ve yardımcısıdır. Hiçbir zaman bitmeyen varoluş yolculuğunda, kişi sürekli olarak kendini inşa ederken sanatın bu destekleyici gücünden yararlanır. Yani insanın kendisinin bilincine varabilmesindeki, daha doğrusu kendisini, kim olduğunu tasarlayabilmesindeki en önemli araçlardan biri sanattır. *Stalker* ise Tarkovski’nin kişinin kendini arayış serüvenine, varoluşa ve verili düzenin sınırlarının dışına çıkmanın bedellerine değindiği son derece özgün bir eserdir.

Kimileri *Stalker*’ı umutsuzluk içeren, kasvetli bir film olarak görür. Oysa Tarkovski verdiği pek çok demeçte bir sanat eserinin umutsuzluk gibi bir duyguya dayanması fikrine inanmadığını dile getirmektedir. Burada konuyu daha iyi anlayabilmek için kısaca trajedi kavramının üzerinde durmamızda yarar var. Çünkü Tarkovski’ye göre onun filmleri umutsuzluk anları içerse de, bu çok daha farklı bir işlev görür ve onun eserlerinde umutsuzlukla karıştırılan şey belki de bu trajedir. Yine Tarkovski’nin *Stalker* hakkındaki sözleriyle ifade etmek gerekirse “...trajedi umut kırıcı değildir. Bir yıkım hikayesi izleyicide bir umut hissi bırakıyor, Aristoteles’in tarif ettiği katarsisten ötürü. Trajedi insanı arındırır.” (Tarkovski, 2009:74). Dolayısıyla yıkım, yenilgi ve umut arasında görünenden daha fazla ilişki vardır.

Tarkovski’nin eserlerinin iyimserliği konusunda ısrarcı oluşu, Sartre’ın *Varoluşçuluk bir Hümanizmadır* adlı konuşmasında (1946) kendi felsefesine yönelik karamsarlık eleştirilerini cevaplama biçimiyle paralellik gösterir. Eserinde Sartre, kendi felsefesinin kötümserlikle suçlanmasına cevaben, kendi gerçekçi bakış açısını “sert bir iyimserlik” olarak tanımlar. Ona göre kurtuluşa giden yol kişiye göre değişir ve kişi o yolu kendisi bulmalıdır (Boule&McCaffrey, 2011, s.3). Hem Tarkovski’nin hem de Sartre’ın bakış açıları; yaşama ve varoluşa yönelik gerçekçi –varoluşu önceleyen, kişinin tercihlerinin sorumluluğunu yüzüne vuran, tüm değer sistemlerini bir kenarda tutarak salt, otantik, durmadan gerçeği arayan, gerçek bir insan olma deneyimine odaklanan bir yan taşır. İki düşünür de aslında bireyi bu ilk bakışta korkunç görünen sorumluluk duygusuyla yüzleştirdikleri için sarsıcı ve belki iç karartan ama insana olan inançları nedeniyle de bireye yapabileme/dünyada aktif bir role sahip olma hissi aşıl原因an hümanist ve iyimser bir yan taşır. Her iki düşünürde de gerçeğin peşinde olmanın, yola çıkmanın, edimin, bu yöndeki seçimlerin ve seçimlerin sorumluluğunu taşımanın olumlandığını; katılığın, verili cevaplara inanmanın ve ötesini sorgulamamanın, eylemsizliğin ve sorumluluğu üzerine almamanın ise olumsuz görüldüğünü söyleyebiliriz. Olumlanan bu varoluş biçiminin kişide yarattığı sorumluluk hissini, bunun yarattığı endişeyi [angst] ve kişinin anlam dünyasına taşıyacağı bulantı hissini yaşamak ise kaçınılmazdır ve bu, belki de ‘gerçek’ bir insan olmanın, gerçekten yaşamının bedelidir.

Burada Sartrecı anlamda kullandığım bu bulantı hissini *Stalker*’da İz sürücü karakteri üzerinde kanlı canlı gözlemlemek mümkündür. Hayatını gerçeğin izini sürmeye adayan, bu nedenle toplumun kalanının dışına itilmiş, karısı ve çocuğu dışında pek kimse tarafından anlaşılmayan, içinde bulunduğu dünyaya ait olmayan biridir İz sürücü. Bu yolculuktan vazgeçmek mümkün değildir. Hatta denebilir ki o bu yolculuğa mahkumdur. O yaşantısı nedeniyle ızdırap çeker, karısıyla sorunlar yaşar, çok sevdiği kızının engelli olması dahi onun Bölge’yle ilişkisinden kaynaklanır ancak o Bölge’yle olan tutkulu ilişkisini sürdürür ve Tarkovski’nin bu karaktere bu kadar büyük saygı duymasının nedeni de çektiği tüm ızdıraba rağmen Bölge’yle kurduğu tutkulu ilişki ve başkalarını da oraya götürme konusundaki fedakar emeğidir (Artukoğlu&Szejko, 2020, s. 25).

Bu noktada, zayıflık ve kaybetme kavramları ile queer tanımı arasında nasıl bir bağlantı kurduğuma Halberstam’ın konuya bakışı üzerinden değinmek istiyorum. Halberstam 2011 yılında yayınlanan *The Queer Art of the Failure* adlı kitabında başarısızlık ve ayak uyduramama halini heteronormativite ve kapitalizme karşı bir eleştiri yöntemi olarak ele alır. Düşünür kitabında tamamı heteronormativite ve kapitalizm tarafından ele geçirilmiş olan ve tüm ‘başarı’ kriterleri bu hâkim

otorite tarafından belirlenmiş bir toplumda, başarısız olmanın daha yaratıcı ve daha dayanışmacı bir varoluş biçimi olabileceğini ifade eder (2011, s.3). Tarkovski'nin sözleriyle İz sürücü de “dört bir yanı sarmış faydacılığın taarruzu altındaki dünyaya, inandığı değerleriyle kafa tutmaktan çekinmeyen” bir karakterdir (Tarkovski, 2008, s. 186). Dolayısıyla film boyunca İz sürücü'ye atfedilen o naif, başarısız, toplumun dışına itilmiş halin ona aynı zamanda queer bir nitelik de kazandırdığını söylemek mümkün.

Burada queer kavramının cinsel yönelimle ilgili bir anlam ya da tartışma içermediğini, bu kavramın normatif sınırların dışına çıkan, bireyin kendisinden beklenen rollerden farklı davranma halini içeren bir biçimde kullanıldığını tekrar hatırlatmalıyım. Kimlik karşıtı bir kavram olarak queer'i Halperin'in tanımıyla “toplumda ‘normal’, ‘meşru’ ve ‘hakim’ olarak kabul gören ne varsa onların her biriyle didişen” olarak tanımlayabiliriz (1997, s.62). Bu tanımdan yola çıkarak içinde yaşadığı toplumun değerleriyle hiçbir ilişki kurmayan İz sürücü karakterinin queerliği net bir biçimde ortaya çıkar. Tabii yalnızca normativite üzerinden değil toplumsal cinsiyet üzerinden bakıldığında da İz sürücünün varlığının içinde yaşadığı dönemin hakim erkeklik kalıplarından fersah fersah uzak olması şaşılacak bir şey değildir. Zira hakim düzenin, hegemonyanın, iktidarın dışında olmanın bedelleri, erkeklik tartışmalarından bağımsız düşünülemez. Connell'den ve hegemonik erkeklik kavramından hareketle, yalnızca kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin değil, farklı erkekler ve erkeklikler arasındaki eşitsizliklerin ve tabakalaşmaların yarattığı hiyerarşinin bu bağlamda altı çizilmeli. Yalnızca erkek olmak değil, toplum tarafından kabul gören ‘makbul’ erkek olmak bu anlamda çok önemli bir nokta. Filmde İz sürücü, genel olarak tüm topluma dayatılan bu ‘ideal’ erkeklik tanımlarının gerçek dışılığını vurgulamak anlamında da uygun bir aday. Her şeyden önce o bugünün dünyasına göre ‘güçsüz’ biri. Onun bu varoluşu benimseme biçimiyle normativiteyi ve mevcut güç tanımını nasıl alt üst ettiğini bana göre Tarkovski'nin yazdığı en güçlü monolog örneklerinden biri olan ve klasikleşen şu sözlerinde görürüz:

İzin ver, planlanan her şey gerçekleşsin. İnanmalarına izin ver. Ve tutkularına gülmelerine izin ver. Çünkü onların tutku dediği gerçekte duygusal bir enerji değil. Ruhları ve dış dünya arasında bir sürtüşme. Ve en önemlisi kendilerine inanmalarına izin ver. İzin ver çocuklar gibi çaresiz olsunlar. Çünkü güçsüzlük muhteşem bir şeydir. Ve güç hiçbir şey. İnsan doğduğunda güçsüz ve uysaldır. Öldüğünde ise katı ve duyarsızdır. Bir ağaç büyürken hassas ve esnektir ama kurduğunda ve sertleştiğinde ölür. Sertlik ve güç ölümün refakatçisidir. Uysallık ve güçsüzlük, varlığın canlılığının dışavurumlarıdır. Çünkü gönlü katılaştan, hiçbir zaman kazanmaz.

Yukarıda söz ettiğim başarısızlığın queerliği meselesi ile bu sözler birbirine paralel bir nitelik sergiliyorlar. İz sürücü'nün bu naif karakteri aynı zamanda varoluşçulukla da yakından ilişkili. O, belki de gerçekliği yaratan doğa üstü bir yaratım merkezi, ve bir umut olarak gördüğü Bölge'ye duyduğu inançla son derece içten, samimi bir şekilde belirsizliği kucaklamaktadır. Crisp'in ifadesiyle o “evliliğini tehlikeye atan ve hayatını imkansız görünen, kanıtlanamayan ve absürd olana bağlayan” biridir (Heber-Percy, 2019, s. 43). Heber-Percy onu bu özelliğiyle Kierkegaard'ın Yazgı Şövalyesi olarak çevirebileceğimiz Knight of Faith'ine benzetir: “onu kurtaracak olan tek şey absürddür.[..]” ve aslında Stalker filmi bu anlamda “naifliğe yazılmış uzun bir ilahi” gibidir (s. 43). İz sürücü karakteri bu masalsi filmde kendi inançları, hayal gücü ve özneliğiyle gerçekliği bükmekte, kendi dünyasını yaratmaktadır. Onun Bölge'ye duyduğu inanç ise aslında genel olarak insan yaratıcılığına, yaratıma ve varoluşa duyulan inanç olarak yorumlanabilir.

Pamerlau'nun varoluşçuluk ve sinema arasındaki ilişkiyi irdelerken söz ettiği gibi, filmler, varlığının farkında bile olmadığımız anlamları bulma olasılığına kapı aralıyor ve bize içinde bulunduğumuz hayatın ‘normal’ olarak tanımlanan Batılı yaşam biçiminin alternatifleri olabileceğini göstermek gibi bir işlevleri söz konusu (Pamerleau, 2009, s. 50). Stalker filmi de, üstelik yıllarca geriden seslenerek, bizi mevcut düzenin güç ve başarı gibi tanımlarını alt üst etmeye, onları yeniden değerlendirmeye davet ediyor.⁴ Sartre'ın dediği gibi “insan kendi kendini seçer” (1964, s. 65) ve İz

⁴ Bu anlamda aynı zamanda son derece Nietzscheci bir tutum. Özellikle umut ve yıkım kavramlarının bu kadar bir arada ele alındığı bir film söz konusu olduğunda bu ikisi arasındaki ilişkiyi geleceğe ve gelecekle ilgili umut vadeden daha üstün bir insan olma ümidine bağlamak açısından Nietzsche'nin eserlerinin de daha geniş kapsamlı bir başka tartışmada oldukça önemli referanslar sağlayabileceğini düşünüyorum. İz sürücü'nün kendini yok etme pahasına göze aldığı yolculuk ve bugünü gözden çıkararak geleceğe yönelik bir umut taşıyan, mevcut

sürücü tam da böyle biri olmayı seçmiştir. O, yaşamını verili değerler üzerinden değil kendi içgüdülerinin, duygularının, gerçeğin, (ya da onun Bölge'ye inanç olarak tanımladığı şeyin) peşinden gitmek üzere tasarlamıştır. İz sürücünün bölgeye yönelik inancı aynı zamanda bireyin bilinmeyenle olan ilişkisini anlamaya yönelik etkileyici bir örnektir. O, bu bilinmezliğin içinde eylemsiz kalmak yerine çaba sarf eden bir karakterdir ve üstelik bilme eylemi burada sabit, yani varıldığında sonuca ulaşıp yolculuğu sonlandıracak bir varış noktası olarak kullanılmıyor. Kişisel çabayla ulaşılan yerler, duygular ve düşünceler söz konusu; yani kişi kendisini yaparak, kendi çabasıyla var ediyor ve herhangi bir sonuca ulaşp ulaşmadığını bilmese de ulaştığı her bir kapıda bir sonrakini açmaya, yani yeni anlamlar ve yeni kapılar aralamaya gönüllü. Yaşamın bilinmezlikleri karşısında vazgeçip kenara çekilmek yerine, kendi anlamını ortaya çıkarmak için çaba sarf eden bir karakter o. Çünkü önemli olan gerçekten gizli bir anlamın var olup olmadığı değil, kişinin ne olursa olsun, elindeki imkanlar dahilinde arayışını sürdürmesi. Bu nokta, varoluşçuluk tartışmaları kadar *epinoia* kavramını da çağırıyor. Çünkü burada “bilinmeyene yönelik bir anlama çabası ve yaratıcı bir yaklaşım” ve bilinmeyenin bilinmezliğini, yani bilgimizin daima eksik kalacağını kabul ederek ilerlemek ve buna rağmen aramaya inanmak söz konusu (Heber-Percy, 2019, s. 44). İz sürücü de gerçeğe, Profesör ve Yazar'dan farklı olarak, verili olanın - öğretilenin - dışında olana, kavranamayana, bilinmeyene olan açıklığı ve inancıyla yaklaşarak otantik bir varoluş sergiliyor. İzleyici bu karakter üzerinden adeta, koşullar ne olursa olsun yaratmaya ve varolmayı sürdürmeye dair bir inanışa davet ediliyor. Belki de tam da bu nedenle İz sürücünün pek çok insanca zayıflık olarak tanımlanacak olan nitelikleri Tarkovski için hayranlık uyandırıcı şeylerdir. Çünkü Tarkovski'nin zayıflığı ele alma biçimi tam da İz sürücü karakteri üzerinden izleyiciye yansıttığı gibi güçsüzlüğün gücüne işaret eder. Zayıflık kendi ifadesiyle Tarkovski'yi “kendini kanıtlamak amacıyla insanlara kendi amaçlarını kabul ettirme arzusunun karşıtı olduğu için ilgilendirir” ve o “maddeciliğe dayalı sıradan hayata direnen her türlü insan enerjisine hayran[dır]” (2008, s. 187).

İz sürücü bu kendine özgü yolu güçsüz kalma pahasına seçerek Sartreci anlamda genel bir insan tasarımında da bulunmaktadır. Çünkü “insan kendini seçerken aslında bütün insanları da seçer” yani “olmak istediğimiz kimseyi yaratırken herkesin nasıl olması gerektiğini de tasarlarız” (Sartre, s. 65). Ve kişide varoluşçu kaygıyı [angst] yaratan şey de budur. İz sürücü'nün Profesör ve Yazar'la ilgili hayal kırıklığı ve üzüntüsünde de bunun izlerini görürüz. Hem Profesör hem de Yazar tarafından ve belki de başlangıçta bu ikisiyle olan diyalogları boyunca izleyici tarafından da güçsüz, aciz hatta meczup biri gibi görülen İz sürücü'nün perişan durumdaki evinin kitaplarla dolu olması ise izleyiciye onun görüldüğü gibi ‘sıradan’ biri olmadığı mesajını verir. O, kendisini ailesini ihmal etmek ve daha iyi koşullarda yaşama şansını da kaçırmak pahasına insanlara yol göstermeye adanmış bir karakterdir. Diğerlerinin de kendi insan tasarımına uygun yaşayabilmesini önemser ve bunu bütün insanlığı ilgilendiren bir mesele olarak görür. Hatta Tarkovski'nin şu sözlerine bakarsak belki de bu filmde asıl sanatçı Yazar'dan çok İz sürücü'dür:

Bireyin kendini sanatta kanıtlaması imkânsızdır, çünkü sanat daha farklı, genel ve yüksek bir düşünceye hizmet eder. Sanatçı, kendisine neredeyse bir mucize sonucu bahşedilmiş sayabileceğimiz yeteneğinin bedelini ödemek zorunda olan bir hizmetkârdır. Günümüz insanı hiçbir şey feda etmeye yanaşmıyor; oysa gerçek bireyselliğe varmanın tek yolu özveriden geçer. Ne yazık ki bu gerçeği giderek unutuyoruz, dolayısıyla insan olma duygusu da yitip gidiyor (Tarkovski, 2008, s. 29).

İz sürücü, belki tam da bu varoluşçu vurgudan, yani kendisini seçerken aslında bütün insanları da seçiyor olmasından ötürü, insanların Bölge'yi anlamaması ve Bölge'ye inanmaması karşısında büyük bir üzüntü duyar. Bu konuda isyan ettiği sahnelerde o, çevresindeki birkaç kişiden söz etmekte gibi görünür ama aslında çok daha geniş bir meseleye temas etmektedir. İnsan olma meselesi, ortaya koyduğu insan tasarımının gerçeğe dönüşebilmesi umudu... O rehberlik ettiği insanlara bu umutla

tanımları sorgulayıcı tavrı Nietzscheci anlamda değerlerin yeniden değerlendirilmesi ve mevcut değerleri yıkarak yolu üst insana açabilme çabasının bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra, İz sürücü karakterinin kendine özgü saflığı ile Nietzsche'nin özgür bir varlık olarak çocuk kavramını ele alışa da pek çok anlamlı paralellik içeriyor. Elbette tüm bu tartışma noktaları Nietzsche'nin fatalist (ve bazılarına göre determinist) olması nedeniyle bu tartışmadan farklı bir teorik bir tartışma zemini gerektirmektedir.

bakar ve onlara bunu anlatmayı görev edinmiş gibidir. Bunu başaramadığı her an bu nedenle İz sürücü için büyük bir hayal kırıklığıdır. Belki tam da bu nedenle film bazı çevrelerce ‘umut kırıcı’ olmakla eleştirilir. Bu yorumlar hakkında ne düşündüğü sorusunu Tarkovski, “bir sanat eserinin bu tür bir duyguya dayanabileceğine inanmıyorum. Olumlu bir manevi anlamı olmalı, umut, inanç taşımali. Filmimin umut kırıcı olduğunu sanmıyorum, öyleyse sanat eseri değildir” diyerek yanıtlar (Tarkovski, 2009, ss.73,74). Çünkü o, genel olarak ancak umut aşıl原因 birşeyin maneviyattan beslendiğini düşünmektedir (Tarkovski, 2019). Bölge’nin kendine özgü görünümünün ve ürkütücü niteliklerinin ardındaki umut unsuru da, Bölge’ye olan koşulsuz inancı ile mevcut düzene olan itirazı aynı anda taşıyan ve ne olursa olsun Bölge’nin gücüne inanan İz sürücü karakterinde vücut bulur.

5. Bölge: Renkler ve Güçsüzlüğün Gücü

İnsan burada gidip, gidip, gidip yine de bir yere varmayabilirdi, çünkü varılacak bir yer yoktu.

Ursula Le Guin, *Yerdeniz 2, Atuan Mezarları*

Mevcut düzenin hem doğrusal bir ilerleme hem de kontrol yanılgısı yaratan, deterministik ve hükmetmeye dayanan düzeni karşısında Tarkovski’nin tasarladığı Bölge, filmde tüm kestirilemezliğiyle varoluşsal bir zeminsizlik halini hazırlayan son derece önemli bir unsurdur. Siyah beyaz dünyadan gelen iki karakter için de bu yeni ve renkli alan, hem çok gizemli ve merak uyandıran hem de büyük bir zorlayıcı etken olarak karşımıza çıkıyor. İz sürücü içinse Bölge ve onun yarattığı zeminsizlik büyük bir saygı, sevgi ve inanç kaynağı. Öyle ki İz sürücü, varlığını belirsizlikle dolu bu Bölge’yle kurduğu adeta kutsal bağ üzerinden şekillendirmektedir. Hatta Bölge, bilincin bir yansıması, gerçek üstü bir aşaması olarak dahi değerlendirilebilir. Belki de Boule ve McCaffrey’in ifade ettiği gibi bizler Bölge’yi “özel bir hayal gücüyle ortaya çıkarıyor ve hayal ediyoruz” (2011, s. 44).

Bölge, filmin geneline hakim olan siyah beyazlığın yerini renklerin aldığı bir yer. Tarkovski normalde siyah beyazın bir film için yeterli olduğunu, hatta renkli filmlerin siyah beyaz filmler kadar gerçekçi olamadığını düşünür ve “bir şekilde abartılmış olduğu sinema dışında başka hiçbir yerde normalde rengi fark etmeyiz. Bu yüzden de film üzerindeki en ‘gerçek’ görüntüler tek renktir” der (2009, s.88). Tarkovski’nin bu açıklamasını, *Stalker*’da Bölge’ye geçiş sırasında görüntünün renklenmesi ile ilişkilendirecek olursak, ‘gerçek’ olarak adlandırdığımız dünyanın siyah beyaz, Bölge’nin ise renkli olarak gösterilmesinin; ilkinin rutinliği, ‘normal’i, alışlagelmişliği, sıradanlığı, belki donukluğu ve sonrakinin ise gündelik hayatın dayatma ve sınırlarını aşan gerçek üstü bir yere ve ana daha yakın olmanın işareti olarak yorumlayabiliriz. İnsanların çoğunlukla sorgulamadan sürdürdüğü gündelik yaşam, film boyunca karanlık sokaklar, tren istasyonları, fabrikalar ya da arabalar gibi insan yapımı unsurlarla ve siyah beyaz bir biçimde sergilenirken; Bölge, dokunulmamış, yasaklı, tekinsiz, kişiyi belirsizliğiyle ürküten ama aynı zamanda renkli ve belki tam da bu nedenle ‘hakikat’e daha yakın, gündelik algımızda gördüklerimizden daha farklı bir yerdir. Bölge’de insan yapımı olan birkaç şey, belki diğer görüntülerle tezat oluşturmak için kullanılmış olabilecek birkaç terk edilmiş silah, tank, enjektör gibi insan yapımı malzemelerden ibarettir. Belli ki zaman zaman buraya gelip gerçeği arayan, gerçeğin kapısına kadar ulaşan ya da geçmişte de o tekinsizliği ortadan kaldırmaya çalışan insanlar olmuştur - ki İz sürücü de bunu yolculukları sırasında Yazar’a ve Profesör’e anlatmaktadır. Ama geçmişte bu işe kalkışmış sayıca çok sınırlı bu insanlardan geriye pek bir şey kalmamıştır. Bu özellikleriyle Bölge, post-endüstriyel, terk edilmiş ve geride kalan kalıntıların ardından doğanın yeniden ele geçirmeye başladığı bir alan görünümündedir.

Filmin en önemli teması olarak görebileceğimiz Bölge’de, filmi renkli olarak izlememiz bu sıra dışı özelliğin sadece Bölge’ye has olmasından kaynaklanmıyor aslında. Yani mesele aslında mekan değil normal/normatif olanın dışında kalan, gerçeküstü olan, yaratımın, hayal gücünün bir sonucu olarak tanımlayabileceğimiz anlardır. İz sürücü’nün kızının kinetik gücünü kullanarak bardakları oynattığı sahnenin Bölgenin dışında geçmesine ve yine de renkli olmasına dikkat edecek olursak, burada esas olanın bir lokasyon olarak ‘Bölge’ olmadığı, asıl olanın bilinenin ötesindeki güçle temas olduğu iddia edilebilir. Burada ‘normal’ tanımının dışında kalan çok fazla şey vardır ve İz sürücü yukarıda tanımladığım anlamda nasıl queer bir karakterse, aslında Bölge de bu anlamda queer bir mekandır. Tam da bu nedenle Bölge “iktidar ve onun aygıtları için ölümcül bir yer, İz sürücü gibi film bağlamında hakikat rehberleri diyebileceğimiz insanlar içinse bir tür yaşam alanıdır” (Kutay, 2004, s.383).

Burada özellikle Profesör karakteriyle öne çıkan ve filmde önemli bir yere sahip olan pozitivizm eleştirisi düşünüldüğünde, verili olana, alışıldık, sıradan, doğrusal olarak ilerlediği varsayılan karşı beklenmeyen, bilinmeyen, sıra dışı ve hiç de doğrusal bir ilerleme göstermeyen gerçeküstü bir yapı söz konusudur. Bölge’de yürürken siz ilerlediğinizi zannettiğinizde bile aynı yollardan tekrar tekrar geçersiniz, ve bu kaotik düzen hem mekânsal hem de zamansal olarak içinde bulunulan yerin bir ‘yer’ olmaktan çok daha fazlası olduğuna işaret eder. Bölgede kontrol ve güç sizde değildir, bu anlamda Bölge size insanlığın yüzyıllardır hakimiyetini ele geçirip zapt altına almaya çalıştığı gezegende henüz kontrol altına alınmamış, sınırları belirsiz bir alan olarak karşımıza çıkar. Burada güç artık sizde değildir. Dolayısıyla bu büyük güç kaybı ve iktidar krizi filmin önemli bir öğesi olarak karşımıza çıkar. Her güç krizinde olduğu gibi (ki erkeklik krizi buna çok iyi bir örnektir) burada da inkar, memnuniyetsizlik ve hatta Profesör örneğinde olduğu gibi büyük bir öfke ve yok etme isteği ortaya çıkacaktır. Çünkü Bölge’deyken artık bildiğimiz davranış kodları işlememekte, kestirme yollardan gidilememekte, imtiyaz kullanılamamakta, bizden itinayla, sakince ve Bölge’nin kurallarına riayet ederek bir adım sonra ne olacağını bilmeden hareket etmeniz beklenmektedir. Bauman’cı bir bakışla, adeta modernizmin düşmanı olan müphemlik, güç iddiasını alışıya etmiş, modern dönemin karmaşayı azaltarak müphemlikten kurtulma gayretini boşa çıkararak şekilde tüm düzen tepetaklak olmuştur (Bauman, 1998, s. 34). Bu nedenle de Bölge’nin taşıdığı belirsizlikler büyük bir inançla bölgeye bağlı olan Stalker için bir saygı ve sevgi kaynağı iken, Yazar ve Profesör için büyük bir rahatsızlık nedenidir. Tıpkı varoluşçu felsefede tartıştığımız ve varlığımızın manasızlığını ve nedensizliğini hissettiren o atılmışlık duygusu, Bölge’de çaresiz bir biçimde hala bir şeyleri kontrol etmeye çalışan Yazar ve Profesör’ün yüzüne bir tokat gibi çarpmaktadır. Kurallar ortadan kalmış, oyun sona ermiştir.

6. Sonuç

Kişinin dünyaya bırakılmışlık/atılmışlık, belirsizlik, kestirilemezlik, ölüm, kendi kararlarını alma sorumluluğu, mazeretsiz kalma ve yalnızlık karşısında hissettiği bunaltı hisleri varoluşçu felsefeyle ilgilenenler tarafından sıklıkla tartışıyor. Benzer şekilde bizi belirleyen, sınırlandıran, bize kim olduğumuzu söylemekten de öte dayatan normatif sınırların neler olduğu ya da ‘normal’ ‘meşru’ gibi kavramların ve çağımızın ‘başarı’ kriterlerinin neden ve nasıl sorgulanması gerektiği gibi konular da queer teori çalışan ya da okuyanlar tarafından bolca ele alınıyor. Bu tür konu ve soruların yarattığı duyguların, dünyaya atılmış olma deneyimi karşısında çoğunlukla çaresiz ve neyin içinde olduğunu anlamakta güçlük çeken kitlelerin gündelik yaşamlarında kendi kendine ortaya çıkabilmesiyle neredeyse imkansız görünüyor. Bu tür konuların ele alınabilmesi ve böylece onların yaratacağı duygu, durum ve soruların gündelik hayata sızabilmesi çoğunlukla ancak *Stalker* gibi sanat eserleri sayesinde mümkün olabilmekte. Sanat bu nedenle zorlu koşullar altında dahi yaşamımızı sürdürebilme, onda bir anlam bulabilme ve varlığımızı sorgulayıp anlamlandırabilme açısından en büyük desteğimiz ve besin kaynağımız.

Stalker’da yer alan ve düzene uyumlu, ‘normal’ olarak tanımladığımız iki karakter de, yani hem Yazar hem de Profesör, Bölge’nin belirsizliklerinden ve orada hiçbir şeyi kestirememelerinden ötürü büyük bir rahatsızlık içinde tasvir edilirler. Sürecin sonunda odaya girmeye cesaret edememeleri de bu zeminizlikte kendileriyle yüzleşmeleri sonucunda, aslında olduklarını sandıkları kişiler olmayabileceklerine dair önemli bir işaret olarak yorumlanabilir. Sartre’ın ısrarla altını çizdiği “insan özgürlüktür” ve “insan özgürlüğe mahkumdur” sözlerine paralel biçimde, insanın içine atıldığı ve çıkışının olmadığı⁵ belirsiz zeminle yüzleşmenin güçlüğü, filmde Yazar ve Profesör karakterlerinin bocalamaları üzerinden izleyiciye yansıtılmış. Onlar gerçeğe yaklaşmak istedikleri, onu merak ettikleri kadar, ondan kaçma eğilimindedir ve inandıkları, inanmak istedikleri, güçlerini ve iktidarlarını üzerine inşa ettikleri her şey Bölge nedeniyle sarsılmıştır.

İlk bakışta güçsüz bir figür olarak resmedilen ve adeta bir meczup izlenimi bırakan İz sürücü içinse Bölge’de var olmak ironik bir biçimde çok daha kolay ve bir o kadar da anlamlıdır. Bu makalede queer bir karakter olarak da tanımlayabileceğimizi iddia ettiğim İz sürücü, norm olarak

⁵Sartre’in çok ses getiren ‘Çıkış Yok’ adlı tiyatro oyunu için bkz. Sartre, J. P. (1989). *No Exit and Three Other Plays* (Çev. Gilbert, S.). Vintage International.

kabul edilenin, takdir görenin, ilerleme ve başarı algısı yaratan değer ve inançların tamamen dışında yer alan biridir. O kendi kendisini, toplumun tüm dayatmalarına ve ödediği tüm bedellere rağmen inşa etmektedir. Bu nedenle dışarıdan yenilgi ve ızdırapla dolu görünen hayatı aslında otantik, gerçek ve anlamlıdır. Hayatla savaştır, onu şiddetle zapt altına almaya, onun belirsizliğinden kaçmaya çalışmaz, o hayatı tüm belirsizliğiyle kabul ederken kendi kendisini inşa etmekte ilgilenir ve dünyaya atılmakla birlikte doğuştan üzerine atanmış olan kendini var etme sorumluluğunu daha en baştan kabul eder.

Anlamsız görünen ve tuhaf olarak addedilenle temas, Tarkovski için büyük önem taşır ve bu durum onun maneviyatla olan ilişkisinin de bir yansımasıdır. Ona göre “anlamsız, gerçeklerden uzak görünen davranışlar yüksek bir maneviyatın işaretidir. İnkâr anlamına gelir. Dünyamızın olduğu gibi değerlendirilmesi manevi birini tatmin edemez. Onu gerçekten tuhaf davranmak üzere harekete geçiren güç çok önemlidir” (Tarkovski, 2019). Bu sözlerle Tarkovski’nin kavranabilir, belirli, açık olanın ve bize tanıdık gelenin (belki de bir anlamda konfor alanımızın sınırlarını belirleyen tüm bu koşulların) dışına çıkma ve tüm bunların dışında kalma eğilimini görürüz. Bu tanımlamalar, kelime karşılığı ‘acayip’, ‘tuhaf’ gibi anlamlara da gelen ve dışlanma biçimini kendini tanımlayan bir kavram olarak kullanarak ona karşı direnen queer bakış açısıyla da paralellik sergiler. Pratik yaşama uyum sağlayamamaya ilgili her tür insanlık hali Tarkovski’nin ilgisini çeken, hatta sevdiği durumlardır ki bu da hem varoluşçuluk hem de queer teorisinin yaklaşımlarına paralellik gösterir. Tarkovski “kendisini hayatın pragmatik koşullarına adapte edemeyen insanları her zaman sevmişimdir” (Tarkovski, 2008, s. 189) sözüyle nasıl zayıflığın gücüne ve önemine dair bir vurguda bulunuyorsa, Halberstam’ın ses getiren çalışması ve onun başarısızlığa atfettiği queer direniş hali de o denli benzer bir reddi ithama işaret ediyor. Bu tür bakış açıları arasındaki ilgi çekici paralellikler, normativitenin dışına uzanan ve verilenle yetinmek yerine kendisini bulmaya gayret göstermeye davet eden tüm yaklaşımların birbirine yakınlığına dikkat çekiyor.

Tarkovski ilk bakışta görülmeyeni, kolay ulaşılamayanı, ele geçirilemeyeni aramakta, beklenmedik olanı olumlamakta, gerçeğin peşindeki insanın da tüm bunlar nedeniyle alışılmışın dışında davranmasını anlayışla ve sevgiyle karşılamaktadır. İnsanların sadece hayatlarının çok kritik noktalarında ve sadece bu kaçınılmaz ise sorguladıkları ya da bazen hiç sorgulamadıkları varoluş meselesini, İz sürücü gibi ‘kaybeden’, ‘zayıf’ insanlar -yani aslında maddeciliğe ve ‘normal’ addedilene dayanan sıradanlığa sırt çeviren o küçük azınlık- her gün ve belki de her an sorgulamaktadır. Bu durum ise onları her defasında mevcut ‘güçlü’, ‘başarılı’, ‘normal’ ya da ‘makbul’ gibi tanımlamaların dışına atmayı ve dahası, bu tanımlamaların karşısında konumlandırmayı sürdürmekte. Nietzsche’nin Torino atı anekdotunda olduğu gibi, bir atın gaddarca kırbaçlanmasına tanık olunca yaşadığı büyük acıyla gidip ona sarılarak yere çöken ve bir daha iyileşemeyecek şekilde bilincini kaybeden birini kim ‘normal’ ya da ‘mantıklı’ bulabilir ki? Hem varoluşçu felsefenin, hem queer teorisinin, hem de Tarkovski sineması gibi sanatsal içeriklerin; bu tür anları ve insanları görebilmek ve anlayabilmek noktasında, ve mevcut sistemin ‘başarısız’ kişilerinin kendi varoluşlarını normativitenin şiddetine rağmen onaylayabilmeleri açısından fayda sağlayabileceğini düşünüyorum. Stalker hem onlara yönelik bir umut kaynağı, hem de döneminin ‘normal’leri olarak sayılabilecek ama gerçekte ne istediğini bile bilmeyen ve dilek odasının kapısından çaresizce geri dönen Yazar ve Profesör gibi karakterlerin varoluşlarını bir an için bile olsa sorgulamaları açısından bir hatırlatıcı olarak görülebilir. Sanatın gücü de, onun tüm bu farklı varoluş biçimleriyle hayatta kalmaya çalışan sıradan insanların hayatlarına dokunabilme becerisinde gizlidir.

Kaynakça

- Artukoğlu B. B. and Szejko N. (2020) Tarkovsky’s Stalker: existentialism and mental health, *The Lancet Psychiatry*, Vol 7, January, [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(19\)30474-2](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(19)30474-2)
- Bauman, Z. (1998). *Postmodern etik*. (Çev. Alev Türker). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2011). *Bireyselleşmiş toplum*. (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul: Ayrıntı.
- Boule, J. and McCaffrey, E. (2011) *Existentialism and Contemporary Cinema: A Sartrean Perspective*. London: Berghahn Books.

- Connell, R.W. & Messerschmidt, J. W. (2005). Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender and Society*, 19(6): 829–859.
- Gramsci, A. (1985), *Aydınlar ve toplum*. (Çev. V. Günyol vd.), İstanbul: Alan Yayınları.
- Gramsci, A. (1986). *Hapishane defterleri seçmeler*. (Çev. K. Somer). İstanbul: Onur Yayınları.
- Halberstam, J. (2011). *The queer art of failure*. Durham, NC: Duke UP.
- Halperin, D. M. (1997). *Saint Foucault: Towards a gay hagiography*. Oxford: Oxford UP.
- Heber-Percy, C. (2019). *Perfect in Weakness, Faith in Tarkovsky's Stalker*. New York: Cascade Books.
- Hoberman, J. (2012). A place of our deepest desires. *New York Times*. U.S.: New York Times.
- Kutay, U. (2004). *Andrei'nin bakışı: Tarkovski sinemasında psikanalitik – semiyolojik açılımlar*. İstanbul: Es.
- Letonya SSR TV. (1979). *Sinema çevirileri I: Tarkovski*. <https://www.youtube.com/watch?v=O6zztROev4k>
- Mintaş, E. (2008). *Bir anlatım dili olarak varoluşçuluk ve Tarkovski sineması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Osmanoğlu, Ö. (2018). Tarkovski sinemasında sanat ve maneviyat ilişkisi: Andrei Rublev üzerine bir inceleme. *TRT Akademi*, 3(5): 28-56.
- Pamerleau, W. C. (2009) *Existentialist Cinema*. London: Palgrave.
- Sartre, J. P. (1946). *Varoluşçuluk*. (Çev. Bezirci, A.). İstanbul: Say.
- Skakov, N. (2012) *The Cinema of Tarkovsky - Labyrinths of Space And Time* (KINO - The Russian Cinema), New York: I. B. Tauris.
- Strugatski, A. & Strugatsky, B. (2022). *Uzayda piknik*. İstanbul: İthaki.
- Tarkovski, A. (1989). *Sculpting in time*. (Çev. Kitty Hunter-Blair). USA: University of Texas Press.
- Tarkovski, A. (2008). *Mühürlenmiş zaman*. (Çev. Füsün Ant). İstanbul: Agora.
- Tarkovski, A. (2009). *Şiirsel sinema*. (Der. Gianvito, J.). İstanbul: Agora.
- Tarkovski, Anrey. (2019). *Bir ibadet olarak sinema*. <https://mubi.com/films/andrei-tarkovsky-a-cinema-prayer/player>
- Totaro, D. (1992). Time and film aesthetics of Andrei Tarkovsky. *Canadian Journal of Film Studies*, 2(1), 21-30.
- Toymentsev, S. (2021). Does Tarkovsky Have a Film Theory? In S. Toymentsev (Ed.), *ReFocus: The Films of Andrei Tarkovsky* (pp. 46–64). Edinburgh University Press.
- Zizek, S. (2011). *Kırılğan Temas*. İstanbul: Metis.

“ALMAN” KAPİTALİSTLEŞME LİTERATÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ: BAZI KURAMSAL ÇIKARIM VE ÖNERİLER

Bariş ALPASLAN¹

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, oldukça yoğun çalışılmış bir süreç, bir örnek olay olması nedeniyle “Alman” kapitalistleşme literatüründen ve temel olarak 20. yüzyılda ortaya atılmış bir dizi yeni yaklaşımdan hareketle kuramlar ve fiili tarihsel süreçler arasındaki uyumsuzlukları azaltabilecek bir kuramsal perspektifin mümkünliğini tartışmaktır. Çalışmaya özgü temel araştırma sorusu, ““Alman” kapitalistleşme literatürü, bir toplumun ya da genel olarak toplumların değişim süreçlerini etkileşimsel bir bağlamda ele alan çalışmalar için ne söylemektedir? Bazı genel kuramsal açıklamalar sentezlendiğinde, kuram ile gerçeklik arasındaki uyumsuzlukları azaltabilecek bir alternatif perspektif mümkün olabilir mi?” biçiminde özetlenebilir. Söz konusu soruların cevaplanabilmesi açısından bir literatür tartışması eşliğinde betimleyici bir yöntemin kullanılması uygun bulunmuştur. Çalışma, başka şeyler dışında, değişim halindeki kapitalist toplumsal gerçekliğe daha fazla yaklaşabilmek açısından toplumsal alt grupların aşağı ve yukarı doğru sürekli hiyerarşileşmesi yönündeki eğiliminin incelemelere dahil edilmesinin belirleyici bir gereklilik olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalist Dönüşüm, Güç İlişkileri, Sınıflar, Kapitalist Piyasa Ağları, Yenilikler

JEL Kodları: B00, N00, O00

AN OVERVIEW OF THE LITERATURE ON THE “GERMAN” CAPITALIST TRANSFORMATION: SOME THEORETICAL INFERENCES AND RECOMMENDATIONS

Abstract

The main purpose of this study is to discuss the possibility of a theoretical perspective that can reduce the inconsistencies between theories and actual historical processes, based on the literature on the "German" capitalist transformation and new approaches put forward in the 20th century. The basic question, ultimately, that this study specifically puts forward is: “What does the literature on the “German” capitalist transformation say for studies that deal with the processes of change of a society, or societies in general, in an interactive context? When some general theoretical implications are synthesized, is an alternative perspective possible that can reduce the inconsistencies between theory and reality?” In order to answer these questions, it was deemed appropriate to use a descriptive method accompanied by a literature discussion. The study concludes that, inter alia, it is a decisive necessity to include in the analysis the tendency of social subgroups to continually hierarchize upwards and downwards in order to approach more closely the changing capitalist social reality.

Keywords: Capitalist Transformation, Power Relations, Classes, Capitalist Market Networks, Innovations

JEL Codes: B00, N00, O00

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Dr. Araş. Gör., Ege Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, İzmir, baris.alpaslan@ege.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0756-7021>

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 01.09.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 13.10.2023

DOI: 10.56337/sbm.1353617

Atf (Cite): Alpaslan, B. (2023). “Alman” Kapitalistleşme Literatürüne Genel Bir Bakış: Bazı Kuramsal Çıkarım ve Öneriler, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 166-188.

1. Giriş

Alman coğrafyasında yaşanan kapitalistleşme süreci, erken “yakalama” örneklerinden biri olarak, tarih yazınından sosyoloji yazınına, siyaset biliminden iktisat bilimine, birçok beşeri bilimin (ve söz konusu bilimlere özgü alt disiplinlerin) özel bir ilgi gösterdiği, yeniden ve yeniden inceleme nesnesi haline getirdiği bir örnek durum/süreç olmuştur. Belirli zaman aralıklarıyla ‘nükseden’ bu ilginin kaynağında, kanımızca, yalnızca “yakalama” meselesi bulunmamaktadır. Başka nedenler dışında, ilgiyi diri tutan bir başka belirleyici neden daha vardır: “Alman”² kapitalist yakalama sürecinin, farklı bilimsel yaklaşım ve okulların -büyük ölçüde 19. yüzyılda oluşturdukları ve günümüzde de hala etkili olmaya devam eden- temel açıklamalarını çeşitli düzey ve biçimlerde yanlışlayan, belki daha doğru bir ifadeyle, söz konusu açıklamalarla zıtlaşan “kendine özgü” nitelikleri...³

Özellikle iktisat disiplinindeki bir dizi temel yaklaşım referans alındığında, söz konusu zıtlaşan nitelikler hemen daha en başında göze çarpmakta, kolayca tespit edilebilmektedir. Alman coğrafyasındaki kapitalist yakalama süreci her şeyden önce -vulgar örneklerinde piyasaya neredeyse ilahi bir rol biçen- liberal iktisadi yaklaşımlarla zıtlaşmaktadır. Zira bu yakalama süreci -çeşitli yönleriyle tartışılıyor olsa da- devletin kritik belirleyicilikler gösterdiği bir “yakalama” sürecidir. Bizatihi bu nitelik, Alman devlet(ler)ine (esas olarak da Prusya Devleti) farklı alt dönemler için kimi durumlarda olağanüstü beceriler atfeden devlet merkezli yaklaşımlara zemin teşkil etmiştir. Oysa örneğin, Alman kapitalistleşmesinin en belirleyici kabul edilen adımlarından biri olarak görülen demiryollarının yapımı gündeme geldiğinde, çok da kısa olmayan bir süre boyunca dönemin yöneticileri gerekli desteği vermekten uzak durmuştur. Ya da tersten bakıldığında, Alman kapitalistleşmesinde belirleyici kavşaklardan birine tekabül eden ve Prusya Devleti öncülüğünde gerçekleştirilen Zollverein (Gümrük Birliği), liberal iktisadi uygulamalar açısından son derece çarpıcı bir örnek durumundadır.

Kurumsalçı açıklamalar referans alındığında, özellikle parlamentonun belirli bir zamana kadar yokluğu, belirli bir zamandan sonra ise kritik bir belirleyiciliğinin bulunmaması çarpıcı bir zıtlaşma olarak karşımızda durmaktadır. Ya da 19. yüzyıl başlarında serfliğin kaldırılması, 1850’lerden sonra bir nevi yeniden canlandırılması, Kurumsalçı yaklaşımla zıtlaşan süreçlerden/niteliklerden bir diğeridir.

Marksizm söz konusu olduğunda, zıtlaşan nitelikler, daha Marksizmin temel argümanlarının belirginleşmeye başladığı ilk dönemlerinde bizzat Engels tarafından vurgulanmıştır (Engels, 2022, ss. 54-61): Alman burjuvazisi, özellikle 1848’de alt sınıflardan korkuya kapılarak üstüne düşen tarihsel role⁴ ihanet etmiş, devlet bürokrasisi ve aristokratik üst sınıflarla bir uzlaşma ilişkisine yönelmiştir. Başka bir ifade ile Alman kapitalistleşme süreci orijinal Marksist modellerle de zıtlaşan nitelikler göstermektedir.

Fiili tarihsel süreçlerle -büyük ölçüde 19. yüzyılda ortaya çıkan ve günümüzde de etkisini sürdüren- kuramlar arasında açığa çıkan uyumsuz eğilim ve nitelikler, gerçekte yalnızca “Alman” kapitalistleşmesine özgü değildir. Farklı coğrafyalarda yaşanan kapitalistleşme süreçlerinin neredeyse hemen hepsi için farklı biçim ve düzeylerde uyumsuzluklar tespit edebilmek mümkündür. Bunun için literatüre göz ucuyla bakmak yeterlidir.

Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, oldukça yoğun çalışılmış bir süreç, bir örnek olay olması nedeniyle “Alman” kapitalistleşme literatüründen ve temel olarak 20. yüzyılda ortaya atılmış bir dizi yeni yaklaşımdan hareketle kuramlar ve fiili tarihsel süreçler arasındaki uyumsuzlukları azaltabilecek bir kuramsal perspektifin mümkünlüğünü tartışmaktır. Çalışmaya özgü temel araştırma sorusu,

² Alman sözcüğü metin boyunca parantez içine alınmıştır. Bunun nedenlerinden biri, “Alman” kapitalistleşmesi ile kastedilenin tüm Alman coğrafyasını kapsamaması ile ilgilidir (Alman uluslaşma süreci, literatürde “küçük Almanya” hedefi doğrultusunda realize olmuştur). Başta bugünkü Avusturya bölgesi olmak üzere, Alman etnik kökenine sahip bir dizi bölge sürecin dışındadır. İkincisi ise, hemen birçok kapitalist ulus-devlet oluşumunda karşılaşıldığı üzere, “Alman” coğrafyasında da başka etnik kökenlerden insanların mevcut olması ile ilgilidir.

³ Bu durum, aynı zamanda Alman coğrafyasındaki aktörlerin kendine özgü bir yolu (Sonderweg) olduğu biçimindeki açıklamaların merkezinde yer almıştır. “Yukarıdan aşağı devrim”, “aydınlanmış despotizm” gibi kavramlar uzunca bir süre “Alman” kapitalistleşmesi konusundaki kilit kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴ Burada “tarihsel rol”den kastedilen, en genel çizgileriyle, başta köylüler üzerindeki feodal düzenlemeler olmak üzere, monarşiyle birlikte feodal kurumların tasfiyesi, parlamentonun yönetim sürecinde belirleyici hale getirilmesi biçiminde özetlenebilir.

“Alman” kapitalistleşme literatürü, bir toplumun ya da genel olarak toplumların değişim süreçlerini etkileşimsel bir bağlamda ele alan çalışmalar açısından ne söylemektedir? Bazı genel kuramsal açıklamalar sentezlendiğinde, kuram ile gerçeklik arasındaki uyumsuzlukları azaltabilecek bir alternatif perspektif mümkün olabilir mi?” biçiminde özetlenebilir. Söz konusu sorunun/soruların cevaplanabilmesi açısından, temel olarak betimleyici bir yöntemin kullanılması uygun bulunmuştur.

Buraya kadar aktarılanlardan anlaşılacağı üzere, çalışmanın giriş kısmı, başka şeyler dışında, “Alman” örneğinden hareketle genel iktisadi kuramlar ve süreçler arasındaki uyumsuzlukların ortaya konulmasına ayrılmıştır. Böylece bir yandan soruna giriş yapılırken diğer yandan sorunun kapsamı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak çalışmanın, kendini, sosyo-ekonomik değişim süreçlerini temel olarak farklı alt grupların etkileşimleri bağlamında ele alan yaklaşımlarla sınırladığını vurgulamakta yarar bulunmaktadır. Dolayısıyla, ikinci kısımda sosyo-ekonomik değişim süreçlerini etkileşimsel bağlamda ele alan “Alman” kapitalistleşme literatürüne odaklanılmış ve söz konusu literatür, tarihsel bir süreklilik ve akış içinde ve en genel çizgileriyle aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amaçları açısından böylesi bir çabanın anlamı, tarihsel toplumsal değişim süreçlerinin farklı sosyo-ekonomik alt grupların son derece dinamik etkileşimleri çerçevesinde vücut bulduğunu gösterebilmek olmuştur.

Söz konusu dinamik etkileşimler, kanımızca kuramlar ile fiili gerçeklikler arasındaki uyumsuzlukların belirlediği ana eksenini oluşturmaktadır. Peki bu dinamik etkileşimler nasıl ortaya çıkmaktadır? Çalışmanın üçüncü kısmı, bu etkileşimlerin daha sistematik bağlamda anlaşılabilmesi açısından oldukça önemli katkılar sağladığı düşünülen ve büyük çoğunlukla 20. yüzyılda ortaya çıkmış bir dizi kuram ve yaklaşıma ayrılmıştır. Acaba bir dizi kuram ve yaklaşım sentezci bir perspektifle ele alınırsa sorun açısından yol açıcı bir açıklım mümkün olabilir mi? Üçüncü kısmın odaklandığı ana eksen bu soru etrafında dögümlenmiştir.

Hiyerarşik bir şekilde örgütlenmiş bir tarihsel toplumsal sistemde etkileşimlerin temel eksenini güç ilişkileridir. Bu bağlamda, uzun ve orta dönemde kapitalist güç ilişkilerinin değişim süreçlerinin anlaşılması açısından bir çerçeve oluşturabilecek bir dizi çalışmanın izi sürülmüştür. Ek olarak daha dinamik etkileşimler konusunda açıklım getiren bir dizi yaklaşım gözden geçirilmiştir. Bölüm kapsamında, bir dizi kuramsal yaklaşımın sentezlenmesi neticesinde son derece dinamik toplumsal etkileşimlere izin veren bir çerçevenin mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın sonuç bölümünde, söz konusu çerçevenin en genel düzeyde temel çizgileri verilmeye çalışılmıştır. Ek olarak, kapitalist toplumlar arasında ve her bir toplum içinde farklı alt grupların aşağı ve yukarı doğru hiyerarşileşmeleri yönündeki eğilimin kapitalizmin sistemik eğilimlerinden biri olduğu, kapitalist tarihsel toplumsal değişim süreçlerini etkileşimsel bağlamda ele alan çalışmalar açısından bu eğilimin göz önüne alınmasının yol açıcı olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada, sözü daha fazla uzatmadan “Alman” kapitalistleşme literatürünü gözden geçirmekle başlamak yerinde olacaktır.

2. “Alman” Kapitalistleşme Literatürü: Genel (ve Seçmecî) Bir Bakış⁵

“Alman” kapitalistleşmesinin görünür hale gelmesi 1870’li yılları bulduğundan, 1870’li yıllardan sonra ortaya çıkan ve çoğunlukla tarihselci gelenek olarak ifade edilen erken “Alman” kapitalistleşme literatürü, ister istemez “başarı”yla gözleri kamaşmış bir yazın olmuştur. Söz konusu yazın, Prusya öncülüğünde Alman birliğinin gerçekleşmesi, hızlı sanayileşme, Avusturya ve Fransa savaş galibiyetleri, Alman İmparatorluğu’nun kurulması gibi süreçlerin aynasından bakarak Prusya devletine kimi durumlarda neredeyse ilahi bir belirleyicilik ve beceri atfetmektedir (Iggers, 1968).⁶

I. Dünya Savaşı’nda yaşanan yenilginin ardından, yenilgide bizzat devletin ve dolayısıyla yönetici elitlerin belirleyici bir role sahip olduğunun düşünülmesi, “Alman” kapitalistleşme sürecinin daha eleştirel bir gözle ele alınmasına zemin hazırlamıştır⁷. Böylece, neredeyse 20. yüzyılın sonlarına

⁵ Literatüre ilişkin daha sistematik bir genel çerçeve oluşturabilmek gibi kaygılarla bu metinde büyük ölçüde Brophy’nin çalışması referans alınmıştır (Bkz. Brophy, 1998, ss. 1-21).

⁶ İlgili yazının biraz daha anlaşılabilmesi açısından, bu dönemin, Almanya’nın adım adım İngiltere’ye meydan okumaya yöneldiği, bilim, sanat, edebiyat ve felsefenin kalbinin Alman coğrafyasında atmaya başladığı bir dönem olduğunu belirtmekte yarar bulunmaktadır.

⁷ Weber, henüz 1917’de, ödenen doğrudan vergi esasına bağlı olarak üç grup seçmen tanımlayan ve toplumun son derece küçük bir azınlığına üçte bir oranında oy hakkı sağlayan ve “rezil bir şekilde demokratik

kadar etkili olacak, Evans'ın "yapısal süreklilik tezi" dediği yaklaşım söz konusu literatüre damgasını vurmuştur (Evans, 1985). "Yapısal süreklilik tezi" birbirinden son derece farklı vurgu ve perspektifler içermekle birlikte, en genel düzeyde, Alman kapitalistlerinin yönetici elitlere (devlet bürokrasisi ile Junkerlere (kendine özgü nitelikler gösteren Alman toprak sahibi sınıfı)) "uyum gösteren" sosyo-politik tutumlarına vurgu yapmaktadır. Yaklaşımına mündemiç bir şekilde, kapitalistlerden sadece iktisadi düzlemde değil siyasal ve sosyal olarak da liberal addedilen tutumlar beklenmektedir. Söz konusu tutumlar açısından, 1848 devrimleri kritik bir dönemeç olmuştur. Kapitalistler arasında 1830'lerden itibaren uç veren liberal toplumsal ve siyasal yönelimler, 1848 devrimlerinde işçi sınıfı başta olmak üzere alt sınıfların gösterdiği radikal potansiyeller karşısında eski yönetici gruplarla bir uzlaşma ilişkisine yönelmeye ve söz konusu sosyo-politik ajandadan uzaklaşmaya yol açmıştır. Bu "uzlaşma" ilişkisinde yönetici elitler tarafından 1850'lerde verilen ekonomik "tavizler" belirleyici bir etken olmuştur.

1858-1862 arasında liberal sosyo-politik söylemler yeniden canlanmıştır. Temelde bir yasama organı durumunda olan ve –"yoksul"lar ile kadınların tamamen dışarıda bırakıldığı- zenginlik düzeyine göre üç dereceli oylama sistemiyle kurulmuş Prusya parlamentosunun bir askeri reform önerisini reddetmesi ve kamu harcamaları üzerinde söz hakkının kendinde olduğunu iddia etmesi ertesinde kapitalistler, parlamentonun değil yine geleneksel yönetici elit ve sınıfların tarafında yer almışlardır. 1866 Avusturya ve 1870 Fransa askeri galibiyetleri, 1871 Alman İmparatorluğu ile tescillenen ulusal birlikle Alman kapitalistleri otoriter hükümetin -devlet bürokrasisi ve eski yönetici elitlerin- yanına daha da yerleşmişlerdir. 1873 iktisadi krizinin ardından hem sanayicileri hem de toprak sahiplerini koruma altına alan tarife yasaları ile kapitalistler, devlet bürokrasisi ve Junkerler arasında daha üst perdeden bir kompromi ortaya çıkmıştır.

1860'lı yılların ikinci yarısından itibaren işçi sınıfının giderek artan politizasyonu ve örgütlenmesi, özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde dünyanın en büyük işçi partisinin (1890'dan sonra Almanya Sosyal Demokrat Partisi) Almanya'da ortaya çıkmasına yol açmıştır. Almanya Sosyal Demokrat Partisi, I. Dünya Savaşı'na yaklaşırken aynı zamanda Almanya'nın en büyük partisi konumuna gelmiştir. Alt sınıflardan gelen bu tehdit, kapitalistler ile eski yönetici elitler arasındaki bütünleşmenin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Dahası, Alman kapitalistlerinin sömürgeler edinme yönündeki kuvvetli eğilimleri, yönetimde militarist bir perspektifin süreklilik kazanmasında belirleyici olmuştur. Yapısal süreklilik tezinin farklı varyasyonlarının yaklaşımlarını dayandırdıkları temel tarihsel süreçler kaba hatlarıyla bu şekilde özetlenebilir. Diğer yandan, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Nazilerin yükselişi ve II. Dünya Savaşı'na götüren süreçler⁸ de daha sonraları yapısal süreklilik tezinin etkili olmaya devam etmesinde belirleyici olmuşlardır.

Yapısal süreklilik tezinin Ortodoks Marksist versiyonu,⁹ temel olarak kapitalist sınıfın tarihsel rolüne ihanet edip Junker'lerle birlikte hareket ederek Alman kapitalistleşmesinin eksik kalan yönlerine (tek dereceli genel oy hakkının olmaması, feodal ayrıcalıkların devamı, basın özgürlüğünün kabul edilmemesi, vb.) vurgu yapmaktadır (Eichholtz, 1962, ss. 201-203; Zeise, 1977, ss. 454-455).¹⁰

1960'lı yıllarda Ortodoks Marksist perspektif -başka şeyler dışında- temel olarak teleolojik olduğu yönünde eleştirilere uğramıştır. Bu eleştirilerle birlikte Weber'in, devleti bir üçüncü kategori olarak gören, statünün sınıf farklılıklarını çeşitlendirdiğini ifade eden perspektifi ile Anglo-Sakson sosyoloji disiplinindeki modernleşme teorilerini harmanlayan yeni bir yaklaşım (ittifak tezi) ortaya çıkmıştır.¹¹ Bilindiği üzere modernleşme yaklaşımı temsili demokrasinin kapitalist dünyanın temel hükümet biçimi olduğunu varsaymaktadır. Bu bağlamda yeni yaklaşım, özellikle demokrasi konusunda

olmayan" Prusya'ya özgü sistemin Almanya üzerinde "zehirli" bir etki bıraktığını vurgulamıştır (Ziblatt, 2008, s. 611).

⁸ Bu noktada, Gerschenkron'un tezine değinmemek eksiklik olacaktır: Gerschenkron özet olarak, toprak sahipliği çerçevesinde endüstri öncesi dönemden gelen eşitsizliğin demokratik geçiş süreci üzerinde kalıcı ve olumsuz bir etki bıraktığı tezini öne sürmüştür (Gerschenkron, 1943).

⁹ Ortodoks Marksist bir dizi temel metin için bkz. Engelberg, 1959; Eichholtz, 1962; Zeise, 1977.

¹⁰ Burada, Moore'un, çeşitli gerilimlere karşın Junkerler ve iş adamları arasındaki ittifakın bazı maddi temellerine dikkat çeken ve "rejim"ın "Alman" kapitalistleşme süreçlerinin önünü açan çeşitli yönleri konusunda yararlı katkılar sunan çalışmasına değinmemek bir eksiklik olacaktır. Bkz. Moore, 1989, ss. 342-343.

¹¹ İttifak tezinin çeşitli biçimlerde ileri sürüldüğü bir dizi temel metin için bkz. Zunkel, 1962; Tilly, 1966; Kocka, 1969; Wehler, 1973; Böhme, 1978; Winkler, 1979.

Almanya'nın yetersizliklerini İngiltere, Fransa ve ABD'ye kıyasla mercek altına almıştır. Bu yaklaşıma göre, söz konusu yetersizlikler, temel olarak, devlet bürokrasisi ve toprak sahibi soylular ile kapitalistler arasında özellikle 1848 devrimlerinden sonra kurulan ve çeşitli nedenlerle süreklilik kazanan ittifakla ilgilidir. Yönetici elitlerce yapılan iktisadi açılımlar ve verilen iktisadi tavizler karşılığında kapitalistler anayasal monarşiyi aşmayan, sınırlı oy hakkıyla yetinen bir pozisyonda kalmışlardır. Kısaca, kapitalistler ile yönetici sınıf ve elitler arasındaki bu değiş-tokuş, bu ittifak, bu yapısal süreklilik Alman kapitalistleşmesinin temel bir boyutu olmuştur.

1970'lerin ortasından itibaren bir dizi Neo-Marksist, ittifak kavramına, karşılıklı bir gönüllü eylem vurgusu taşıdığı gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bunun yerine sınıfların (Junkerler ve burjuvazi) simbiyozu kavramının kullanılmasını önermişlerdir. Zira onlara göre iki grup arasındaki ilişki açısından söz konusu olan, her bir grubun bilinçli eylemi yerine tarihsel koşulların bir dayatmasıdır. Kısaca, Junkerler ve burjuvazi, ilgili dönemde, demokratik olmayan Prusya devleti vasıtasıyla karşılıklı yarar sağlayabildikleri bir simbiyotik ilişki içindeydiler. Junkerler ayrıcalıklı siyasal pozisyonlarını sürdürürken, burjuvazi, devleti daha fazla verimlik için yeniden örgütleyebilme, tartışmalı ekonomik çıkarların daha iyi çözümlenebileceği bir hukuksal pozisyona evirebilme imkanına kavuşuyordu. Böylece, yapısal süreklilik tezi yeni bir kavramla (simbiyoz) bir kez daha yeniden üretilmiştir.¹²

Temelde kapitalistlerin 19. yüzyılın ortasından itibaren gösterdiği sosyo-politik tutumlara dayanan yapısal süreklilik tezi, -bir kısmı metnin önceki kısımlarından hatırlanacağı gibi bizzat bu tezi savunanlardan gelmek üzere- çeşitli boyutlarıyla eleştirilene uğramıştır. Özellikle fiili tarihsel süreçlere odaklanan çalışmalarda Alman Sonderweg'ine (kendine özgü yoluna) aykırı durumları ortaya koyan bir dizi veri birikmiştir.

Aron, daha 1966'da iş dünyası seçkinlerinin 1848 öncesi ve sonrası için -temelde ekonomik güçleri nedeniyle- yönetenleri etkileyen ayrıcalıklı insanlara dahil edilmeyi istediklerini vurgulamıştır (Aron, 1966, ss. 204). Kaelble 1972'de Berlin iş dünyası üzerine yaptığı çalışmada 1848'den sonra iş dünyasının siyaset alanından çekildiği tezinin, en azından Berlin iş dünyası için geçerli olmadığını, daha da ötesi, iş dünyasının bu dönemde daha fazla söz hakkı talep etmeye yöneldiğini ortaya koymuştur (Kaelble, 1972, ss. 245-277). Diefendorf'un 1980'deki çalışması, 1830 öncesi dönemde Ren'li iş insanlarının devlet bürokrasisi ile ilişkilerini mercek altına almıştır. Çalışma, temel olarak, iş insanlarının karar süreçlerini etkilemeyi nasıl öğrendiğini, iş dünyasında pragmatik bir tarzın nasıl yerleştiğini açıklığa kavuşturmuştur (Diendorf, 1980, ss. 353-354). Yine Nipperdy -1983 yılında- daha da ileri giderek 1848 sonrası dönemde iş dünyasının geri çekilmesi şeklindeki görüşün bir mit olduğunu çeşitli örneklerle gözler önüne sermiştir (Nipperdy, 1983, ss. 717-719).

Bütün bu girişimler son derece değerli olmakla birlikte, Alman kapitalistleşme literatürü açısından esas dönemeç noktası, Blackbourn ve Eley'in 1984 yılındaki çalışmaları olmuştur. Söz konusu çalışmalarla, önceki dönem "Alman" kapitalistleşme literatürünün bir yandan temel ön kabullerine, diğer yandan da metodolojisine radikal bir şekilde karşı çıkmıştır. Eley, modernleşme teorilerine özgü *orta sınıf liberalizmi ile başarılı bir sanayileşmiş ülke olmayı* eşleştiren ön kabulden başlayarak kapitalistlere ve orta sınıflara atfedilen liberal bir sosyal ve politik konumlanışın tüm zamanlar ve durumlar için geçerli olması gerektiği şeklindeki postülayı tartışmaya açmış ve eleştirmiştir. Alman örneğinden hareketle, ekonomik değişim süreçlerini arkasına alan burjuva bir sivil toplumun hukuksal alanı adım adım şekillendirerek nasıl ortaya çıktığını ve alanını nasıl genişlettiğini ortaya koymuştur (Eley, 1984, ss. 64-70, 80-91, 148-152).

Blackbourn, süreci, kapitalistler ve orta sınıflara atfedilen liberal perspektiften hareketle incelemenin getirdiği metodolojik sorunları gözler önüne sermiştir. Metodolojik olarak, araştırmacının yapması gereken şeyin, nasıl olmadığını incelemek yerine bizzat süreci incelemek olduğunu vurgulamıştır (Blacbourn, 1984, ss. 159). Araştırma ajandasını da bu eleştiriden hareketle, burjuvazinin dominant hale geldiği toplumsal alanların incelenmesi üzerine kurmuştur: Burjuvazinin hegemonyasını, kapitalist değişim süreçlerini ve Alman "sivil toplumu"nu mahkemeler, hükümet ve parlamento dışına taşıarak incelemek (Blacbourn, 1984, ss. 194-199)... Ortaya çıkan tablodaki burjuva figürü, başarılarından son derece hoşnut, optimist bir burjuva figürüdür (Blacbourn, 1984, ss. 209-215). Blackbourn'e göre, ilgili dönemde Alman toplumunda aristokrasinin belirleyiciliğinin, anti-liberal ve

¹² Simbiyoz tezinin ileri sürüldüğü iki temel metin için bkz. Gugel, 1975; Machtan ve Milles, 1980.

otoriter eğilimlerin devam etmesine karşın, bu, böyledir. Daha da ötesi, Blackbourn bu durumun yalnızca Almanya'ya özgü olmadığını altını çizmiş, Avrupa'daki diğer kapitalistleşen toplumlarda da benzer eğilimlerin var olduğunu ortaya koymuştur (Blackbourn, 1984, ss. 291-292).

Balckbourn ve Eley'in eleştirilerinin araladığı kapıdan bir dizi çalışma Alman Sonderweg yaklaşımını önemli ölçüde tartışmalı hale getirmiştir. Padtberg, kapitalistlerin 1850 sonrasındaki geri çekilmesi yönündeki argümanların yanlışlığını ortaya koymakla kalmamış, bu dönemde *birlikte hareket eden* kentli bir burjuva ve aristokrat kökenli grubun değişim süreçlerini etkilemek üzere geliştirdikleri esnek yol ve yöntemlere dikkat çekmiştir (Padtberg, 1985, ss. 231-234). Fischer, Alman burjuvazisinin egemen sınıf olma açısından yetersiz olduğu argümanını İngiltere ve Fransa'nın da içinde bulunduğu bir dizi Avrupa ülkesi açısından karşılaştırmalı bir şekilde incelemiş ve durumun görüldüğü kadar farklı olmadığı sonucuna ulaşmıştır (Fischer, 1987). Brose, sosyo-ekonomik değişim süreçlerinin, yöneticilerin önceki döneme özgü katı sınıf zihniyetlerini 1840'lardan itibaren nasıl zayıflattığını, devlet içindeki karar alma süreçlerinde ortaya çıkan konsensüslerin ne kadar kırılğan kaldığını, karar alma süreçlerinin çok hizipli bir bağlamda nasıl oluştuğunu ortaya koymuştur (Brose, 1993).

1998 yılında, Brophy'nin, "yitik burjuvazi"nin gerçekte yitik olmadığını ortaya koyan çalışması bir diğer dönüm noktası durumundadır. Brophy, Alman aristokratik sınıf ve devlet elitleri ile "yüksek burjuvazi"nin ilişkilerini yalnızca ittifak, ortaklık, itaat ya da uyum boyutuyla değil, rekabet ve çatışma boyutuyla da hesaba katarak incelemeyi hedeflemiştir. Bunun için *uygun* bir temsil olarak demiryolu sektörünü mercek altına almıştır. Çalışma, başka şeyler dışında, "yüksek burjuvazi"nin, demiryollarını kamulaştırmayı hedefleyen hükümetlere, özel demiryolu girişimleri kârlı olduğu sürece hangi yol ve yöntemlerle karşı çıkabildiğini, üstelik, yeri geldiğinde kredi başta olmak üzere çeşitli teşvikleri hükümetlerden nasıl koparabildiğini, kârlar düştüğünde ise, nasıl kârlı bir şekilde devlete satabildiğini ortaya koymuştur (Brophy, 1998).

"Alman" kapitalistleşme literatürü kapsamında, -konu dışında olmasına rağmen- ilgililer açısından vurgulanması gereken bir diğer çalışma Pierenkemper ve Tilly'nin 2004 tarihli çalışmasıdır. Söz konusu çalışmada, Alman tarih yazını çerçevesinde oluşturulabilmiş hemen tüm kantitatif veriler derlenmiş, tasnif edilmiş ve düzenlenmiştir (Pierenkemper & Tilly, 2004).

Ziblatt 2008 yılında, "pre-kapitalist dönemden tevarüs eden toprak sahipliği eşitsizliği, demokratik geçiş süreci üzerinde kalıcı ve olumsuz bir etkiye sahiptir" biçiminde özetlenebilecek Gerschenkron tezini test ederken yeni kurumsal iktisadi yaklaşımlardan farklı bir araştırma rotası tutturmuştur. Genel verilerden hareketle çıkarımlara gitmek yerine demokratikleşme konusunda doğrudan Prusya devlet parlamentosu içindeki somut bir oylamayı (daha demokratik bir oylama sistemi de dahil, daha demokratik yasaların çıkarılması biçimindeki reformları öngören 1912 yılı oylamasını) ve oy veren aktörleri mercek altına almıştır. Oylama sonucunda bir kez daha reform önerisi reddedilmiştir. Çalışma, "liberal" kabul edilen ve büyük endüstriyel çıkarların temsilcisi kabul edilen Merkez Partisi'nin (Center Party) kırsal kesimden gelen delegelerinin oylamada çekimser oy kullanarak reformun engellenmesinde fiilen belirleyici bir rol oynadıklarını ortaya koymuştur. Ziblatt'e göre, "karar vericiler sadece sosyoekonomik çıkarların temsilcileri değil, aynı zamanda belirli kurumsal bağlamlara gömülü siyasi aktörler olduklarından, kendi seçim ve güç arayışı düşünceleri, oy hakkı reformunu destekleyip desteklememelerini belirlemiş"tir (Ziblatt, 2008: 613). Çalışma, siyasal karar verme süreçlerinde salt ekonomik çıkarlara dayalı açıklamaların yetersizliğini ortaya koymak dışında, siyasal grupların içindeki farklı hizip ve eğilimlere dikkat çekmesi açısından önemlidir.

Becker ve Hornung'un çalışması (2020), Prusya devlet meclisinin, başlangıçta toprak sahibi aristokratların belirleyici bir pozisyonda kalabilmeleri için, ödenen toplam doğrudan vergilere göre üç gruba ayrılmasının¹³, -hızlı sanayileşme ile zenginleşen- kapitalistlerin üst kesimleri için özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde nasıl da bir avantaja dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Büyük ölçekli sanayiciler, söz konusu oy sistemi sayesinde bir yandan "çok fazla oy gücü"ne ulaşırken, diğer yandan "liberal politikalara oy veren delegeler"den de yararlanabilir hale gelmişlerdir (Becker & Hornung, 2020, s. 1183). Zaman içinde orta gelir düzeyindekilerin sınıfsal temelindeki değişimler bunun üzerine eklendiğinde, çalışmanın, karar ya da hükümetleri etkileme süreçleri ve çeşitli liberal politikaların

¹³ Böylesi bir sistemde seçmenlerin en zengin %5'inden azı karar süreçlerini 1/3 düzeyinde etkileyebilir hale gelmektedir (Becker & Hornung, 2020, s. 1144).

uygulanabilmesi açısından sürecin nasıl işlediği hakkında anlamlı bir bilgi kümesi oluşturduğu söylenebilir görülmektedir.

Bu genel özetten sonra tarihsel toplumsal değişim süreçlerini, çeşitli toplumsal grupların etkileşimleri bağlamında ele alan araştırmalar açısından, “Alman” kapitalistleşme literatürünün temel olarak ne söylediğini yeniden sormakta yarar bulunmaktadır. Kanımızca, “Alman” kapitalistleşme literatürü, tarihsel toplumsal değişim süreçlerini ele alırken, başka şeyler dışında, en temelde, farklı alt grupların çok daha dinamik etkileşimlerine izin veren ve bu gruplara önsel (a priori) davranış atıfları yüklemeyen daha esnek bir perspektifle bakmanın gerçekliğe yaklaşabilmek açısından son derece yol açıcı olacağını söylemektedir. Peki biraz daha ötesi mümkün müdür? Bu soru, sonraki alt bölümün konusudur.

3. Kapitalistleşme Süreçleri Konusunda Açılımlar Getiren Bazı Yaklaşımlar: Sentezci (ve Seçmec) Bir Bakış

Bu çalışmanın arka planındaki temel düşünce, “beşerî bilimlerin, değişim halindeki toplumsal gerçekliği tam (ya da daha doğru bir ifadeyle mutlak) olarak açıklayamayacağı, değişim halindeki gerçekliğe yalnızca daha fazla yaklaşılabileceği” biçiminde özetlenebilir. Bu bağlamda, her bir yaklaşımın meseleye baktığı yer gereği, değişim halindeki toplumsal gerçekliğin belirli yönlerini daha iyi aydınlatırken, başka bazı yönlerini göz ardı edebileceği açıktır. Dolayısıyla hakikate biraz daha yaklaşabilmek açısından sentezci bir perspektifle hareket edilmesi yol açıcı olacaktır.

Peki sentezci bir perspektifin temel odak noktası ne olmalıdır? Kanımızca, hiyerarşik biçimde örgütlenmiş toplumsal sistemler için temel odak noktası güç ilişkileridir. Daha berrak bir ifadeyle, güç ilişkilerinin etkileşimsel bağlamıdır. Biraz daha açmak gerekirse, bu etkileşimsel bağlamın, inşa ve yeniden inşa halindeki kapitalist bir tarihsel toplumsal sistem içinde aldığı çok boyutlu yönelimlerdir. Dolayısıyla, örneğin belirli bir coğrafyadaki kapitalistleşme süreçlerinin, kapitalizme özgü sistemik belirleyicilikler içinde ve o coğrafyadaki çeşitli güç odaklarının hem birbirleriyle hem de söz konusu coğrafya dışındaki güç odaklarıyla etkileşimlerine bağlı bir biçimde ele alınması, değişim halindeki gerçekliğe yaklaşabilmek açısından önemli olacaktır.

Peki, ortaya çıkış süreci de dahil olmak üzere, kapitalizme özgü güç ilişkilerinin en geniş uzamsal bağlamı nedir? Kapitalizmi önceki toplumsal sistemlerden ayıran en belirleyici boyutlardan biri, başından beri küresel alanı kapsamaya, insanlığı tek bir uygarlık rotasına doğru çekmeye eğilimli olması ile ilgilidir. Dolayısıyla kapitalizme özgü güç ilişkilerinin en geniş uzamsal bağlamı, ister istemez küresel bağlamdır. Bu noktada, Braudel’in, tarihsel kapitalistleşme süreçlerini, İngiltere’deki kapitalistleşme süreçlerinin ötesine geçerek, genelde küresel sosyo-ekonomik bağlantılar ve özelde de Avrupa genelindeki etkileşimler çerçevesinde ele alan yaklaşımı belirleyici bir katkı durumundadır (Braudel, 2004a; Braudel, 2004b; Braudel, 2004c). Diğer yandan, söz konusu uzamsal bağlamın literatürde çoğunlukla ulus-devlet olarak adlandırılan kapitalist devletler biçiminde kendi içlerinde belirli bir bütünlük oluşturan alt uzamlara bölündüğü görülmektedir. Dolayısıyla uzamsal bağlamın bir diğer temel boyutu söz konu devletlerin coğrafyalarıdır. Ancak devletler yalnızca uzamsal boyutla ilgili değil, aynı zamanda bizzat güç ilişkileri ile ilgilidir. Güç ilişkilerinin en temel birimlerinden biridir. Bu noktada, genel bir çerçeve oluşturabilmek için devletler arası mücadele, ittifak, çatışma, uzlaşma gibi etkileşimleri kapsayan, farklı uzunluklarda zamansal dönemlemelere ihtiyaç bulunmaktadır.

Kapitalizme özgü güç ilişkileri uzun, çok uzun dönemde gözden geçirildiğinde, -küresel nitelikler gösteren bir sistemik eğilime sahip olmasına rağmen- kapitalizmin tek bir devletten oluşmadığı, sürekli ufalanmaya eğilimli, giderek çoğalan sayıda devletten oluşan bir devletler sistemi olduğu, söz konusu devletlerden birinin belirli bir alt dönemde hegemonik bir konum kazandığı, daha sonra tedrici bir şekilde bu konumunu kaybettiği, yıkıcı çatışmalar ve toplumsal çalkantıların ardından yeni bir devletin hegemonik bir pozisyona geldiği dikkat çekmektedir¹⁴. Başka bir ifade ile, öncelikle, çok uzun dönemde işleyen bu süreçlere ilişkin bir teorik çerçeveye ihtiyaç vardır. Bu noktada belirleyici bir katkı, Arrighi’nin, kapitalizmin çok uzun dönemde gerçekleşen radikal değişim süreçlerine odaklanan ve bozulana kadar sistemik bir eğilim olarak bir hegemon devlet öncülüğünde örgütlenen denge halinde bir

¹⁴ Burada, ardışık olarak Hollanda, İngiltere ve ABD’nin en tepeye yerleştiği hegemonik alt dönemlere referans verilmektedir.

devletler sistemi olduğunu ortaya koyan ve sistem içi radikal değişim süreçlerini hegemonun değiştiği tarihsel toplumsal süreçler içine yerleştiren çalışmasından gelmektedir (Arrighi, 2000). Arrighi'nin çalışması, kapitalist güç ilişkilerinde çok uzun dönemde gerçekleşen radikal değişim süreçleri açısından bir genel çerçeve oluşturmasının yanı sıra, veri bir alt dönemde, kapitalizme özgü genel ve dönem spesifik sistemik eğilimlerin oluşumunda, belirleme etkisi en yüksek olan güç odağından başlayarak güç ilişkilerinin etkileşimsel yönelimlerinin ele alınması açısından yararlı bir çerçeve sunduğunu vurgulamakta yarar vardır.

Bizzat hegemonik pozisyonda olan devletin bile bu pozisyonu kaybedebilmesi ve başka bir devletin hegemonik bir pozisyon edinebilmesi, kapitalizme özgü devletler hiyerarşisinin sabit olmadığı, değişebilir, değiştirilebilir olduğunu göstermektedir. Gerçekte, kapitalist devletler hiyerarşisinde farklı devletlerin pozisyonlarındaki değişimleri görmek için hegemonik değişim dönemleri kadar uzun süre beklemek gerekmemektedir. Bu değişimler daha orta dönemde gerçekleşen süreçlerdir ve kanımızca söz konusu orta döneme uygun bir başka teorik çerçeveye daha ayrıca ihtiyaç vardır. Ancak söz konusu teorik çerçeve açısından oldukça yol açıcı katkılara geçmeden önce kapitalist tipte devletsel güç inşasının orta dönemde belirleyici boyutunun ne olduğu sorusunu cevaplamak yerinde olacaktır.

Güç inşası kuşkusuz (ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel, askeri, teknolojik, organizasyonel, vb. yönleri olan) çok boyutlu bir şeydir. Ancak kapitalist tipte devletsel güç inşasının en belirleyici boyutunun -bıçakla kesilmiş gibi ayrıştırılabilmesi mümkün olmasa da- ekonomik boyut olduğu açıktır. Başka bir ifade ile kapitalist tipte devletsel güç inşasının gerisindeki en belirleyici etken, kapitalist tipte “zenginlik”¹⁵ inşasıdır.

Peki, kapitalist tipte “zenginlik” inşasının gerisindeki belirleyici boyut nedir? Bu inşa temel olarak nasıl bir rota izlemektedir? Söz konusu soruların cevaplanabilmesi açısından ilk adımda kapitalizmi önceki toplumsal sistemlerden ayıran ve bu güç inşasının realize olmasını sağlayan temel iktisadi kurumsal mekanizmanın ne olduğuna bakmak yararlı olacaktır. Bu noktada, kanımızca yol açıcı ipucu -ilk planda- liberal iktisadi yaklaşımlardan gelmektedir. Adam Smith'den başlayarak her bir alt dönemde farklı vurgularla yeniden yorumlanıp yeniden üretilen liberal iktisadi yaklaşımlar açısından piyasalar ve piyasa mekanizması, sistemin en belirleyici sosyo-ekonomik kurumsal mekanizması durumundadır¹⁶. Gerçekten, tarihsel olarak ele alındığında kapitalizmin en sistemik eğilimlerinden birinin, piyasaların iktisadi hayatın temel kurucu ögesi, temel kurumsal mekanizması haline gelmesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her bir alt dönemde, güç ilişkilerinin pozisyonuna göre, sistemin hegemonik devletinin -ve duruma göre diğer yararlanıcılarının- katkılarıyla yeniden yorumlanıp yeniden üretilen “liberal” iktisadi düzenlemeler kapitalizmin temel bir yönü olmuştur (Alpaslan, 2016).

Peki, piyasa ağlarının sistemin iktisadi açıdan temel kurumsal mekanizması haline gelmesi esas olarak ne anlama gelmektedir? Söz konusu soruya verilecek cevabın temel izleklerini en erken liberal metinlerden biri olan Adam Smith'in ünlü kitabında bulmak mümkündür (Smith, 1985): Smith, tanıklık ettiği dönemde “zengin” addedilen ülkeler ile “yoksul” addedilen ülkeleri mercek altına aldığı anda, birincilerin, eşit işgücüne kıyasla daha yüksek çıktı ürettikleri gözleminde bulunur. Smith'e göre bu, iş bölümünün fazla ya da az olması ile ilişkilidir. Diğer yandan, iş bölümünün fazla ya da az olmasını belirleyen iki temel boyut vardır: Bunlardan birincisi, işgücünün becerisi, ikincisi ise, piyasaların büyüklüğüdür. Smith'e göre piyasalar ne kadar büyükse farklı faaliyet kolları temelinde uzmanlaşma eğilimi, yani iş bölümü o kadar artacaktır. Dolayısıyla piyasaları büyütme yönünde her çaba iş bölümünü genişleterek toplam çıktıyı artıracaktır. Bunun bir diğer anlamı, piyasalara dönük tüm engellerin, başka bir ifade ile toplumsal sınırlama ve yasaklamaların kaldırılması, yani “laissez faire”dir; daha doğru bir ifade ile piyasaların iktisadi hayatın temel kurucu ögesi haline getirilmesidir. Smith, öz olarak, bu mekanizmanın iktisadi hayatın temel kurucu ögesi haline getirilmesinin, getirilmemesi durumuna göre,

¹⁵ Burada “zenginlik” sözcüğü özellikle tırnak içine alınmıştır. Bunun nedeni, kapitalizme özgü zenginliğin son derece hiyerarşik nitelikler göstermesi, kapitalizmin en dinamik merkezlerinde bile toplumun bütününe kapsamaması, farklı dönemlerde değişiklikler göstermekle birlikte toplumun bir bölümünü bu zenginliğin dışında bırakması ile ilgilidir.

¹⁶ Konuya ilişkin bir dizi temel metin için bkz, (Smith, 1985; Smith, 1982; Ricardo, 1997; Jevons, 1879; Hayek, 1999; Friedman, 1988).

-nasıl bölüşüldüğünden bağımsız olarak- daha büyük çıktı, yani daha büyük “zenginlik” getireceğini ortaya koymuştur¹⁷.

Gerçekte Smith’in çalışması daha dikkatle incelendiğinde, sonraki liberal kuramcılarının söylediğinden daha fazla birtakım vurgular içerdiği görülmektedir. Başka şeyler dışında Smith, içinde bulunduğu dönem açısından, iş bölümünün daha fazla gerçekleştirilebildiği ve daha az gerçekleştirilebildiği iki farklı sektöre (sanayi ve tarım sektörü) işaret etmektedir. Smith bu noktada kalmamakta, iş bölümünün farklı iktisadi faaliyet kolları biçimindeki yatay boyutundan öteye geçmekte, tek bir iktisadi faaliyet içindeki iş bölümüne (biz burada dikey iş bölümü demeyi uygun görüyoruz) de ayrıca dikkat çekmektedir¹⁸. Kısaca Smith, dolaylı olarak, içinde bulunduğu dönem için, bir ülkenin hem yatay hem de dikey iş bölümünün daha fazla gerçekleştirilebildiği sanayi sektöründe uzmanlaşmasının o ülkeye daha büyük bir kapitalist tipte “zenginlik” getireceğini söylemektedir. Bu durumda, bir ülke sanayi sektöründe uzmanlaşırken başka ülkelerin tarım sektöründe uzmanlaşmaları durumunda, piyasaların genişlemesinin de etkisiyle, tüm taraflar toplam çıktısını artırırken sanayi sektöründe uzmanlaşan ülke, toplam çıktısını *piyasa mekanizması yoluyla* nispi olarak daha fazla artıracaktır, daha büyük bir “zenginliğe” erişebilecektir¹⁹.

Smith’le ilgili metinlerde, yukarıda özetlenen görüşlerinin birinci kısmı (*bir ülkede piyasa mekanizmasının iktisadi hayatın temel kurumsal mekanizması haline getirilmesinin daha büyük çıktıya yol açacağı vurgusu*) öne çıkarılırken, ikinci kısmı (*veri bir alt dönem için bazı iktisadi faaliyetlerde uzmanlaşmanın daha büyük çıktı yaratabileceği vurgusu*) çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Bu arada 19. yüzyıl boyunca, sömürgelerde zor yoluyla, görece bağımsızlığını koruyabilmiş ülkelerde kimi zamanlarda silah tehdidi, başka zamanlarda bizzat savaş, başka bazı zamanlarda borç mekanizması, kimi başka zamanlarda da rıza ve ikna yoluyla, *tarımsal mal ve hammadde üreticisi olan çok sayıda devlet ile temelde sanayi malları üreticisi az sayıda devlet* biçimindeki uzmanlaşma süreci işlemiş ve piyasa mekanizması neredeyse küresel düzlemde adım adım iktisadi hayatın kurucu ögesi haline gelmeye kuvvetli bir eğilim göstermiştir. Diğer yandan, “herkes” toplam çıktısını artırırken, “bazıları” daha fazla artırmıştır.

Piyasalar konusundaki belirleyici yaklaşımlardan bir diğeri olan Marx ve Engels’e özgü yaklaşım, piyasa mekanizmasını genel bir eğilim olarak dolaşım ile ilişkilendirmektedir. Kuşkusuz bu, gerçekliğin belirli bir yönünü açıklamaktadır. Ancak bir başka yönünün gözden kaçırılmasına yol açmaktadır. Kanımızca kapitalizm söz konusu olduğunda, piyasa mekanizması, temelde ve orta dönemde bölüşümün gerçekleştiği temel mekanizmadır. Kapitalist tipte “zenginlik” her şeyden önce orta dönemde -başka şeyler dışında- temel olarak bizzat piyasa ağları vasıtası ile realize olmaktadır (Alpaslan, 2016). Dolayısıyla farklı güç odaklarının piyasa ağlarıyla etkileşimi, piyasa ağlarından yararlanabilme becerisi, kapitalizmin ve kapitalizme özgü güç ilişkilerinin değişim süreçlerinin anlaşılmasının belirleyici bir diğer boyutu durumundadır. Diğer yandan, piyasa mekanizmasının iktisadi hayatın temel kurumsal mekanizması haline gelmesi ile piyasaların kendi haline bırakılması iki farklı şeydir.

Thompson’un vurguladığı üzere, “... insanların “piyasa”yı ne olarak düşündükleri, piyasanın o şekilde oluştuğunu kanıtlamaz” (Thompson, 2006, s. 325)²⁰. Ek olarak, “liberal” düzenlemelerin varlığı, bir tarihsel toplumsal sistemi liberal yapmaz. Biraz daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse, piyasaların varlığı ile tam rekabet piyasalarının varlığı eş değildir. Ya da bir sistemde liberal iktisadi uygulamaların varlığı ile sistemin iktisadi açıdan liberal olması eş kabul edilemez: “Bir tarihsel

¹⁷ Smith’in argümanlarının, büyük ölçüde 19. yüzyılda Avrupa’daki devletlerden başlayarak dünyaya yayılan *piyasaları iktisadi hayatın temel kurumsal mekanizması haline getirme sürecinde* oldukça önemli bir pozisyona sahip olduğu söylenebilir görünmektedir.

¹⁸ Burada, Smith’in, bir toplu iğne üretim atölyesi üzerinden verdiği örneği hatırlatmakta yarar vardır. Smith, işçilerin her birinin ayrı ayrı toplu iğne üretmesi yerine, toplu iğne üretimin farklı aşamalarında bir iş bölümüne giderek uzmanlaşmalarının çıktı miktarını ne kadar fazla artırdığını ortaya koymuştur.

¹⁹ Burada, Ricardo’nun Mukayeseli Üstünlükler Teorisi, söz konusu görelî daha fazla kazançlar açısından son derece yararlı bir çerçeveye oluşturduğunu ifade etmekte yarar bulunmaktadır. Ricardo, bir ülke her iki sektörde de daha verimli olmasına karşın ülkelerin mukayeseli olarak daha verimli oldukları sektörlerde uzmanlaşmalarının her iki tarafa da daha yüksek çıktı getireceğini göstermiş, ancak görelî daha fazla kazançlar konusunu gündem dışı bırakmıştır (Ricardo, 1997).

²⁰ Piyasalar konusunda son derece önemli bir tartışma için bkz. Polanyi, 1986.

toplumsal sistemin “serbest rekabet”e/”serbest ticaret”e kuvvetli eğilimler göstermesi ile o sistemin bir “serbest rekabet/serbest ticaret” sistemi olması iki ayrı şeydir. Liberal kuramcılar, genel bir eğilim olarak, bir yandan durmaksızın ekonomik alana devlet müdahalelerinden -daha geniş ve doğru bir ifade ile toplumsal müdahalelerden- yakınmakta, diğer yandan ise, kapitalizmi bir “serbest piyasa/serbest ticaret sistemi”ne indirgeyerek ele alıp, ekonomi politikasına ilişkin önerilerini bu indirgemeden hareketle inşa etmektedirler” (Alpaslan & Cengiz, 2021, s. 135). Gerçekte, liberal kuramcılarının devlet müdahalesi konusundaki sürekli yakınmaları, piyasaların tam anlamıyla liberal olmadığını, aynı zamanda da aksadığının kanıtı durumundadır.

Piyasalar aksadığında, -neo-klasik kavram ödünç alınırsa- “üretim faktörleri” düzgün dağılmayacaktır. Bu durumda, veri bir alt dönemde -Adam Smith’in kavramı ödünç alınırsa- “değişim değeri” yüksek iktisadi faaliyetlerle piyasa ağlarına eklenenler görece daha yüksek kazançlar elde edeceklerdir. Tam da bu noktada, konuya ışık tutan bir diğer perspektif, Schumpeter’in belirleyici bir etkiye sahip olduğu Evrimsel iktisadi yaklaşımlardan gelmektedir. Bu yaklaşımlara göre, kapitalizme özgü piyasalar aksak/eksik rekabet piyasalarıdır ve piyasa ağları genel olarak yenilikçi iktisadi faaliyetleri ödüllendirmektedir²¹. Dolayısıyla “başarılı” kapitalistleşme süreçleri, daha iyi bir ifade ile kapitalist tipte “zenginliğe” erişim süreçleri “yenilik-itişli” süreçlerdir²² (Nelson, 2018, s. 4). Oldukça kuvvetli tekno-determinist eğilimler gösterse de -temel olarak iş-çevrimi ve uzun dalgalı teorileri ile teknolojik değişim süreçlerinin birleştirilmesi üzerine bina olan Evrimsel iktisadi yaklaşımlara özgü-Tekno-Ekonomik Paradigmalar Kuramı, orta dönemde, kapitalist güç ilişkilerinin piyasa ağlarıyla etkileşim halinde nasıl değiştiğine ilişkin oldukça yararlı bir çerçeve sunmaktadır²³.

Bir dizi örnek vermek gerekirse, İngiltere, 18. yüzyılın yaklaşık son çeyreğinde, yeniliklerin yoğunlaştığı pamuklu tekstil sektöründe uzmanlaşmış ve “zenginliği”nin kritik bir bölümüne bu uzmanlaşma sayesinde erişmiştir. Almanya’nın yükselişi, 19. yüzyılın son çeyreğinde yeniliklerin yoğunlaştığı kimya ve demir-çelik alt sektörlerinde öncüler arasına girmesiyle, yine ABD’nin yükselişi benzer dönemde demir-çelik alt sektöründe liderler arasında yer almasıyla, Japonya’nın keskin yükselişi, 1960-1980 arasında yeniliklerin yoğunlaştığı elektronik alt sektöründeki atılımıyla, Güney Kore’nin, uzak doğunun diğer bazı devletlerinin ve Çin’in yükselişi, döneme özgü yeniliklerin yoğunlaştığı mikroelektronik sektörü, bilgisayar bağlantılı ekipmanlardaki sıçramalarıyla örtüşmektedir²⁴.

Evrimsel iktisatçılara göre yenilikler, her bir alt dönemde, belirli iktisadi faaliyet kollarında yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda, herhangi bir alt dönemde, kaynakların, yeniliklerin yoğunlaştığı iktisadi faaliyet alanlarına yönelmesini sağlayacak bir şekilde uygulanan çok boyutlu politikalar “başarılı” bir “ulusal” kapitalistleşmenin, kapitalist tipte devletsel “zenginliğin” belirleyici bir yönünü oluşturmaktadır. Evrimsel iktisatçıların ekonomi politikası önerileri açısından temel bir çerçeve oluşturan yenilik sistemleri yaklaşımı, eleştirel bir gözle ele alındığında, bu sürecin “iradi” ve etkileşimsel boyutlarına ilişkin son derece önemli açılımlar getirmektedir. Bu tür yönelimler, örneğin “Alman” kapitalistleşmesinin erken evrelerinden itibaren dikkat çekmektedir. Daha da ötesi, Evrimsel iktisadi yaklaşımlara sahip bilimcilerin çeşitli vesilelerle işaret ettiği üzere bu tür bir teorik altyapı,

²¹ Evrimsel iktisadi yaklaşımlara göre firmalar, yenilikler vasıtası ile geçici tekeller oluştururlar ve böylece daha yüksek getiriler elde ederler. Yenilik temelli geçici tekel oluşum süreçleri, onlara göre kaçınılması gereken bir şey olmamasının yanında sistemik bir eğilimdir.

²² Burada, yeniliklerin taklitle yayılması bağlamında zıt etkiler yaratan bir yönünü daha hatırlatmakta yarar bulunmaktadır. Ekonomik etkinliğin veri olduğu varsayımı altında genellikle görece düşük getirili ve tam rekabete yakın iktisadi faaliyetlerin geçerli olduğu alt sektörlerde yeniliklerin yayılması, bu iktisadi faaliyetlerin sağlayıcılarına eşit miktardaki çıktıya kıyasla daha düşük getiriler vermektedir. Bunu en güzel küçük tarımsal üreticilerin deneyiminde gözlemlemek mümkündür. Yenilikler vasıtası ile daha çok ürün üretebilir hale gelirler. Ancak yeniliklerin hızla taklit edilmesi, -tam rekabete yakın piyasa koşulları gereği- yenilik öncesi döneme kıyasla iki kat daha fazla üretim yapan bir üreticinin yaklaşık aynı düzeyde gelir elde etmesine neden olabilir. Durum, uluslararası düzlemde sanayileşmiş ülkeler tarımsal ürün ve hammadde sağlayıcısı ülkeler düzlemine çekildiğinde meselenin önemi daha da açık hale gelmektedir. Konuya ilişkin ilginç bir çalışma için bkz. Reinert, 1994b.

²³ Evrimsel iktisadi yaklaşımlar çerçevesinde bir dizi kaynak için bkz. (Nelson & Winter, 1982; Reinert, 1994a; Reinert, 1994b; Reinert, 1994c; Edquist, 1997; Metcalfe, 1998; Perez, 1998; Hodgson, 1999; Freeman & Louçã, 2001; Freeman & Soete, 2003; Reinert, 2004; Nelson, 2018).

²⁴ Konuya ilişkin yararlı bir kaynak için bkz. (Freeman & Louçã, 2001).

Friederich List'in çalışmasında mevcuttur ve son derece erken bir dönemde "Alman" iktisadi düşünce ve uygulamalarında kendine bir yer edinebilmiştir (List, 1856).

Toparlamak gerekirse, Tekno-Ekonomik Paradigmalar Kuramı, kapitalist devletler arası güç hiyerarşilerinde orta dönemdeki değişimleri yerli yerine yerleştirebilmek ve anlamak açısından son derece yararlı bir çerçeve sunmaktadır. Yenilik sistemleri yaklaşımı da kapitalist tipte "zenginlik" ve "yoksulluğun" etkileşimsel ve iradi boyutlarının anlaşılmasına önemli bir katkı durumundadır. Diğer yandan, Evrimsel iktisadi yaklaşımlardan yola çıkarak küresel kapitalist piyasa ağlarına ve iktisadi faaliyetlere bakıldığında daha başka çıkarımlar yapmak da mümkündür.

En önemli çıkarımlardan biri şu şekilde özetlenebilir: Eğer yenilikler, dolayısıyla da görece daha yüksek getiriler farklı alt dönemlerde o döneme özgü belirli iktisadi faaliyetlerde yoğunlaşıyorsa, küresel kapitalist piyasa ağları her bir alt dönemde aşağıya ve yukarıya doğru uzayan farklı getirilere sahip iktisadi faaliyetlerle malul hiyerarşik bir yapı olacaktır. Üstelik söz konusu hiyerarşi, yeniliklerin sürekliliği nedeniyle zaman ilerledikçe aşağı ve yukarı doğru piramidal bir şekilde büyüyecektir. Bu durumda, veri bir alt dönemde her bir devletin farklı getirilere sahip iktisadi faaliyetlerin belirli bir öbeğinin sağlayıcısı olacağını, dolayısıyla küresel getiri hiyerarşisinde belirli bir düzeyi, bir *üst sınır* işgal edeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Peki böyle bir bilgi ile konumuz açısından nereye varılabilir? Kanımızca bu bilginin, ülkeleri/devletleri çeşitli alt gruplar biçiminde ele alan yaklaşımlar açısından oldukça önemli sonuçları olabilir. 19. yüzyıla ilgili yazında (ve 19. yüzyıl yazınında) söz konusu alt gruplar çoğunlukla (sınai ürün ihracatçısı ülkeler ile hammadde ve tarım ürünleri ihracatçısı ülkeler biçiminde) iki kategoride ele alınmıştır. 20. yüzyılda ise, önceleri gelişmiş-azgelişmiş, daha sonraları merkez-çevre-yarı çevre, gelişmiş-gelişmekte olan-azgelişmiş, I.-II.-III. Dünya Ülkeleri, biraz daha sonra I.-II.-III. Dünya Ülkeleri ile Yeni Sanayileşen Ülkeler, vb. biçiminde gruplandırılmaya eğilimli olmuştur. Daha yakın zamanlara gelindiğinde yüksek, üst-orta, orta, alt-orta, düşük, daha düşük gelir grubu ülkeler gibi gruplandırmalar dikkat çekmektedir. Kısaca, her geçen zamanda daha fazla kategori içeren, daha inceltilmiş gruplandırmalar yapılmıştır/yapılmaktadır. Kanımızca bu durum, yalnızca veri oluşturma becerilerindeki artışla ya da daha inceltilmiş perspektiflerin ortaya çıkmasıyla ilgili değildir.

Maddi hayatta temelleri vardır: Kapitalistlerin, özellikle de kapitalist girişimcilerin piyasa ağları vasıtasıyla görece daha yüksek getirilere erişme çabaları sürekli bir yenilik arayışını tetiklemiş ve böylece insanlık tarihi boyunca görülmemiş yeni ürün ve iktisadi faaliyet kollarının ortaya çıkışı kapitalizmin sistemik bir eğilimi olmuştur. Bu durumda, tarihsel bir eğilim olarak küresel kapitalist piyasa ağlarındaki iktisadi ürün ve faaliyetlerin sayısının sürekli arttığını söylemek mümkündür. Her bir alt dönemde yeni iktisadi ürün ve faaliyetler genel bir eğilim olarak görece daha yüksek getiriler sağladığına göre, bir önceki dönemde görece yüksek getiri sağlayan iktisadi ürün ve faaliyetlerin *en azından bir bölümü*, görece olarak daha az getirilerle malul olacaktır. Böylece her bir alt dönem için temel olarak, -çeşitli devletlerin prizmasından geçerek- küresel kapitalist piyasa ağları vasıtasıyla bir yandan tetiklenip bir yandan realize olan getiri hiyerarşileri, kapitalizme özgü sistemik bir eğilim haline gelecektir. Dolayısıyla, süreç ilerledikçe getiri hiyerarşileri aşağı ve yukarı doğru uzamaya eğilim gösterecektir²⁵. Böylece, kapitalizmin sistemik bir eğilimi olan hiyerarşileşme eğilimi, ilerleyen zaman içinde daha berrak bir şekilde tespit edilebilir hale gelecektir.

Konuyu kapitalist devletler bağlamına yeniden çekersek, her bir devlet içinde de söz konusu getiri hiyerarşilerini, hiyerarşileşme eğilimini farklı alt dönemlerde farklılıklar göstermek üzere gözlemek mümkündür. Dolayısıyla, veri bir alt dönemde herhangi bir kapitalist devletin küresel iktisadi getiri hiyerarşilerinde erişebildiği ve erişmeye yöneldiği üst sınır ile kapitalist tipte "zenginlik" açısından kat ettiği yol arasında -kimi durumlarda gecikmeli de olsa- koşutluklar oluşacağı açıktır. Toparlamak gerekirse, farklı toplumları çeşitli alt gruplar çerçevesinde ele alan yaklaşımların günümüze yaklaştıkça alt grup sayısını artırmaları, temelde bizzat kapitalizme özgü sistemik bir eğilim olan getiri hiyerarşilerinden ve bu hiyerarşilerin aşağı ve yukarı doğru zaman içinde sürekli genişlemesinden gelmektedir.

²⁵ Bu durumda, işgücü de dahil olmak üzere, metalaşmış her şeyin, söz konusu getiri hiyerarşilerinden azade olamayacağını söylemek mümkündür.

Farklı ülkeleri/toplumları çeşitli alt gruplar çerçevesinde ele alan yaklaşımlar kapitalizmin sistemik bir eğilimi olan güç ilişkilerine net bir şekilde dikkat çekmişler, güç ilişkilerini daha vurgulu bir şekilde ortaya koymuşlar, dolayısıyla salt bu yönleriyle bile son derece değerli katkılarda bulunmuşlar, yol açıcı olmuşlardır. Ancak kanımızca, farklı devletler arasındaki çok boyutlu etkileşimler, sistemik bir eğilim olan hiyerarşileşme eğiliminden azade bir şekilde ele alındığında, zamanla kuramlar ile gerçeklikler arasındaki makas açılmaktadır. Küresel kapitalist ekonomik ağırlık merkezinin Uzak Doğu'ya kayması yönündeki eğilim bu durumun çarpıcı bir örneği durumundadır. Daha dinamik bir devletler arası etkileşimi referans alabilecek bir eleştirel yaklaşım açısından Evrimsel iktisatçıların yaklaşımından yararlanmak ve söz konusu hiyerarşileşme eğilimini güç ilişkilerinin arka planına yerleştirmek yol açıcı olacaktır.

Devletler ve piyasalar bahsini kapatmadan önce başka bir dizi kritik katkı ve eğilimi daha vurgulamakta yarar vardır. Bunlardan birincisi Mann'den gelmektedir. Mann, kapitalizm öncesi dönemdeki devletlere kıyasla “kapitalist devlet”in ayırt edici bir özelliğinin -özel dönemler dışında- içinden çıktığı toplum üzerindeki nüfuz etkisinin aşırı büyümesi olduğunu vurgulamıştır. Kapitalist devlet bu nüfuzunu sürekli büyüyen bir bürokrasi aracılığıyla zaman içinde giderek daha etkin bir hale getirmiştir (Mann, 2013). Ek olarak, söz konusu nüfuz etkisinin zaman içinde daha da derinleşme eğilimi gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kapitalist devlet konusunda bir diğer çarpıcı gözlem ve katkı Tanzi'den gelmektedir. Tanzi, temsil gücü yüksek 17 kapitalist devlet üzerinden derlediği verilerde, genel hükümet harcamalarının GSYH içindeki payının 1870 civarında %10,7'ye, 1980'de %43,1'e yükseldiğini, “neoliberal” olarak adlandırılan dönemin ilk kısmında yükseliş eğilimini sürdürdüğünü, nitekim 1996'da %45,6 gibi bir değere ulaştığını, daha sonra yumuşak bir gerilemeyle 2007'de %42,4 düzeyine geldiğini ortaya koymuştur (Tanzi, 2011, s. 11). Kanımızca sadece bu veriler bile, kapitalist devletler ve piyasalar hakkında çok şey söylemektedir.

Bir kere vulgar liberal yaklaşımlara özgü “bekçi” devlet konseptinin gerçeklikle pek de örtüşmediğini ortaya koymaktadır. Bu “bekçi” hem çok nüfuzlu hem de fazla “zengin”dir. Ekonomik ağırlığı o kadar fazladır ki “kolunu” kıpırdatsa, önemli sayıda insan bu hareketten ekonomik olarak etkilenenecektir. Daha berrak bir şekilde ifade etmek gerekirse, devletin ekonomiye müdahale etmemesi diye bir şey söz konusu olamaz^{26,27} “Güçlü” kapitalist devletler, örneğin “neoliberal” olarak addedilen alt dönemde, kapitalist tipte “zenginlik” için elzem olan yeniliklerin yoğunlaştığı alanlarda -başta önceki dönemlerden tevarüs eden savunma gerekçesi olmak üzere yenilikler konusunda piyasaların aksadığı biçimindeki neo-liberal yaklaşımlara özgü gerekçeyi de içine alan - çeşitli gerekçelerle müdahale etmeyi sürdürmektedirler²⁸. Yine aynı “neoliberal” addedilen dönemde, bütün liberal iktisadi ideolojik hegemonyaya rağmen “gelişmiş” denilen ülkelerde yenilikler bağlamında ekonomi politikası oluşturma işinin Evrimsel iktisatçıların inisiyatifine bırakılmış olması çarpıcı bir diğer örnek olarak karşımızda durmaktadır. Diğer yandan, neo-liberal yaklaşımların yenilikler konusunda piyasaların aksadığını vurgulamalarına²⁹ rağmen Evrimsel iktisadi politikaların “gelişmekte olan” ya da “azgelişmiş” ülkelere

²⁶ Görece yakın ve kolay hatırlanabilir bir örnek olarak 2008 krizi sonrasında -“hür teşebbüs sistemi”nin örnek ülkesi olarak gösterilen- ABD'nin bir trilyon doların üzerinde bir kaynakla ekonomiye müdahale ettiğini hatırlatalım. ABD ve İngiltere gibi “örnek” “piyasa ekonomileri” de içinde olmak üzere çeşitli kapitalist devletlerin ekonomiye müdahaleleri konusunda bir dizi kaynak için bkz. Bairoch, 1993; Reinert, 1994a, 1994b, 1994c ve 2004; Chang, 2003 ve 2011; Alpaslan, 2016).

²⁷ Bırakınız devlet müdahalesini, piyasa mekanizmasına müdahale eden devlet üstü kurumlar bulunmaktadır. Bu açıdan, çeşitli devletler iktisadi krize girdiğinde bu devletlere kaynak aktararak piyasalara müdahale eden, “piyasaların temizlenmesi”ne izin vermeyen IMF ve WB'yi hatırlamak bile yeterli olacaktır.

²⁸ Elbette bu müdahale biçimi Keynesyen dönem olarak ifade edilen döneme özgü teknokratik tipte bir müdahale değildir.

²⁹ Liberal kuramcıların piyasaların aksadığını kabul edebilmeleri bu kuramların en azından mantığı gereği her zaman zor olmuştur. Söz konusu kabul etme süreçleri için hep bir “buluş” gerekmiştir. Örneğin Keynes, “gelişmiş” denilen ülkelerde kapitalizmi ve onun temel iktisadi kurumsal mekanizmasını (piyasa mekanizmasını) koruyabilmek için farklı tipte bir devlet müdahalesi elzem hale geldiğinde, piyasaların aksaması konusundaki temel argümanını emek piyasalarının aksadığı “buluşu” ile gerekçelendirmiştir (Keynes, 2013). Kartellerin, tröstlerin olabildiği, bir önceki dönemde finans sektörünün reel sektörü kritik düzeyde yuttuğunun ifade edildiği, ciroları çeşitli devletlerin GSYH'lerinden fazla hale gelmiş firmaların olduğu bir dünyada, piyasaların aksadığı argümanı için emek piyasalarının seçilmiş olmasını açıklayacak en güzel kelime kanımızca, “buluş”tur. Diğer yandan, benzer şekilde neo-liberal kuramcılar da yenilik alanında piyasaların aksamasını bir meta haline

IMF ve WB öncülüğünde önerilen ekonomi politikaları “lügati”nde bulunmadığını hatırlatmakta da yarar vardır. Gerçekte, getiri hiyerarşilerine kaynaklık eden küresel kapitalist piyasa ağları göz önüne alındığında küresel düzlemde uygulanan neo-liberal iktisadi politikalara hemen hemen koşut bir şekilde “güçlü” kapitalist devletlerde uygulanan Evrimsel iktisadi politikaların, “güçlü” kapitalist ülkelerin kapitalist tipte “zenginliğe” erişimleri açısından birbirlerini tamamladıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Buraya kadar aktarılanlardan hareketle, *kapitalist tipte “zenginlik” açısından* asıl meselenin devletlerin ekonomiye müdahale edip etmemelerinden çok nasıl müdahale ettikleri/edebildikleri ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Kapitalist tipte “zenginliğin” orta dönemde gerçekleştiği uzam *küresel* kapitalist piyasa ağlarına yüksek getirili, “değişim değeri” yüksek iktisadi faaliyetlere özgü “çıkıtı”nın arzı ile katılım olduğuna göre, öncelikle bu faaliyetlerin sağlayıcısı olabilmek gerekmektedir. Bu kısım “güçlü” ya da “güçlü” olma yolundaki kapitalist devletlerde ekonomik (daha doğru ifade ile sosyo-ekonomik) müdahalelerin esas koruluğudur ve devletlerin ekonomiye bu tür “müdahaleleri” çerçevesinde neler yapıldığı/yapılabildiği ve yapılabileceği konusunda -daha önce değinildiği üzere- Evrimsel iktisatçılar oldukça yararlı bir çerçeve oluşturmaktadırlar. İkinci olarak söz konusu iktisadi faaliyetlere özgü çıktının talep edenlere erişiminin mümkün olduğunca kolay ve sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilebilmesi gerekmektedir. Kapitalizmin reel koşullarında bütün liberal söylem ve uygulamalara rağmen ekonomik hayata devlet müdahaleleri ve daha geniş bir ifade ile toplumsal müdahaleler var olmaya devam ettiği için küresel düzlemde liberal düzenlemeler ve anlaşmalar (özellikle de ikili anlaşmalar) son derece önemli hale gelmektedir. Dolayısıyla uluslararası düzlemde “piyasaların serbestleştirilmesi” yönündeki uygulamalar da kapitalist tipte “zenginlik” açısından olmazsa olmaz bir koşul durumundadır.

Birleşik Krallık’tan Almanya’ya, ABD’den Japonya’ya, Güney Kore’ye, çıkış yaptıkları alt dönemlerde o dönemlere özgü uluslararası liberal iktisadi uygulama ve yaklaşımlara, farklılıklar gösteren biçimlerde sınırlar çeken bir devlet “müdahale”ciliği söz konusudur³⁰. İlgili dönemler için bu ülkelerdeki ana akım iktisadi düşünce liberal akım değildir. Ancak kapitalist tipte “zenginlik konusunda yol kat edildikçe bu ülkelerdeki iktisadi düşünce “iklimi”nde liberal yaklaşımların ana akım haline gelmeye başladığını gözlemlemek mümkündür. Liberal iktisadi perspektiflerin kapitalizmin hemen her alt döneminde şu ya da bu düzeyde belirleyici bir niteliğe sahip olmasının gerisinde tam da bu kapitalist tipte “zenginliğe” erişim süreçlerinin en geniş “pazar”da, küresel kapitalist piyasa ağlarında gerçekleştirilebilir olması bulunmaktadır. Dolayısıyla ekonomiye liberal iktisadi *müdahalelerin* arka planındaki en belirleyici güç odaklarının bizzat en geniş taleple buluşmayı hedefleyen görece yüksek getirili faaliyetlerde iştigal eden devletler -ve elbette kapitalist girişimciler- olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Liberal uygulamaların şu ya da bu düzeyde işlerlik kazanmasında elbette yalnızca bu kesimler belirleyici değildir. Çok geniş kesimlerin “katkısı” ya da “suç ortaklığı” olmaksızın bu süreçler işleyemez. Bir kere devletler en büyük alıcılardır. Yeniliklerin toplumsal gözetim ve savunma ile kuvvetli bağlantıları, kendi toplumları üzerindeki nüfuz etkisini daha fazla derinleştirme ve diğer devletlerle olası çatışmalarda ayakta kalma peşindeki devletleri en büyük alıcılar durumuna getirmektedir. İkinci olarak, küresel uzmanlaşma gereği daha az getirili faaliyetlerin terk edildiği ülkelerdeki sermaye grupları yeterli rekabetçi pozisyona sahip oldukları her durumda liberal küresel düzenlemeleri desteklemektedirler. Üçüncü olarak, teknolojik ürün bağlamında “uyarılmış” “orta sınıflar” bu suç ortaklığının önemli bir diğer kesimini oluşturmaktadır. Nihayet kitlesel tüketime uygun yenilikler içeren iktisadi faaliyetler söz konusu olduğunda “suç ortaklığı” çok daha geniş kesimleri kapsayabilir hale gelmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse, uluslararası düzlemde liberal iktisadi uygulamaların gerçekleşmesi ekseninde çok boyutlu bir çıkar ve etkileşimler dizisi önemsiz olmayan

gelmiş/getirilmiş olan yeniliğin standart bir meta özelliği göstermediği (edinildikten sonra tek bir tüketici tarafından tüketilememesi, tükütildikten sonra bitmemesi -yeniden tüketmek için tekrar satın alınmasının gerekmemesi- ve tam bilgilenme söz konusuna olduğunda satın almaya gerek kalmaması) “buluşu”ndan başlayarak açıklamaktadırlar. Elbette başka ek açıklamaları daha vardır: Yeniliğin finansmanın yüksek riskler nedeniyle yetersiz kalması ve dışsallıkların kaçınılmazlığı gibi (Yenilik konusunda neo-liberal gerekçelendirmeyle ilgili yararlı bir özet için bkz. Taymaz, 2001, ss. 6-7)...

³⁰ Konuya ilişkin bkz. Chang, 2003; Alpaslan, 2016.

bir etkiye sahiptir. Böylece, 1929 Buhranı'ndan 1980'lere kadar süren, devlet müdahaleciliği ile eşleştirilen, kimi yazarlarca "Keynesyen dönem" olarak tanımlanan alt dönem de dahil olmak üzere³¹ liberal uluslararası iktisadi düzenleme ve uygulamalar kapitalizmin sistemik bir eğilimi olmuştur. Bu duruma mukabil bir şekilde liberal iktisadi yaklaşımlar da hemen her dönemin şu ya da bu düzeyde ana akım iktisadi okulu durumundadır.

Liberal iktisadi yaklaşımlar, bizzat kapitalist tipte "zenginlik"ten güç almakta, bizatihi kapitalist güç ilişkileri ile kendilerini doğrulamaktadırlar: Kapitalist tipte "zenginliğe" erişmiş ülkelerin ortak özelliklerinden biri küresel düzlemde liberal iktisadi uygulamaların öncüleri arasında yer almaları ya da bu tür uygulamalara destek vermeleridir. Diğer yandan bizzat bu "zenginliğin" sürdürülmesi ve yeniden üretilmesinde hem fiilen hem de ideolojik açıdan belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Dolayısıyla kapitalist tipte "zenginliğe" erişmiş devletlerin (ve kapitalistlerin) bizzat bu zenginliği elde etme ve sürdürmede kullandıkları temel sosyo-ekonomik kurumsal mekanizma olan küresel ve "ulusal" kapitalist piyasa ağlarının toplumsal etkilerden yapılabildiği ve güç ilişkilerinin elverdiği ölçüde korunması ve kollanmasını sağlayacak her düşünsel katkı sisteme özgü güç ilişkileri açısından son derece önemlidir. Liberal iktisadi yaklaşımlar, temel düşünürlerinin bir bölümü dışta tutulursa, kapitalizme özgü güç ilişkilerini yücelten, bu güç ilişkilerine bağlı dışlayıcı süreçleri gözlerden ırak tutan bir ideolojik örtü durumundadır.

Piyasa ağlarının getiri hiyerarşilerinden oluşması, salt bir düzey farklılığına vurgu yapmamaktadır. Hiyerarşilerin olduğu her yerde tahakkümcü bir boyutun olması kaçınılmazdır. Marksizm başta olmak üzere eleştirel kuramlar kapitalizmin tahakkümcü nitelikleri konusunda oldukça önemli katkılar yapmışlardır. Burada söz konusu açıklamalara girmek yerine Braudel'e özgü oldukça yaralı ve ilginç bir katkıya değinmekle yetinilecektir.

Braudel, içinde yaşadığımız sisteme özgü bir en "üst kat"tan bahseder. Bu kat, "küçük azınlığın koruluğu olan", "en güçlü olanın hükmünün geç"tiği, "pazar-zıddının" alanı, başka bir ifade ile "kapitalizmin" gerçek "alanı"dır (Braudel, 1996, s. 63; Braudel, 2004b, s. 199). "... pazarların geniş yüzeyinin artık altında değil de üstünde, faal toplumsal hiyerarşiler yükselmiştir: bunlar değişimi kendi çıkarlarına olmak üzere bozmakta, kurulu düzeni sarsmaktadırlar; isteyerek ve bilhassa istemeyerek kural dışılıklar, "karışıklıklar" yaratmakta ve işlerini çok özel yollardan yürütmektedir. Bu yukarı katta, XVIII. yüzyılda Amsterdamlı veya XVI. yüzyılda Cenovalı birkaç büyük tüccar, Avrupa, hatta dünya ekonomisinin koskoca sektörlerinin tamamını, uzaktan altüst edebilmektedirler. Böylece, ayrıcalıklı aktörlerin grupları, sıradan insanların bilmedikleri mecraların ve hesapların içine girmişlerdir. Örneğin uzak mesafe ticaretine ve karmaşık kredi oyunlarına bağlı olan kambiyo, en fazlasından birkaç ayrıcalıklıya açık olan ince bir sanattır. Pazar ekonomisinin berraklıklarının üzerinde, onun bir cins üst sınırı olan bu ikinci donukluk alanı, ..., kapitalizmin en mükemmel alanını temsil etmektedir. Bu alan olmaksızın kapitalizm düşünülemez niteliktedir, orada barınmakta, orada serpilmektedir" (Braudel, 2004a: 20). "Bütün dünyada, büyük tacirlerden oluşan bir grubun sıradan satıcılar kitlesinden açık bir şekilde ayrılıp göze çarptığı ve bu grubun bir yandan çok küçük olduğu, diğer yandan da -başka faaliyetleri arasında- her zaman için uzun mesafeli ticaretle bağlantılı olduğu rastlantı değildir" (Braudel, 1996: 57). Diğer yandan, "... uzun mesafeli ticaret sadece bir avuç insan tarafından yapıldığı için, böylesi muazzam karlar muazzam sermaye birikimleriyle sonuçlan"maktadır. "Bunun aksine yerel alış-veriş çok sayıda insan arasında bölünmekte"dir (Braudel, 1996: 59). Başka bir ifade ile, "ticaret yahut mübadele dünyası bir hiyerarşiler dünyası"dır ve "en mütevazî görevlerden -hamallar, istifçiler, arabacılar ve gemiciler- başlayarak kasadar, dükkancı, çeşitli simsarlar ve tefecilere doğru yükselerek nihayet tacirlere ulaş"maktadır. (Braudel, 1996: 61). "Özetlersek, iki tür mübadele vardır: Biri makul, rekabete dayalı ve hemen hemen saydam olandır; daha yüksek bir biçim olan diğeri ise sofistike ve tahakkümcüdür. Bu iki tür faaliyeti ne aynı mekanizmalar ne de aynı failer (agents) yönetmektedir, kapitalist alan ise yüksek biçim içinde yer almaktadır" (Braudel, 1996: 61).

Braudel'in "uzak mesafe" ticaret üzerinden ilk biçimlerine işaret ettiği piyasa ağlarına özgü tahakkümcü mekanizmalar, Wallerstein'de "uzun meta zincirleri" ve bu zincirlerin birbirlerine bağlanması biçiminde yeniden karşımıza çıkmaktadır. Wallerstein, "böyle bir zincirde, bilançoya maliyet kalemi olarak kaydedilen birtakım ücretler alan emekçilerden oluşmuş çok büyük ve dağılık bir

³¹ Bkz. Alpaslan, 2016, ss. 398-400.

küme” ile “çok daha küçük, ama yine genellikle dağınık durumdaki (üstelik genellikle iktisadi ortaklar halinde birleşmiş olmayıp ayrı iktisadi birimler olarak iş gören) insanlardan oluşmuş ve zincirin toplam üretim maliyeti ile, nihai ürünün elden çıkarılmasından elde edilen toplam gelir arasındaki son farkı bir biçimde paylaşan bir küme”nin varlığından bahsetmektedir (Wallerstein, 2006, s. 14). Bu noktada, günümüz taşeron ilişkileri üzerinden bir örnekle meseleyi daha anlaşılır kılmak yerinde olacaktır: Tablo 1, piyasa ağlarının tahakkümcü boyutlarına ve nasıl *ayrıca* bir aktarım mekanizmasına dönüşebildiğine ışık tutmaktadır.

Tablo 1’e konu olan gömlekler Bangladeş’te üretilmekte ve ABD’de nihai tüketiciye ulaşmaktadır. Gömleklerin nihai satışı neticesinde elde edilen kazançlar gözden geçirildiğinde söz konusu kazançların yalnızca %2,7’lik kısmının Bangladeş’te kaldığı, %97,3’nün ise temelde ABD’ye (ve kısmen de başka “gelişmiş” denilen ülkelere) geçiş yaptığı dikkat çekmektedir. Bu durum, küresel kapitalist piyasa ağlarının devletler nezdinde tahakkümcü boyutları konusunda oldukça çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Ancak tablo biraz daha yakından incelendiğinde söz konusu ülkelerde bulunan kapitalistler arasında da radikal bir getiri farkının söz konusu olduğu dikkatlerden kaçmayacaktır. Biraz daha dikkatle incelendiğinde, iki ülkedeki emek kesimleri arasındaki keskin kazanç farklılıkları da ayrıca fark edilecektir. Bangladeş’li işçiler saatte 15-20 cent kazanç elde edebilirken, -satış elemanlarının gömlekleri iki saatte satabildiği varsayımı altında- ABD’deki işçiler (satış elemanları) saatte 5 dolar gelir elde etmektedir (Chossudovsky, 1998: 106).

Tablo 1. Gömlek Üretimi, Satışı ve Katma Değerin Bölüşümü

Kazançların Dağılımı: Üçüncü Dünya’daki Ucuz Emek Kullanan Bir Fabrikada Üretilen Bir Düzine Gömlek	Kazanç Miktarı (ABD Doları)	Satış Fiyatının Yüzdesi
1. Üçüncü Dünya Ülkesindeki Kazançlar	8	2,7
1.1. Ücretler	5	1,7
1.2. Net Sınai Kar	3	1
2. Gelişmiş Ülkedeki Kazançlar	284	97,3
2.1. Üçüncü Dünya’daki Bir Düzine Gömlek Üretimi İçin İhraç Edilen Girdiler (Malzeme, Aksesuar ve Ekipman)	30	10,2
2.2. Taşıma Maliyetleri ve Komisyonlar	4	1,4
2.3. Uluslararası Fiyata (FOB) Eklenen Gümrük Vergisi	4	1,4
2.4. Toptan ve Perakende Satış Personelinin Ücretleri	10	3,4
2.5. Brüt Ticari Kar, Kiralar ve Dağıtımçıların Diğer Karları	210	71,8
2.6. Gelişmiş Ülke Hazinesinin Eline Geçen Satış Vergileri (Perakende Satış Fiyatının %10’u)	26,6	9,1
3. Toplam Perakende Satış Fiyatı (Satış Vergileri Dahil)	292,6	100

Kaynak: Chossudovsky, 1998: 108.

Not: Bu tablo hazırlanırken taşıma ücretleri, komisyonlar, gümrük vergileri ve satış vergileri için (ulaşılabilen bilgilere göre) gerçekçi değerler verildi. Ancak toptan ve perakende ticaretin emek maliyetleri konusunda bilgi edinmek mümkün değil. Bu tabloda, bir düzine gömleğin perakende satış maliyeti uluslararası piyasa fiyatının yaklaşık %25’i olarak kabul edildi.

Tablo 1, hiyerarşileşme eğilimlerinin yalnızca devletler ve sermaye kesimleri arasında değil, emekçiler arasında da işlemekte olduğunu gösteren çarpıcı bir örnek durumundadır. Bu noktada, en başa, devlet altı toplumsal gruplar konusuna dönmek yerinde olacaktır: Öncelikle belirtilmelidir ki güç ilişkilerini merkezine alan incelemeler açısından, bir toplumu çeşitli alt gruplar halinde ve bu grupların etkileşimleri çerçevesinde araştırma nesnesi haline getiren yaklaşımlar konuya ışık tutan en belirleyici perspektifler haline gelmektedir. Marx ve Engels ile belirli bir bütünlük ve derinliğe ulaşan sınıf analizi, bu çerçevedeki en kritik katkıyı oluşturmaktadır. Marx ve Engels (ve onların ardından gelen Marksist literatür), kapitalist tipte “zenginliğe” koşut bir şekilde ortaya çıkan kapitalist tipte “yoksulluk” ve “dışlanma” yönündeki eğilimlerin bir arada ele alınabilmesi açısından belirleyici bir çerçeve çizmişlerdir. Kapitalizmin sistemik bir eğilimi olan “proleterleşme” eğilimi, işçi sınıfının ortaya çıkışı

ve yaygınlaşması onların metinlerinde ete kemiğe bürünmüş ve kapitalizmin daha eleştirel bir gözle ele alınabilmesi, sonlu bir tarihsel sistem olarak değerlendirilebilmesi, daha “iyi” bir toplumsal sistemin tartışılabilmesi ve gerçekleştirilebilmesi açısından son derece belirleyici bir perspektif sağlamışlardır³².

Marx, kapitalizmin, kapitalist değişimin ve kapitalizmin ortadan kalkmasının temel olarak, çıkarları birbirleriyle uzlaşmaz bir şekilde çatışan iki sınıfın, (işgücü, ücretli emek, vb. kavramlarla da beraber) işçi sınıfı ve (burjuvazi kavramıyla da iç içe) kapitalistlerin mücadelesi ekseninde anlaşılması gerektiği yönündeki perspektifini öne çıkarsa da farklı metinlerinde ayrıca iki ara sınıftan (küçük burjuvazi ve köylülük), orta sınıflardan (ordu, kilise, baro, üniversite vb. yüksek konum sahiplerinden), orta sınıfların genişleme eğiliminden bahsetmiştir³³. Kimi metinlerinde orta sınıf ve alt orta sınıf gibi kavramlar kullanmıştır. Daha da ötesi, işçi sınıfı içindeki bölünmelere de dikkat çekmiş, kırsal alandaki işçiler ile kentlerdeki işçiler arasındaki zaman zaman ortaya çıkan çıkar uyumsuzluklarına, hatta işçiler arasında oldukça yüksek ücretler alan bir “aristokrasi”ye işaret etmiştir (Marx, 1999, 2011a, 2021c; Marx & Engels, 1993). Ancak bu tür açıklama ve değinmelere rağmen ana vurgu işçi sınıfının yekpare bir bütün oluşturduğuna dönüktür.

İşçi sınıfı içindeki hiyerarşileşme konusundaki kritik katkı Lenin’den gelmiştir. Lenin, Almanya’daki işçi sınıfı içinde, diğer işçilerden farklılık gösteren bir kesime açıkça vurgu yapmış ve bu kesimi “işçi aristokrasisi” kavramlaştırmasıyla berraklaştırmış, söz konusu kesimin Alman kapitalistleri ile kurduğu “uzlaş” ilişkilerine dikkat çekmiştir (Lenin, 1979). Ek olarak, konuya ilişkin oldukça önemli katkıları olan Wright’ın sınıf haritası, mülksüz ve çalışan kesim içindeki çoğulluk ve hiyerarşileşme eğilimlerine daha da vurgulu bir şekilde dikkat çekmektedir (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2. Üretim Araçlarındaki Avantajlar

	Üretim araçlarına sahip olanlar	Mülksüzler (ücretli emekçiler)			
Kendileri çalışmaksızın işçi istihdam edecek kadar sermayeye sahiptirler.	1 Burjuvazi	4 Uzman idareciler	7 Yarı ehliyetli idareciler	10 Ehliyetsiz idareciler	+ Kurumsal avantajlar +0 -
İşçi istihdam edecek kadar sermayeleri vardır, ama çalışmak zorundadırlar.	2 Küçük İşverenler	5 Uzman denetçiler	8 Yarı ehliyetli denetçiler	11 Ehliyetsiz denetçiler	
Kendi adına çalışmaya yetecek kadar sermayeleri vardır, ama işçi istihdam edemezler	3 Küçük burjuvazi	6 İdareciler dışındaki uzmanlar	9 Yarı ehliyetli işçiler	12 Proleterya	
		+ >0 - Beceri/ehliyet avantajları			

Kaynak: Wright, 1985, s. 88.

Mesele yalnızca işçi sınıfı içindeki hiyerarşileşme eğilimleri ve işçi sınıfının belirli kesimlerinin kapitalist sınıfla kurabildikleri çeşitli iş birliği süreçleri ile ilgili değildir. Bir toplumdaki alt grupların farklı dönemlerde oldukça dinamik etkileşimleri konusunda burada yalnızca bir bölümüne değinilecek olan çok geniş bir yazın bulunmaktadır. Konuya ışık tutan ve bir arada belirli bir bütünsellik oluşturan diğer bazı perspektifler Kautsky, Weber, Schumpeter, Elias, Braudel, Arrighi, Tilly ve Wallerstein’den gelmektedir.

Kautsky, 1890’larda küçük tarımsal üreticilerin sayısının Almanya örneği için öngörüldüğü gibi azalmayıp çoğaldığını ortaya koymuştur (Kautsky, 1988). Weber, başka şeyler dışında, ortaya koyduğu statü kavramı ve partilerin varlığı üzerinden sınıf ilişkilerinin orijinal katılığını bozan boyutlara dikkat

³² Konuya ilişkin bir dizi kaynak için bkz. Marx, 1979, 1999, 2011a, 2011b, 2021a, 2021b, 2021c; Marx & Engels, 1993; Engels, 1997; Lüksemburg, 2004; Lenin, 1979; Bukharin, 1996; Mandel, 2013.

³³ Marx’ın sınıflar konusundaki yaklaşımının tamamlanmamış olduğunu hatırlatmakta yarar bulunmaktadır. Diğer yandan, bu metnin konusu sınıfların teorik bir incelemesi değil, sınıflar arasındaki çoğul etkileşim süreçleri ve bu süreçlerin gerisindeki temel mekanizma ile ilgilidir. Bu bağlamda hem Marx’ın görüşleri hem de konuya ilişkin diğer yaklaşımlar ele alınırken çalışmanın konusuyla bağı çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır.

çekmiş, bir tabakalaşma yaklaşımı getirmiştir (Weber, 2012a, ss. 426-428; Weber, 2012b, ss. 303-304). Elias, Avrupa sarayları ve egemen sınıfları arasındaki etkileşimlere dikkat çeken çalışması ile “feodal” kökenli bir egemen sınıfın değişken niteliklerine özel bir dikkat çekmiştir. Daha da ötesi, tek bir ailenin denetimi ele geçirme süreçlerini irdeleyerek, bir noktadan sonra monarşik devletlerin krallarından nasıl da özerkleşebildiğine ilişkin çarpıcı örnekler vermiştir (Elias, 2009). Schumpeter, kapitalizm öncesi döneme özgü “egemen sınıf”ların (toprak sahibi aristokrasi gibi) koruyuculuğu olmaksızın kapitalizmin ortaya çıkmasının mümkün olamayabileceğini vurgulamıştır (Schumpeter, 2007). Braudel, 1500-1800 arasında Avrupa’daki toplumsal değişimleri incelediği çalışmasında, piyasa ağlarının farklı kısımlarında denetim oluşturan ve kapitalizmin gerçek alanı olan, ışık geçirmez bir üst kat tespitinde bulunmuştur. Bu kat aynı zamanda, monarşiler, “büyük” aristokratlar ve kapitalistlerin kimi durumlarda uzun döneme yayılan iş birliklerinin inşa edildiği bir sahaya işaret etmektedir (Braudel, 2004b). Arrighi, -Braudel’in bıraktığı yerden yola çıkarak- kimi durumlarda bambaşka coğrafyalarda bulunan dönemin en büyük sermaye grupları ile monarşiler arasında oluşan iş birliği süreçlerinin nasıl işlediğini ortaya koymuştur (Arrighi, 2000). Tilly, “sermayenin rotaları” ile “zorun rotaları” arasındaki çok boyutlu etkileşimlere dikkat çekmiş ve en nihayetinde, birbirlerini besleyen bir sürece doğru nasıl evrildiklerini gözler önüne sermiştir (Tilly, 2001). Bütün bu yaklaşımlar, “Alman” örneği referans alınmaya devam edilirse, 18. yüzyılda “aydınlanmış despotizm”in, 19. yüzyılda “yukarıdan aşağıya devrim”in coğrafyasında devlet elitleri, aristokratik sınıf ve kapitalistler arasındaki ilişkilerin daha eleştirel bir gözle ve daha esnek bir bağlamda ele alınabilmesi açısından ufuk açıcı çalışmalardır. Son olarak, Wallerstein, kapitalistlerin proleterleşme süreçlerini her durum ve koşulda tercih etmeyebildiklerini, daha da ötesi, sistemdeki proleterleşme süreçlerinin Marx’ın modelinde öngörüldüğü kadar fazla olmadığını, olmadığını ve bu durumun önemsiz olmayan sonuçlara yol açtığını vurgulamıştır (Wallerstein, 2006).

16. yüzyıldan başlayarak küresel piyasa ağlarının kurulması ve buna ek olarak 18. yüzyıl sonlarında görünür hale gelen Sanayi Devrimi, güç ilişkileri açısından dünya genelinde radikal kaymalar yaratmıştır. Bu kaymalardan en çok etkilenecek ve en çok haberdar olacak toplumsal kesimler, doğal olarak yönetici elitlerdir (devlet bürokrasileri ve pre-kapitalist egemen sınıflar). Dolayısıyla, söz konusu toplumsal kesimlerin, buldukları coğrafyalardaki kapitalistleşme süreçlerinde, bir yandan -bizzat sınıfsal konumları gereği- engelleyici roller üstlenirken, diğer yandan -en azından devletler arası düzlemde pozisyonlarını korumak için şu ya da bu düzeyde ve ister istemez- bir “önderlik” rolü üstlendiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Piyasa ağlarının küresel düzlemde inşa olan kurumsal mekanizmasını arkasına alan Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi, İngiltere ve Fransa dışındaki yönetici elitlerin geleneksel güç inşa süreçlerinin geleceğini bir yandan şiddetli bir şekilde tehlikeye sokarken, diğer yandan, bu kesimlerin kendi coğrafyalarında geçmişe kıyasla nüfuz etkisi daha yüksek, daha merkezi ve daha geniş bürokratik yapılar oluşturabilmeleri için önemli araçlar sağlamıştır.

Söz konusu araçlara erişim için daha yüksek artık ihtiyacı, belirli tarımsal ürünlerde ve hammadde üretiminde uzmanlaşma yönünde bir eğilimi tetiklemiştir. Kapitalizmin dinamik merkezlerinin ödeme araçları üzerinde elde ettikleri denetim, serbest piyasacı söylemlerle birleşerek çeşitli bölgelerin küresel piyasa ağlarına bu tür ürünler üzerinden katılımını teşvik eden, pekiştiren, duruma göre zorlayan bir manivela rolü oynamıştır. Böylece 19. Yüzyıl boyunca, sömürgeler dışında da çeşitli devletler arasında sanayi-tarım (hammadde) uzmanlaşması giderek derinleşmiştir. Ulaşım teknolojilerindeki sıçramalar bu uzmanlaşma eğilimini daha da pekiştirmiştir. Kapitalist piyasa ağlarının yüksek getirili sınıai ürünlerde uzmanlaşan sınırlı sayıda ülke karşılık çoğunlukla benzer ürünleri üreten çok sayıda coğrafya biçiminde yoğunlaşan hiyerarşik örgütlenmesi, dönemi karakterize etmiştir.

Bu genel tarihsel eğilimler, Avrupa’nın dinamik merkezlerinde, -tarımsal alanda kapitalistleşmeyi arkasına alarak- temelde sanayi sektöründeki yüksek getiriler nedeniyle kaynakların sanayi sektörüne daha fazla kaydırılması, işgücünün giderek metalaşması, -insanlık tarihinde ilk defa olarak- emek piyasalarının uç vermesi, kısaca proleterleşmenin hız kazanması anlamına gelmiştir. Böylece, mal ve “para” piyasalarına zamanla eklenen “doğa (toprak) piyasaları”na son olarak emek piyasaları³⁴ eklenmiştir. Bu satırların yazarına göre kapitalist piyasa ağlarının belirleyici yönü tam da bu son iki alandaki piyasaya konu olma, metalaşma ile ilgilidir³⁵. Ek olarak, piyasanın iktisadi hayatın kurucu ögesi

³⁴ Emek piyasalarının kapitalizmin ayırt edici bir yönünü oluşturduğu konusunda yararlı bir eser için bkz. Dobb, 1992.

³⁵ Mal, para, doğa ve emeğin metalaşması konusunda yararlı bir eser için bkz. Polanyi, 1986.

haline gelmesi kavramlaştırması ile aynı zamanda, mal, para, doğa ve emek konusundaki piyasaların bütünleşmesi ve birbirini tamamlamasına vurgu yapılmaktadır. Diğer yandan, sömürgelerde ise, emek kullanımı çok daha ağır biçimler (köleciliğin yaygınlaşması) almıştır. “Geleneksel” imparatorluklarda ve yeni bağımsızlaşan bir dizi ülkede ise proleterleşme çok daha yavaş ve karmaşık bir seyir izlemiştir. Dolayısıyla kapitalizmin sistemik eğilimlerinden bir diğerinin proleterleşme eğilimi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Büyük ölçüde kapitalizm öncesi döneme özgü tarımsal üreticilerden türeyen, kentlerde ve fabrikalarda toplanan işçi sınıfı (proleterya), ilk adımda devrimci kalkışmalarda, zamanla sendika ve parti gibi çeşitli örgütlenmelerle bizzat yönetim süreçlerinde etkili hale gelmeye başlamıştır. İşçi sınıfının, farklı ülkelerde ve farklı dönemlerde şu ya da bu düzeyde örgütlenmesi, bu sınıfı tarihsel kapitalist güç ilişkilerinin seyrini etkileyebilen belirleyici bir güç haline getirmiştir. İşçilerin çıkarları, -Marksist yaklaşımların oldukça berrak bir şekilde ortaya koyduğu üzere- çok temel, çok boyutlu ve çok zamanlı çeşitli açılardan kapitalistlerin çıkarlarıyla çatışmakla birlikte, “ulusal” değil de küresel düzlemde belirli coğrafyalara yüksek getiriler sağlayan kapitalizme özgü bir dizi sistemik eğilim, en azından belirli coğrafyalarda ve belirli dönemlerde bu çatışmaları minimize edecek, daha ötesi belirli bir ülkedeki işçi sınıfının belirli bir bölümü açısından kapitalistlerle dönemsel ittifaklar örebilecek bir ara yol da üretebilmiştir.

Söz konusu ara yola imkân tanıyan etkenlerin belirleyici bir kısmı kanımızca şöyle özetlenebilir: Emek verimliliğinin artış gösterdiği, dönemsel olarak görece yüksek getiri sağlayan iktisadi faaliyet alanlarında, reel ücretler artırılabilir ve/veya çalışma koşulları daha uygun hale getirilebilir. Kanımızca bu koşulları tetikleyen, bizzat kapitalist piyasa ağlarının küresel ve hiyerarşik nitelikleri ile işçilerin örgütlülüğüdür. Ek olarak, işgücünün kendi bizatihi bir meta durumuna getirilmiştir. Dolayısıyla kapitalist piyasa ağlarının sistemik bir özelliği olan getiri farklarından azade değildir. Getiri farkları hem dikey hem de yatay olarak işleyebilir; nitekim işlemiştir. Örneğin, aynı iş için çalışanların her birine ya da bir bölümüne farklı ücretler verilmesi yönündeki eğilimler süreklilik göstermektedir. Öte yandan yatay düzlemde bakıldığında bizzat farklı iktisadi faaliyet kollarında farklı ücret getirilerini besleyen süreçler bulunmaktadır. Daha da ötesi, farklı ülkelerde aynı iş için son derece farklı reel ücret gelirleri dikkat çekmektedir. Kapitalist görece yüksek getirilerin yenilik itişli boyutları, sadece kapitalistler için değil genel anlamda çalışanlar için de söz konusu getiri hiyerarşilerini örmektedir. Son olarak, elbette işçi sınıfının örgütlenmesinin/örgütlenmelerinin boyutları, kapsamı, politik ufku, kısa, orta ve uzun dönemli çıkarlara göre hareket edebilme becerisi, kapitalist güç odaklarıyla etkileşimler, yine bir dizi ülkede söz konusu ara yolların baskınlık kazanmasında belirleyici olan etkenlerdendir. Ancak bütün bunlar, aynı zamanda küresel getiri hiyerarşilerinde elde edilebilen pozisyonla kuvvetli bağlantısallıklar içermektedir.

4. Sonuç

Bu çalışmanın “Alman” kapitalistleşmesine ilişkin literatür ve tarihsel kapitalist toplumsal değişim süreçlerini etkileşimsel bir bağlamda incelemeyi hedefleyen yazından hareketle ulaştığı sonuçlar en temel nitelikleri itibarıyla şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle, kapitalist değişim süreçlerinin daha gerçekliğe yakın bir şekilde anlaşılabilmesi açısından küresel bağlamın göz önüne alınması olmazsa olmaz bir gerekliliktir. İkinci olarak hegemon gücün genel yönelimleri, incelemelerin dayandığı uzun dönemin temel çatısını oluşturmaktadır. Üçüncüsü, orta dönemde ise, devletler hiyerarşisinde kapitalist tipte “zenginliğe” erişimin temel mekanizmalarının nasıl işlediğine odaklanılmalı ve inceleme nesnesi, söz konusu hiyerarşilerdeki değişim süreçlerinin içine yerleştirilerek bu süreçlerle iç içe ele alınmalıdır. Dördüncüsü, geleneksel güç ilişkilerini sarsalayan kapitalist tipte sistemik eğilimlerin ve güç ilişkilerinin belirleyici hale geldiği ve zamanla yerleşiklik kazandığı tarihsel koşullarda, küresel kapitalist piyasa ağlarının yukarı ve aşağı doğru “sonsuz” a gitmeye eğilimli hiyerarşiler oluşturmaya dönük kuvvetli temayülü üzerinden farklı toplumsal alt grupların etkileşimleri ekseninde -farklı alt dönemlerde öngörülemez biçimde- çok boyutlu bir işbirliği, uzlaşma ve çatışma zemininin oluştuğu gerçeği çalışmaların merkezine yerleştirilmelidir. Kısaca, güç ilişkilerinin karşılıklı etkileşimlerini, -güç odaklarına önsel birtakım roller biçmeksizin- alabildiğine esnek ve dinamik bir bağlamda ele almak tarihsel kapitalist toplumsal değişim süreçlerinin anlaşılması açısından yol açıcı olacaktır.

Başka bir ifade ile, ‘hijerarşik bir şekilde örgütlenmiş küresel kapitalist piyasa ağları çeşitli devletlerin prizmasından geçerek farklı coğrafyalardaki her bir alt toplumsal grubu çeşitli alt dönemlerde farklı farklı etkilemekte, bu alt grupları daha heterojen hale getirmektedir. Bu ise, çeşitli kuramların öngördüğünden çok daha dinamik ve esnek bir etkileşim ağı ve tarihsel akış oluşturmaktadır.

Kapitalizme özgü sistemik bir eğilim olarak, orta dönemde kapitalist tipte zenginliğe giden yol küresel kapitalist piyasa ağlarına dönemsel yüksek getirili faaliyetler üzerinden eklenmekten geçtiğinden, her bir coğrafyadaki ya da her bir toplumdaki alt grupların bu zenginliğe erişim konusunda birbirleriyle de etkileşim halinde çok boyutlu yanıtları söz konusu olabilmektedir. Söz konusu yanıtlar, sistemi orta ve uzun dönemde son derece dinamik kılmakta ve toplumsal hiyerarşileri aşağı ve yukarı doğru genişletmektedir.

Kimi coğrafyalarda üretilen yanıtlar, o coğrafyalarda yaşayan insanların kritik bir bölümünü kapitalist tipte bir zenginliğe taşıırken, başka coğrafyalarda üretilen yanıtlar, o coğrafyalarda yaşayan insanların oldukça geniş bir bölümünü kapitalist tipte bir yoksullukla baş başa bırakmaktadır. Böylece, kimi alt dönemler için, Polanyi’nin “kendi kendini düzenleyen piyasalar” a çok farklı sınıf ve toplumsal kesimlerden gelen “karşı hareket”³⁶ de ayrı bir anlam kazanmaktadır.

Son olarak, tarihsel kapitalist toplumsal değişim süreçlerinin gerçekliğe daha yakın bir şekilde anlaşılması açısından, toplumsal alt grupların aşağı ve yukarı doğru neredeyse sonsuza gitmeye eğilimli sürekli hiyerarşileşen bir küresel bağlamda ele alınması yönündeki davetin bu çalışmanın orijinal katkısı olduğunu vurgulayarak çalışmayı tamamlamak yerinde olacaktır.

³⁶ Konuya ilişkin bkz. (Polanyi, 1986).

Kaynakça

- Alpaslan, B. & Cengiz, Ç. (2021). Teknoloji ve Yenilik Politikaları: Uluslararası Rekabet Açısından 2010 Sonrası Avrupa Birliği'nin Performansına Genel Bir Bakış. Ö. Aydın ve Ç. Cengiz (Eds.) İçinde, *Teknoloji ve Uluslararası İlişkiler* (pp. 101-141), İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Alpaslan, B. (2016). Kapitalist Sistemde Liberal ve Müdahaleci Dönemler: 1980 Sonrası Dönemde Devletin Yeni Müdahale Biçimleri. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Aron, R. (1966). Social Class, Political Class, Ruling Class. In R. Bendix and S. M. Lipset (Eds.), *Class, Status, Power: Social Stratification in Comparative Perspective* (pp: 196-211), New York: The Free Press.
- Arrighi, G. (2000). *Uzun Yirminci Yüzyıl Para Güç ve Çağımızın Kökenleri*. (Çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Yayınevi.
- Bairoch, P. (1993). *Economics and World History Myths and Paradoxes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Becker, S. O. & Hornung, E. (2020). The Political Economy of the Prussian Three-Class Franchise. *The Journal of Economic History*, 80, 1143 – 1188.
- Blackbourn, D. (1984). The Discreet Charm of Bourgeoisie: Reappraising German History in the Nineteenth Century. In D. Blackbourn and G. Eley (Eds.), *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* (pp. 159-292), New York: Oxford University Press.
- Braudel, F. (1996). *Medeniyet ve Kapitalizm*. (Çev. Mustafa Özel). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Braudel, F. (2004a). *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar Gündelik Hayatın Yapıları*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (2004b). *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar Mücadele Oyunları*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (2004c). *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV.-XVIII. Yüzyıllar Dünyanın Zamanı*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- Brophy, J. M. (1998). *Capitalism, Politics, and Railroads in Prussia, 1830-1870*. Columbus: Ohio State University Press.
- Brose, E. D. (1993). *The Politics of Technological Change in Prussia: Out of the Shadow of Antiquity, 1809-1848*. New Jersey: Princeton University Press.
- Bukharin, N. İ. (1996). *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*. (Çev. Gülsüm Akalın & Uğur S. Akalın). İstanbul: Spartaküs Yayınları.
- Chang, H-J. (2003). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*. (Çev. Tuba Akıncılar Onmuş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chang, H-J. (2011). *Kapitalizm Hakkında Size Söylenmeyen 23 Şey*. (Çev. Belgin Tupal). İstanbul: Say Yayınları.
- Chossudovsky, M. (1998). *Yoksulluğun Küreselleşmesi IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İcyüzü*. (Çev. Neşenur Domaniç). İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- Diefendorf, J. (1980). *Businessmen and Politics in the Rhineland, 1789-1834*. New Jersey: Princeton University Press.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*. (Çev. F. Akar). İstanbul: Gelge Yayınları.
- Edquist, C. (1997). *Systems of Innovation Technologies, Institutions and Organizations*. London and Washington: Printer Publishers.

- Eley, G. (1984). The British Model and the German Road: Rethinking the Course of German History Before 1914. In D. Blackourn and G. Eley (Eds.), *The Peculiarities of German History Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* (pp. 1-155), New York: Oxford University Press.
- Elias, N. (2009). *Uygarlık Süreci Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler. Cilt 2: Toplumun Değişimleri Bir Uygarlaşma Teorisi İçin Taslak*. (Çev. Erol Özbek). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Engelberg, E. (1959). *Deutschland von 1848 bis 1871: Von der Niederlage der burgerlich-demokratischen Revolution bis zur Reichsgründung*. Berlin: VEB Dt. Verlag der Wissenschaften.
- Engels, F. (1997). *İngiltere'de Emekçi Sınıfının Durumu*. (Çev. Yurdakul Fincancı). Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (2022). *Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim*. (Çev. Erkin Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Eichholtz, D. (1962). *Junker und Bourgeoisie vor 1848 in derpreussischen Eisenbahngeschichte*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Evans, R. J. (1985). The Myth of Germany's Missing Revolution. *New Left Review*, 149, 67-94.
- Fischer, W. (1987). Wirtschafts und sozialgeschichtliche Anmerkungen zum 'deutschen Sonderweg'. *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte*, 26, 96-116.
- Freeman, C. & Soete, L. (2003). *Yenilik İktisadi*. (Çev. Ergun Türkcan). Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Freeman, C. & Louçã, F. (2001). *As Times Go By From the Industrial Revolution to the Information Revolution*. North Yorkshire: Oxford University Press.
- Friedman, M. (1988). *Kapitalizm ve Özgürlük*. (Çev. Doğan Erberk & Nilgün Himmetoğlu). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Gerschenkron, A. (1943). *Bread and Democracy in Germany*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Gugel, M. (1975). *Industrieller Aufstieg und bürgerliche Herrschaft. Sozioökonomische Interessen and politische Ziele des liberalen Bürgertums in Preußen zur Zeit des Verfassungskonflikts 1857-1867*. Köln: Pahl-Rugenstein.
- Hayek, F. A. (1999). *Kölelik Yolu*. (Çev. Turhan Feyzioğlu & Yıldırım Arsan). Ankara: Liberte Yayınları.
- Hodgson, G. M. (1999). *Evolution and Institutions: On Evolutionary Economics and the Evolution of Economics*. USA: Edward Elgar Publishing.
- Iggers, G. G. (1968). *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- Jevons, W. S. (1879). *The Theory of Political Economy*. London: Macmillan & Co.
- Kaelble, H. (1972). *Berliner Unternehmer während der Frühindustrialisierung: Herkunft, sozialer Status und political Einfluss*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kautsky, K. (1988). *The Agrarian Question*. Volume 1 & 2. London: Zwan.
- Keynes, J. M. (2013). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. The Collected Writings of John Maynard Keynes. Volume VII. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, Mexico City: Cambridge University Press.
- Kocka, J. (1969). *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847-1914: Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.
- Lenin, V. İ. (1979). *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. (Çev. Cemal Süreya). Ankara: Sol Yayınları.

- List, F. (1856). *National System of Political Economy*. Philadelphia: J. B. Lippincott & Co.
- Luxemburg, R. (2004). *Sermaye Birikimi*. (Çev. Tayfun Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Machtan, L. & Milles, D. (1980). *Die Klassensymbiose von Junkertum und Bourgeoisie. Zum Verhältnis von gesellschaftlicher und politischer Herrschaft in Preussen-Deutschland 1850- 1878/79*. Frankfurt am Main, Berlin, Wien: Ullstein Materialien.
- Mandel, E. (1991). *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*. (Çev. Doğan Işık). İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Mandel, E. (2013). *Geç Kapitalizm*. (Çev. Candan Badem). İstanbul: Versus Kitap Yayınları.
- Mann, M. (2013). *Devletler, Savaş ve Kapitalizm Politik Sosyoloji İncelemeleri*. (Çev. Semih Türkoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Marx, K. (1979). *Grundrisse Ekonomi Politikinin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. (Çev. Sevan Nişanyan). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (1999). *Artı-Değer Teorileri*. İkinci Kitap. (Çev. Yurdakul Fincancı). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011a). *Kapital*. Cilt I. (Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2011b). *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı*. (Çev. Sevim Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2021a). *Kapital*. Cilt II. (Çev. Mehmet Selik). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2021b). *Kapital*. Cilt III. (Çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2021c). Louis Bonapart'ın 18 Brumaire'i. (Çev. Erkin Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. & Engels, F. (1993). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. (Çev. Muzaffer Erdost). Ankara: Sol Yayınları.
- Metcalf, J. S (1998). *Evolutionary Economics and Creative Destruction*. England and New York: Routledge.
- Moore Jr, B. (1989). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*. (Çev. Şirin Tekeli & Alâeddin Şenel). Ankara: V Yayınları.
- Nelson, R. R. (2018). Economics from an Evolutionary Perspective. In R. R. Nelson (Eds.), *Modern Evolutionary Economics An Overview* (pp. 1-34), Cambridge, New York, Melbourne, New Delhi: Cambridge University Press.
- Nelson, R. R. & Winter S. G. (1982). *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Nipperdey, T. (1983). *Deutsche Geschichte 1800-1866: Bürgerwelt und starker Staat*. Munich: C. H. Beck.
- Padtberg, B-C. (1985). *Rheinischer Liberalismus in Köln während der politischen Reaktion in Preussen nach 1848/49*. Cologne: Rheinisch-Westfälisches Wirtsch.-Archiv.
- Perez, Carlota (1998). Technologic Revolutions, Paradigm Shifts and Socio-Institutional Change. Retrieved July 5, 2003, from <http://www.carlotaperez.org/papers/basic-technologicalrevolutionsparadigm.htm>.
- Polanyi, K. (1986). *Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. (Çev. Ayşe Buğra). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Reinert, E. S. (2004). How Rich Nations got Rich. Essays in the History of Economic Policy. Working paper Nr. 1 (3 articles). SUM - Centre for Development and the Environment, University of Oslo. Retrieved March 15, 2007, from <http://www.sum.uio.no/publications/publica.html#wp>

- Reinert, E. S. (1994a). Competitiveness and its Predecessors a 500-year Cross-National Perspective. STEP Report No. 3/94. Retrieved September 25, 2002, from <http://www.step.no/reports.asp?idAut=116>
- Reinert, E. S. (1994b). A Schumpeterian Theory of Underdevelopment-A Contradiction in Terms. STEP Report No. 15/94. Retrieved September 25, 2002, from <http://www.step.no/reports.asp?idAut=116>
- Reinert, E. S. (1994c). Catching-up from way behind - A Third World perspective on First World History. Retrieved October 15, 2010, from <http://www.othercanon.org/uploads/Catching-Up%20From%20Way%20Behind.pdf>
- Ricardo, D. (1997). *Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri*. (Çev. Tayfun Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Schumpeter, J. A. (2007). *Kapitalizm Sosyalizm ve Demokrasi*. (Çev. Hasan İlhan). Ankara: Alter Yayıncılık.
- Smith, A. (2002). *Ulusların Zenginliği*. Cilt 2. (Çev. M. Tanju Akad). İstanbul Alan Yayıncılık.
- Smith, A. (1985). *Ulusların Zenginliği*. Cilt 1. (Çev. Ayşe Yunus & Mehmet Bakırcı). İstanbul Alan Yayıncılık.
- Tanzi, V. (2011). *Government versus Markets The Changing Economic Role of the State*. New York: Cambridge University Press.
- Taymaz, E. (2001). *Ulusal Yenilik Sistemi Türkiye İmalat Sanayiinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Süreçleri*. Ankara: TÜBİTAK, TTGV, DİE.
- Thompson, E. P. (2006). Ahlaki Ekonominin Gözden Geçirilmesi. *Avam ve Görenek* İçinde (pp: 309-436). (Çev. Uygur Kocabaşoğlu). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Tilly, C. (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu 990-1992*. (Çev. Kudret Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tilly, R. H. (1966). The Political Economy of Public Finance and the Industrialization of Prussia, 1815-1866. *Journal of Economic History*, 26, 484-497.
- Wallerstein, I. (2006). *Tarihsel Kapitalizm*. (Çev. Necmiye Alpay). İstanbul: Metis Yayınları.
- Wehler, H. U. (1973). *Das deutsche Kaiserreich*. Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Winkler, H. A. (1979). *Liberalismus und Antiliberalismus*. Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wright, E. O. (1985). *Classes*. Londra: Verso.
- Zeise, R. (1977) Die Rolle des Zollvereins in den politischen Konzeptionen der deutschen Bourgeoisie von 1859/66. In H. Bleiber (Eds.), *Bourgeoisie und burgerliche Umwälzung in Deutschland 1789-1871* (pp. 433-56), Berlin: Akademie-Verlag.
- Ziblatt, D. (2008). Does Landholding Inequality Block Democratization?: A Test of the “Bread and Democracy” Thesis and the Case of Prussia. *World Politics*, 60 (4), 610 – 641.
- Zunkel, F. (1962). *Der rheinisch-westfälische Unternehmer 1834-1879: Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Bürgertums im 19. Jahrhundert*. Cologne: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

XV. YÜZYIL ORTASINDA TOKAT NAHİYESİ: İSKÂN VE NÜFUS

Serpil SÖNMEZ¹

Öz

XV. yüzyıl ortasında Tokat nahiyesi, nefis-i Tokat ile Kazabad ve Fenk divanlarından müteşekkildir. Nahiyede 95 köy, bir meskûn zemin ile üç meskûn mezra bulunmaktadır. Köylerden 3'ünün terkedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar sonraki tahrirlerde ya kaydedilmemişler ya da mezraya dönüşmüşlerdir. Nahiyenin toplam nefer sayısı 5814'tür. Bunların yaklaşık %53'ü Tokat şehrinde yaşamaktadır. Tokat nahiyesi Müslüman unsurun baskın olduğu bir nüfus yapısına sahiptir. Neferlerin ¾'ü Müslümandır. Nahije merkezinde Müslümanların oranı düşerken (yaklaşık %62) nahije kırsalında Müslümanların oranı yükselmektedir. Nahije genelinde göçmenlerin oranı (%4,5) dinî, iktisadî ve kültürel hayatı etkileyecek boyutta değildir. Göçmen oranının düşük olması XV. yüzyıl ortasında nahiyenin durağan/statik bir nüfus yapısına sahip olduğuna işaret etmektedir. Tokat nahiyesinin kırsalını oluşturan 99 yerleşim biriminin bir kısmı isim değiştirerek, bir kısmı da isimleri değişmeden varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Gerek isim değiştiren gerek ise aynı isimle varlığını sürdüren yerleşmelerin oranı yaklaşık %48'dir. Nahije kırsalındaki meskûn zemin ve mezzalar zamanla köye dönüşürlerken, bazı köyler de belde, kasaba veya mahalleye dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Nahije, Kazabad, Venk, XV. Yüzyıl, Göç, Nüfus.

JEL Kodları: Y80, Y90

TOKAT DISTRICT DURING THE MID- 15TH CENTURY: SETTLEMENT AND POPULATION

Abstract

Tokat district consisted of Nefs-i Tokat, Kazabad, and Fenk councils in the middle of the 15th Century, There were 95 villages, one residential area, and three residential hamlets in the district. Three villages were abandoned, which were either not recorded in subsequent censuses or turned into hamlets. The total number of nefers in the district was 5814. Approximately 53% of them lived in Tokat city. Tokat district had a population with dominant Muslim element, where ¾ of the residents was Muslim. The number of Muslim residents in the centrum was lower (about 62%), the same was higher in rural areas of the district. The rate of immigrants across the district (4.5%) was not at a level that would affect religious, economic, and cultural life. The low rate of immigrants in the district was indicative of the fact that during the mid-15th Century the district had a stable/static population structure. The 99 settlements that made up the rural area of Tokat district reached to the present day with the same or changed names. The percentage thereof is approximately 48%. While the residential areas and hamlets in the district's rural area turned into villages over time, certain villages also turned into districts, towns, or neighborhoods.

Keywords: Tokat, District, Kazabad, Venk, 15th Century, Migration, Population.

JEL Codes: Y80, Y90

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Dr. Öğr. Üyesi., İğdir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İğdir, TÜRKİYE. serpil.sonmez@igdir.edu.tr, 0000-0002-0560-9507

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 11.09.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 11.10.2023

DOI: 10.56337/sbm.1358381

Atf (Cite): Sönmez, S. (2023). XV. Yüzyıl Ortasında Tokat Nahiyesi: İskân ve Nüfus, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 189-208.

1.Giriş

Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Tokat, tarihi Hititlere kadar uzanan Anadolu'daki eski şehirlerden biridir. Malazgirt Savaşı'nın (1071) ardından Emîr Dânişmend Tokat'ı fethetmiştir (1074). Yaklaşık yüzyıl süren Danişmenliler idaresinin ardından şehir ve içinde bulunduğu bölge Anadolu Selçuklu hakimiyetine girmiştir (1175). XIV. yüzyıla gelindiğinde 1335'te kurulan Eretna Devleti'nin Tokat'ın da içinde bulunduğu bölgeye hâkim olduğu görülmektedir. Eretna Devleti'nin ardından Tokat, 1381'de bu devletin hakimiyetini ele geçiren Kadı Burhâneddin Ahmed'in kendi adıyla anılan devletinin önemli şehirlerinden biri olmuştur. 1398'de Kadı Burhâneddin'in Akkoyunlu Yülük Osman'a yenilip öldürülmesi üzerine Tokat halkının da davetiyle Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid, Tokat ve çevresini Osmanlı idaresi altına almıştır. Osmanlılar 1398'de Tokat'ı ele geçirdikleri zaman önce Torumtayzâde Kaya Paşa'yı, 1403'te de Kutluşahoğlu Kutlu Paşa'yı yönetici tayin etmişlerdir. Üç yıl sonra Çelebi Mehmet, Kutlu Paşa'yı Amasya muhafızlığına, Biçâröğlü Hamza Bey'i Tokat yöneticiliğine getirmiştir. Hamza Bey, 1413'te ihdas edilen Rûm eyaletinin ilk beylerbeyi olmuştur. Çekirdeğini Tokat, Amasya ve Sivas şehirlerinin oluşturduğu Rûm eyaletinin merkezi yani Paşa Sancağı Hamza Bey zamanında Tokat'tır. II. Murat döneminde Balaban Paşa, II. Mehmet devrinin başlarında ise Yahyâ Bey, Rûm beylerbeyi olarak atanmışlar ve Tokat'ta ikamet etmişlerdir (Açıkel, 2012, s. 219-220; Göde, 1987, s. 17-22).

2.Çalışmanın Ana Kaynakları ve Literatür

Bugüne kadar Tokat hakkında yapılmış belli başlı çalışmaları kronolojik sıraya göre ele alacak olursak Tayyip Gökbilgin ile başlamanız gerekir. Gökbilgin 1455 tarihli tapu defterini (BOA T.T.d. 2) incelemiş ve 1965 yılında yayınlanmış olan *15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm* isimli makalesinde Tokat vilayetinin idari yapısına da yer vermiştir. Ayrıca Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi için uzun bir *Tokat* maddesi yazmış ve bu maddede Tokat'ın tarihinin yanı sıra şehrin demografik, fiziki, iktisadi yapılarına dair önemli bilgiler vermiştir. Gökbilgin'den sonra İlhan Şahin ve Feridun Emecen 1986 yılında *XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Şehri* isimli bir sempozyum bildirisi hazırlamışlar ve bu bildiride şehirdeki mahalle oluşumu, demografik yapı gibi bazı unsurları incelemişlerdir. Şahin ve Emecen Tokat hakkındaki *XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı* isimli ikinci çalışmalarını 1988 yılında yayınlamışlardır. Bu çalışmalarında şehirdeki iş kolları ve yapılan üretimi detaylı olarak ele almışlardır. Bu çalışmaların ardından Ahmet Şimşirgil *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)* isimli doktora tezini 1990 yılında tamamlamıştır. Şimşirgil oldukça ayrıntılı bir şekilde Tokat Kazasını incelemiştir. Ali Açıkel ise *Changes in settlement patterns, population and society in North Central Anatolia: A case study of the district (kaza) of Tokat (1574-1643)* isimli tezini 1999 yılında tamamlamıştır. Bunların yanı sıra her ikisi de 2012 yılında yayınlanmış olan iki çalışmadan bahsetmek gerekir. Bunlardan biri Serpil Sönmez'in *XV. Yüzyılda Tokat ve Sivas'ta İktisadi Yaşam, İcra Edilen Meslekler ve Meslek Adları* isimli makalesidir. Bu makalede Tokat ve Sivas'taki iktisadi hayat ve icra edilen meslekler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Diğer çalışma Alpaslan Demir'in şehirdeki göçmenleri inceleyen *15. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler* isimli sempozyum bildirisi. Bütün bu çalışmalar Tokat şehrinin XV. yüzyıl ortalarındaki iktisadi, toplumsal ve demografik yapılarını ortaya koyan çalışmalardır. Son olarak Yasin Dönder tarafından 2020 yılında tamamlanan *XVI.-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Tokat Örneği* isimli doktora tezini zikretmek gerekir. Bu tez Tokat genelinde yerleşimleri ele almaktadır.

Çalışmanın temel kaynağı 1455 tarihli 2 numaralı tapu tahrir defteridir. Bu defter Tokat hakkında Osmanlıdan günümüze ulaşan en eski tarihli belgedir. Defterdeki bazı ibareler, Tokat ve içinde bulunduğu bölgede daha önce de sayım (tahrir) yapıldığına ve buna ait bir defterin varlığına işaret etmektedir (BOA T.T.d. 2, s. 110). Bununla birlikte daha eski tarihli bu defterin günümüze ulaşmamış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 2 numaralı tapu tahrir defterinin yanı sıra özellikle köy

isimlerinin sağlıklı okunabilmesi ve yerleşimlerin değişen durumlarını tespit etmek için Eyâleti-i Rûm'a ait veya onu da içeren 19 ve 387 numaralı tahrir defterlerinden de faydalanılmıştır.

3.Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Gerek Tokat şehrinin gerek ise Tokat kazasının nüfus büyüklüğü ve şehrin aldığı göç yukarıda bahsi geçen çalışmaların bazılarında incelenmiş konulardır. Ancak nahiye olarak Tokat'ın nüfus büyüklüğü, göçmen oranı, Müslüman-gayrimüslim oranları ve Müslüman-gayrimüslim ilişkileri ile nahiyenin coğrafi sınırları ve yerleşimlerinin sürekliliği müstakil olarak incelenmemiştir. Bu çalışmanın amacı Tokat nahiyesinin 1455 yılındaki coğrafi sınırlarını belirlemek, nüfus büyüklüğünü, Müslüman-gayrimüslim oranlarını ve yatay nüfus hareketlerini incelemek ve nahiyedeki yerleşimlerin sürekliliğini günümüze kadar takip etmektir.

Çalışmada özellikle şehir merkezinin nüfus büyüklüğü ve şehirdeki göçmenler konularında daha önce yapılmış çalışmalara müracaat edilmiş, beylerbeyi hası olarak kaydedilen köylerin ve Kazabad ve Venk divanlarının nüfus büyüklüğü ve göçmenler de tahrir defterindeki veriler ışığında ele alınmıştır. Tokat nahiyesindeki meskûn mahallerin durumu günümüze kadar takip edilerek, varlığını aynı isimle veya farklı bir isimle devam ettiren yerleşimler belirlenmiş ve hazırlanan bir harita üzerinde konumu tespit edilebilen yerleşimler işaretlenmiştir.

II. Mehmet döneminde yapılan 1455 tarihli tahrir ait defterin (BOA T.T.d. 2) 3-163. sayfaları arasında Tokat nahiyesini oluşturan nefsi Tokat, Kazabad ve Venk divanları ile beylerbeyi hasını oluşturan köylere ait veriler kayıtlıdır. Defterin bu kısmında karşımıza çıkan problemlerden biri şehirde yaşayan gayrimüslimler ayrı kaydedildiği halde, köylerde yaşayan gayrimüslimlerin ayrı kaydedilmemiş olmasıdır. Bazı nefer kayıtlarına *gavur* veya *gebr* ibareleri eklenerek bunların Müslüman olmadığı belirtilmiştir. Ancak defterin ilgili kısmı tamamen incelendiğinde bu ibarelerin yazılmadığı gayrimüslimlerin sayısının az olmadığı da görülmüştür. Bu nedenle gayrimüslimlerin sayısını tespit etmek için neferlerin isimlerinden yararlanılmıştır. Bu çok sağlıklı bir yöntem olmamakla birlikte nahiye kırsalında gayrimüslimlerin sayısını tespit etmeyi sağlayacak tek yol budur.

Yerleşimlerin varsa isim değişikliklerinin, konumlarının ve sürekliliklerinin tespitinde *Köylerimiz, 1 Mart 1968 Gününe Kadar, Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Dahiliye Vekaleti tarafından yayınlanan 1933 Tarihli *Köylerimiz, Türkiye'de Meskûn Yerler Klavuzu* ve 387 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530)* isimli yayınlar ile Şimşirgil'in bahsi geçen doktora tezi ana kaynaklar olmuştur. Ayrıca özellikle köylerin konumlarının tespitinde Yasin Dönder'in doktora tezi ile <https://www.nufusune.com/tokat-ilceleri> web sitesi de sıklıkla başvurulan kaynaklar arasındadır. Dönder, köylerin yerlerini topografik araştırma ve yerel halktan kişilerle gerçekleştirdiği mülakatlar yoluyla tespit etmeye çalışmıştır. Geniş bir kaynakça kullandığı tezinde *Köylerimiz, 1 Mart 1968 Gününe Kadar* ve *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları vb.* yayınları kullanmadığı görülmektedir (Bkz. Dönder, 2020, s. 239-266). Şimşirgil doktora tezinden sonra yayınladığı bir makalesinde Kazabad ve Venk nahiyelerine bağlı köylerin isim değişikliklerini de göstermiştir (1995, s. 133-135; 137-138).

4.XV. Yüzyıl Ortasında Tokat Nahiyesinin Coğrafi Sınırları

Tokat nahiyesinin XV. yüzyıl ortasındaki coğrafi sınırlarını ve nüfusunu yeniden değerlendirmek düşüncesinin ortaya çıkmasında Ahmet Şimşirgil'in 1990 yılında tamamladığı *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)* isimli doktora tezi etkili olmuştur. Bu tezde Tokat Kazasının nüfusu, üretimi, idarî yapısı, toprak tasarrufu vb. konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve kıymetli bilgiler ortaya çıkaran bir çalışma yapılmıştır. Bununla birlikte tezde 1455 yılında Tokat Kazasının 9 nahiyeden müteşekkil gösterilmesi, Kazabad ve Venk divânlarının birer nahiye olarak değerlendirilmesi ve bu

tarihte Tokat nahiyesinin, Tokat şehri ile birlikte 12 (tezin bazı yerlerinde 13) köyden oluştuğunun ileri sürülmesi tahminimizce bir dikkatsizlikten ve bir sonraki tahrirde her iki divânın da nahiyeye olarak kaydedilmiş olmasından kaynaklanmıştır (Şimşirgil, 1990 s. 149, 150, 345).

1455 tarihli tapu defterinde nefis-i Tokat'ın hemen ardından Kazabad ve Venk divânları kaydedilmiş, ayrıca her ikisi için de *tâbi-i mezkûr* ibaresi yazılmıştır (BOA T.T.d. 2, s. 1). Bu defteri ilk defa inceleyen Gökbilgin'in tanımına göre divân "bir kısım köylerin bir arada ve mâruf bir merkez etrafında idarî ve kazaî bir birlik olarak mütalâa" edildiği ve "muayyen bir nahiyeye tâbi" gösterildiği bir idarî taksimattır (1965, s. 53). Hem 2 numaralı tapu tahrir defterinde Kazabad ve Venk divânlarının nefis-i Tokat'a tâbi olduklarının belirtilmesi hem de Gökbilgin'in divân açıklaması, 1455'te Kazabad ve Venk divânlarının Tokat nahiyesine bağlı olduğunu göstermektedir. Bu bilgilerden hareketle XV. yüzyıl ortasında Tokat nahiyesinin, nefis-i Tokat, buraya bağlı Kirpâs köyü, beylerbeyi hası olarak kaydedilen 12 köy ile Kazabad ve Venk divânlarından oluştuğu açıktır.

Defterde nefis-i Tokat kayıtlarının ardından *El-hassa-i mirü'l-ümerâ Beglerbeği Yahya Beg* başlığı altında 12 adet köy kaydedilmiş, ancak bu köylerin idari olarak hangi birime bağlı oldukları belirtilmemiştir (Tablo 1). Bununla birlikte bu köylerden Alicik, Tamu Obası ve Arhav (?) köylerinin Ezine Pazarı köyüne, Kuştemür ve Ovacık köylerinin de Kalacık köyüne tâbi oldukları kaydedilmiştir. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Ezine Pazarı, Alicik, Tamu Obası, Camushane, Kalacık, Kuştemür, Ovacık ve Berâb Kazabad nahiyesine, Kırklar köyü Zile'ye bağlanmıştır (Şimşirgil, 1995, 133-138; BOA T.T.d. 387, 457). İzgar (?) köyü hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamış olmakla birlikte köyün sonraki tahrirlerde Zağar ismiyle kaydedildiği ve bugünkü Kat köyü/kasabası civarında kurulduğu tahmin edilmektedir. Sonraki tahrirlerde ismi kaydedilmemiş olan Arhav'ın (?) XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Turhal'a bağlı olduğunu bildiğimiz Arhoy köyü olması ihtimal dâhilindedir (*Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimiz*, s. 603).

1455 yılında *Kazabad divanı* başlığı altında 48 köy, bir meskûn zemin ile bir meskûn mezra kaydedilmiştir.² Kazabad varlığını, 1486'dan itibaren Tokat kazasına bağlı bir nahiyeye olarak XIX. yüzyıl sonlarına kadar sürdürmüştür. (Açikel, 2003, s. 258). XX. yüzyıl başlarında nahiyenin ismi Pazar olmuştur (Sezen, 2017, s. 609). Kazabad ismi 1910'lu yıllarda karşımıza çıkmakla birlikte 1928'e gelindiğinde Tokat'ta Kazabad isimli bir yerleşim yeri kayıtlı değildir (BOA DH.MKT 2777-26; *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, 1928, s. 501-516).

Tarihte Kazabad isimli, yeri tam olarak tespit edilemeyen bir kasaba olduğu bilinmektedir. Bu kasabanın Pazar kasabasının güneybatısında kurulmuş olan Beyobası mahallesinin bulunduğu mevkide olabileceği ileri sürülmektedir. Kazova'ya da ismini veren (Özçağlar 1991: 73)³ bu kasabayı Evliya Çelebi, şöyle anlatır:

Tokat şehri toprağında 150 akçe kazadır. Kethüdayeri, serdarı, camii, hanı ve hamamı, küçük çarşısı vardır. Bu Kazova'dan Tavukçu köprüsü'nü geçince Tozanlı nehridir. Bunu geçince Tokat şehrine varır (*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2006, s. 328).

Kazabad divanının XV. yüzyılda bir merkezi olup-olmadığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Ancak XVII. yüzyılda Kazabad nahiyesinin merkezinin büyük bir ihtimalle Kazovası kasabası olduğunu söyleyebiliriz.

² Meskûn olmayan zemin ve mezzalar bu çalışmada hariç tutulmuştur.

³ Özçağlar çalışmasını 1991 yılından önce hazırlamıştır. Muhtemelen 1991 yılından sonra Beyobası Mahallesi isim değiştirmiştir. Zira günümüzde ne Pazar ilçesinde ne de Tokat'ın diğer ilçelerinde Beyobası isminde bir mahalle yoktur. Bununla birlikte Beyobası ismini taşıyan bir hamam günümüze kadar ulaşmıştır. Bu hamam Pazar'dan Zile'ye giden yolun kuzeyinde, yoldan 600 m. kadar içerde Sarayönü denilen mevkidedir (Beyazıt, 2015, s. 4). Gökbilgin de Kazabad'ın Kazova yani Pazar nâhiyesi olduğunu yazmıştır (1965, s. 53).

1455 yılında Venk divanında 34 köy ve iki meskûn mezra kaydedilmiştir. Bu tarihte Venk divanının merkezi muhtemelen aynı ismi taşıyan köydür. Köy 1960'lara kadar Almus kazasına bağlı olarak varlığını sürdürmüştür (Gökbilgin, 1965, s. 53). Köyün ismi daha sonra Çat olarak değişmiştir ve 1968'de Tokat Merkez ilçesine bağlıdır (*Köylerimiz* 1968, s. 651). Çat köyü ise beldeye dönüşerek varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.

5. XV. Yüzyıl Ortasında Tokat Nahiyesinin Nüfusu

Nefs-i Tokat'ın mahalleleri ve nüfusu gerek Şahin-Emecen ikilisi tarafından gerek ise Şimşirgil tarafından daha önce incelenmiştir (Şahin-Emecen, 1986, s. 44; Şimşirgil, 1990, s. 75). Şehrin nefer sayısını Şimşirgil 3084 olarak hesaplamış, bunun 1905'nin Müslüman, 1179'unun ise gayrimüslim olduğunu belirtmiştir (1990, s. 74, 75). Emecen-Şahin ikilisi ise şehirde 1190 Müslüman nefer olduğunu yazmışlar ancak gayrimüslim neferlerin sayısını belirtmemişlerdir (1986, s. 42). Her iki çalışmada da şehirdeki Müslüman-gayrimüslim oranı hesaplanmamıştır.

Nahiyenin taşrasına bakıldığında 1455 tahririnde beylerbeyi hası olarak kaydedilen köylerde 497, Kazabad 1478, Venk divanında ise 745 nefer kayıtlıdır. Nefs-i Tokat ve buraya bağlı Kırpâs köyü ile birlikte nahije genelinde nefer sayısı toplam 5814'tür (Tablo 1, 2 ,3 ,4).

XV. yüzyıl ortalarında Tokat şehirde nüfusun yarısından fazlasının Müslüman olduğu görülmektedir, Şehir nüfusunun yaklaşık %62'si Müslümandır. Nahiyenin kırsalında nüfusun ezici çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Kırsalda gayrimüslimlerin oranı yaklaşık % 10,3'tür. Nahije genelinde ise neferlerin $\frac{3}{4}$ 'ü Müslümandır. Görüldüğü gibi Tokat nahiyesinde baskın unsuru Müslümanlar oluşturmaktadır.

Nahiyede şehirleşme oranı da yüksektir, çünkü nahije genelinde neferlerin yarısından fazlası (%53'ü) nefsi Tokat'ta yaşamaktadır. Dinî ayrıma göre baktığımızda ise Müslümanların yaklaşık %44'ünün, gayrimüslimlerin ise yaklaşık %80,5'inin şehirde yaşadığı tespit edilmiştir. Gayrimüslimlerde şehirleşme oranı Müslümanların neredeyse iki katıdır.

XV. yüzyıl ortasında Tokat nüfus açısından Anadolu'nun büyük şehirlerinden biridir. Örneğin komşusu Sivas'ın aynı dönemdeki nüfusu Tokat'ın ancak 1/5'i kadardır (Sönmez Yılmaz, 2011, s. 96). Muhtemelen coğrafi konumu ve XV. yüzyıl başlarından itibaren Paşa Sancağı (eyalet merkezi) olması Tokat'ı bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Bununla birlikte bu iki özelliğin şehrin nüfus büyüklüğü üzerinde etkili oldukları yargısına varmak ne derecede doğru olur? Zira şehrin nüfusu incelendiğinde Tokat'ın nüfus bakımından durağan/statik bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Çünkü tahrir verilerine göre 1455 yılında şehrin aldığı göçün oranı yaklaşık %4 (Demir 2012: 88) ile son derece düşüktür. Düşük göç oranı şehrin nüfus büyüklüğü üzerinde göçün etkisinin kayda değer olmadığını göstermektedir.⁴ Nahiyenin kırsalında da durum pek farklı değildir. Kazabad ve Venk divanlarına bağlı köyler ile meskûn mezra ve zeminlerde bulunan göçmenlerin oranı yaklaşık %5,1'dir. Nahije genelinde ise göçmenlerin oranı %4,5'tir. Tıpkı nefsi Tokat'ta olduğu gibi nahiyenin taşrasında da göçmenlerin oranı dinî, iktisadî ve kültürel hayatı etkileyecek boyutta değildir. Nüfus açısından Tokat nahiyesi de statik/durağan bir yapıya sahiptir.

1455 tahririne göre nahije kırsalının aldığı göç incelendiğinde Kazabad ve Venk divanları Akşehir, Amasya, Artukova, Canik, Erzincan, Hüdavendigar, Kahta, Kafirni, Kayseri, Konya, Koylu

⁴ Örneğin aynı tahrir verilerine göre Sivas şehrine baktığımızda göçmen neferlerin oranının yaklaşık %36 olduğunu görüyoruz (Sönmez Yılmaz, 2011, s. 106).

Hisar, Kilmigad, Sivas, Şam, Tozanlu'dan göç almıştır. Bu divanlara en fazla göç Erzincan'dan olmuştur. Göçmenlerin içinde Erzincanlıların oranı yaklaşık %40'tır.

Divanlarda, nereden geldiği kaydedilen neferlerin yanı sıra birçok *garib* ve *ecnebî* olarak kaydedilen nefer de bulunmaktadır. Mustafa Akdağ'a göre *Garibler* hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Akdağ arşiv belgelerinden edindiği bilgiler doğrultusunda *Garibleri*, Çingenelerin hayat tarzıyla benzer bir hayat sürdüren insanlar olarak tanımlar ve Bursa, Kütahya, Isparta, Eskişehir, Ankara, Konya, Çankırı, Çorum ve Amasya çevrelerinde *Garib* olarak nitelendirilen bu kişilerin daha fazla sayıda bulduklarını belirtir (1963: 35-37). Feridun Emecen ise *garib* ifadesinin, orada sürekli oturan yabancıları belirtmek için kullanılmış olabileceğini ileri sürmektedir (1991: 154). Tokat'ta gerek şehir merkezinde gerek ise köylerde *garib* olarak kaydedilen Müslüman veya gayrimüslimlerin içinde çeşitli meslek erbabının bulunması Emecen'in bunların şehirde sürekli yaşayan yabancılar/göçmenler olabileceği yolundaki görüşünü desteklemektedir. *Ecnebî* ise yabancılar için kullanılan bir tabir olmalıdır. Sadece köylerde ecnebi kayıtlarına tesadüf ediliyor olması Ecnebîlerin de köylere yakın zamanda (veya iki tahrir arasında) gelmiş göçmenler olduklarını düşündürmektedir. Kırsalın aldığı göç oranı hesaplanırken *Garib* ve *ecnebi* olarak kaydedilenler de dikkate alınmıştır. Son olarak her iki divana bağlı köylerde tespit edilen göçmen neferlerin sadece ¼'ünün gayrimüslim olduğunu da belirtmek gerekir.

Şahin ve Emecen XV. yüzyıl ortasında Tokat'ta Müslim ve gayrimüslimlerin ayrı ayrı mahallelerde oturduklarını ileri sürmüşlerdir (1986, s. 44). Bununla birlikte Müslüman mahalleleri içinde kaydedilen *Mahalle-i Mihmad Hacib Mescid-i Mevlânâ Ümmet* ile Gayrimüslim mahalleleri içinde kaydedilen *Mihmad Hacib* mahallesi Müslim ve gayrimüslimlerin aynı mahallede oturuyor olabileceğini düşündürmektedir. Her ne kadar tahrir defterinde şehirdeki Müslümanlar ayrı gayrimüslimler ayrı kaydedilmiş olsa da hemen hemen aynı isimde iki mahallenin varlığı şehirde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ortak bir yaşam sürdüğünün delili olarak kabul edilebilir. Ayrıca 1486 yılında şehirdeki 8 mahallede (Açikel 2012, s. 220-221), XVI. yüzyıl başlarında ise İçme Su ve Dıraz mahallelerinde hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı (BOA T.T.d. 387, s. 431-432).

Nahiyein kırsalında da bazı köylerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı görülmektedir. Ezine Pazarı, Kırklar, Berâb, Togan Obası, Reis, Farni, Endiz, Engürün, Gürcü, Feryad, Difyama, Alaaddin Obası, Çiftlik, Çerçi, Vavri, Gevle ve Cemal köylerinde Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte; Çetr Oba, Azmus ve Biskenicük köyleri ile Geksi ve Kukiros mezralarında ise sadece gayrimüslimler yaşamaktadır. Geriye kalan köyler ve Kat zemini Müslümanlarca meskündür. Saraycık, Tülüce ve Gökçek köylerinde ise nefer kaydedilmiştir (Tablo 1, 2, 3 ve 4). Bu köyler boştur. Tülüce ve Gökçek köyleri sonraki tahrirlerde kayıtlı değildir, Saraycık ise mezraya dönüşmüştür (Dönder, 2020, s. 271; BOA T.T.d. 387, s. 452).

1455 tarihli tahrir defterinde gayrimüslimlerin milliyetine (Ermeni, Rum vs.) dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte XVII. yüzyılın ortasında Tokat'a gitmiş olan Evliya Çelebi biri Taşnerdüban mahallesinde Taşnerdüban Kilisesi diğeri de Astnabur isimli kilise olmak üzere ilki Rumlara ikincisi Ermenilere ait iki kilisenin varlığından bahsetmektedir. Ayrıca şehirde Ermenilerin sayıca çok olduğunu, Yahudi ve Acem tüccarların da bulunduğunu ancak Frenk ve Kıptî olmadığını yazmıştır (*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2010, s. 102-103). Şimşirgil'de şehrin gayrimüslimleri içinde Ermenilerin hemen hemen %80 oranında olduğunu, Yahudilerin ise hiçbir zaman 30-40 haneyi geçmediğini belirtmiştir (Şimşirgil, 1990, s. 90).

6. Köy İskanında Süreklilik

1455 yılında Tokat nahiyesine bağlı olan Camushane, Zavrak, Oba, Döğer, Saraycık, Ilıkçı, Feryad, Hasanabad, Tülüce, Gökçek, Halil Obası, Alaaddin Obası, Beg Arslan, Cemal, Kışla ve Kirpâs köyünün yerleri tespit edilememiştir. Bu köylerden Saraycık, Tülüce ve Gökçek'te kayıtlı nefer olmadığını daha önce belirtmiştik. Ayrıca Saraycık ve Tülüce 1486'dan sonra mezraya dönüşmüşlerdir (Dönder, 2020, s. 271; BOA T.T.d. 387, s. 452). Gökçek köyünde kayıtlı nefer olmaması ve köyün ismine sonraki tahrirlerde rastlanmaması köyün yok olduğunu göstermektedir. Bu köylerin boş olması ve ardından mezraya dönüşmeleri veya yok olmaları bu yerleşimlerdeki nüfusun bir sebeple göç ettiğini göstermektedir.⁵ Doğal afetler, iklim salınımları, salgın hastalıklar, artan vergilerden kaçış ve savaşlar bir yerleşim yerinin terk edilmesinin yani göçün sebepleri arasındadır (Gümüşçü, Demir & Erdoğan Özünlü, 2018, s. 150, 218, 369). Bununla birlikte bahsi geçen bu üç köyün halkının göç etmesine neden olacak yukarıda sayılan sebeplerin herhangi birinin gerçekleştiğine dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Bu köylerin boş olmasının sebebine dair tahrir defterinde de herhangi bir kayıt yapılmamıştır.

Bazı köyler isimleriyle bazıları da isim değiştirerek varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir: Aluç, Batmantaş, Beşören, Çerdiğin, Bozatalanı, Çayköy, Çerçi, Çiftlik, Çördük, Keşlik, Kızılöz, Ovacık, Sırçalı, Söngüt, Taşlıyök, Hacı Necib, Halilalan Beg, Kervansaray-ı kabl ve Kırlar isimleri değişmeden veya çok küçük değişikliklerle günümüze kadar varlığını koruyan köylerdir. Ayrıca Kat zemini de aynı isimle köye dönüşmüş ve mevcudiyetini korumuştur. Ahurköy, Armus, İbibse, İzvisti, Kağay, Berâb, Biskenicük, Buğra, Difyama, Endiz, Ezine Pazarı, Farni, Venk, Gedağaz, Gedigân, Gevle, Gürcü, Karaevlü, Karaltan, Gisere, Odoba, Vavri, Vazanya, Çiprek, Zû-çeri (?) köyleri ise isimleri değişerek günümüze intikal etmişlerdir. Bunlara ek olarak Geksi ve Kukiros mezarları da köye dönüşmüşler ve günümüze farklı isimlerle intikal etmişlerdir. (Tablo 5).

1455 yılında Tokat nahiyesine bağlı olan 95 köy, meskûn iki mezra ve bir zeminden ismi değişerek veya aynı isimle günümüze kadar varlığını devam ettirenlerin sayısı 47'dir. Tokat nahiyesindeki toplam 99 yerleşim biriminin yaklaşık %48'i günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.

7. Sonuç

XV. yüzyıl ortasında Tokat nahiyesi, nefsi Tokat, beylerbeyi hası olarak kaydedilen köyler ile Kazabad ve Venk divanlarından müteşekkildir. 1455 yılında nahiyede köy sayısı toplam 95'tir. Ayrıca üç meskûn mezra ve bir meskûn zemin ile birlikte yerleşim yerlerinin sayısı 99'a yükselmektedir.

1455 yılında Tokat nahiyesinde vergi mükellefi nefer sayısı 5814'tür. Bunların $\frac{3}{4}$ 'ü Müslümandır. Bu oran Tokat nahiyesinde Müslümanların baskın unsur olduğunu göstermektedir. Nahiyede şehirleşme oranı yüksektir, çünkü nahiyede neferlerin yarısından fazlası (%53'ü) nefsi Tokat'ta yaşamaktadır. Dinî ayrıma göre baktığımızda ise Müslümanların yaklaşık %44'ünün, gayrimüslimlerin ise yaklaşık %80,5'inin şehirde yaşadığı tespit edilmiştir.

XV. yüzyıl ortasında Tokat nahiyesi göçmen oranının düşüklüğü ile dikkat çekmektedir. Kazabad ve Venk divanlarında göçmenlerin oranı yaklaşık %5,1 iken, nefsi Tokat'ta bu oran yaklaşık %4'lere düşmektedir. Nahiyede ise göçmenlerin oranı %4,5'tir. Tıpkı nefsi Tokat'ta olduğu gibi nahiyenin taşrasında da göçmenlerin oranı dinî, iktisadî ve kültürel hayatı etkileyecek boyutta değildir. Nüfus açısından Tokat nahiyesi, statik/durağan bir yapıya sahiptir.

⁵ Kaybolan yerleşmeler hakkında yapılmış bir çalışmada bir yerleşim yerinin önce terk edilmesi ve ardından kaybolmasının -ayrıntıda hangi sebep olursa olsun- nihai sebebinin göç olduğu ileri sürülmüştür (Gümüşçü, Demir & Erdoğan Özünlü, 2018, s. 143).

Tokat nahiyesinde köy, mezra ve zeminden oluşan toplam 99 yerleşim biriminin yaklaşık %48'i varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Mezraların bir kısmı köye dönüşürken köylerin bazıları da belde, kasaba veya mahalleye dönüşmüştür. Yerleri tespit edilebilen yerleşimler, Tokat nahiyesi yerleşimlerinin coğrafi olarak büyük oranda birbirlerine yakın olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Defteri (T.T.d.), No: 2, Tokat Defteri, 859 (1455).

T.T.d. 19, Tokat Defteri, 890 (1486).

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT)

DH.MKT 2777-26

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530)-II. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 36, Dizin ve Tıpkı Basım, Ankara 1997.

Diğer Belgeler

Resmî Gazete. 23 Mart 1972 Tarihli Sayısı.

Araştırma Eserleri ve Makaleler

Açıkel, A. (2014). Ahi Mahmud Zaviyesi (Kazabad). *Ahilik Ansiklopedisi*. C. 1, T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Yayınları.

Açıkel, Ali. (2012). Tokat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 41. 223-226 TDV Yayınları.

Açıkel, A. (2003). Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839-1880). *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 27(2): 253-265.

Akdağ, M. (1999). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I*. Barış Kitabevi.

Akdağ, M. (1963). *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması*.

Beyazıt, M. (2015). Tokat-Pazar, Beyobası Hamamı. *Ariş Geleneksel Türk El Sanatları Dergisi* 11: 3-11.

Demir, A. (2012). 15. Yüzyılın İkinci Yarısında Tokat Şehrinde Göçmenler. *Tokat Sempozyumu Bildirileri Kitabı I*. 83-98.

Dönder, Y. (2020). *XVI.-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Tokat Örneği*. (Doktora Tezi. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Emecen, F. (1991). Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri. *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28-29 Mayıs 1990) Bildirileri Kitabı*. 143-156.

Göde, K. (1987). XIV. Yüzyılda Tokat/Eratnalılar Hakimiyetinde Tokat. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Bildirileri Kitabı*. 17-22.

Gökbilgin, T. (1997). Tokat. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. C. 12/1. 400-412. MEB Yayını.

Gökbilgin, T. (1965). 15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm. *Vakıflar Dergisi*, Sayı VI'dan Ayrı Basım: 51-61.

Gümüşçü O., Demir A., & Erdoğan Özünlü, E. (2018). *Türkiyenin İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler*.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp, 5. Kitap, 1. Cilt. (2010). Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya, Kayseri, Antakya, Şam, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofya, Edirne, III. Cilt, I. Kitap. (2006). Yay. haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları.

Hanilçe, M. & M. Tepecik. (2016). Anadolu'nun Manevi Önderlerinden Bir Eren: Ahi Mahmud Veli (Keçeci Baba). *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 1(12): 141-169.

Köylerimiz, 1 Mart 1968 Gününe Kadar. (1968). İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayını.

Özçağlar, A. (1991). *Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu-Coğrafya Araştırmaları 3: 61-78.*

Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları.* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26.

Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları. (1928). Dâhiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Hilal Matbaası.

Sönmez Yılmaz, S. (2011). *Osmanlı Klasik Çağında Sivas.* Kitabevi Yayınları.

Şahin, İ. & F. Emecen. (1986). XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Şehri. *Şeyhülislam ibn-i Kemal Sempozyumu (Tokat, 26-29 Haziran 1985) Bildirileri Kitabı.* 41-51.

Şimşirgil, A. (1990). *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574).* (Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul).

Şimşirgil, A. (1995). XV-XVI. Asırlarda Tokat Kazasında Kır İskan Merkezleri Ve Bazı Hususiyetleri. *Bir.* 3. 125-140.

Web Siteleri

<https://www.nufusune.com/tokat-ilceleri>

Tablo 1. 1455 Yılında Nefs-i Tokat'a Bağlı Köyler (T.T.d. 2, s. 63)

Adı	Nefer Sayısı
Kirpâs	10 (M)

Tablo 2. 1455 Yılında Beylerbeyi Hası Olarak Kaydedilen Köyler (T.T.d. 2, s. 65-80)

Adı	Nefer Sayısı
Ezine Pazarı Köyü	102+11 (M+GM)
Alicik tâbi-i Ezine Pazarı	41
Tamu Obası tâbi-i Ezine Pazarı	8
Arhav (?) tâbi-i Ezine Pazarı	6
İzgar (?)	55
Zemin-i Kat	3
Çiprek	26
Camushane	52

Kalacık	76
Kuştemür tâbi-i Kalacık	38
Ovacık tâbi-i Kalacık	20
Kırlar	33+1 (M+GM)
Berâb ⁶	12+43 (M+GM)

Tablo 3. 1455 Yılında Kazabad Divanı'na Bağlı Köyler (T.T.d. 2, s. 81-132)

Adı	Nefer Sayısı
Ziveri ⁷	23
Söngüt	17
Hacı Necib	25
Araplar bi-ism-i Yenice (?)	42
İstavla	28
Toğan Obası	21+11 (M+GM)
Zavrak	9
İrke	78
Reis	41+4 (M+GM)
Meris tâbi-i Reis	4
Taşlıyük	76
Mandırız	18
Karaltan	31
Ahürköy	51
Çamurcu Obası	35
Farni	26+18 (M+GM)
Olçaytu tâbi-i Farni	20
Aybaba	52
Emir Süleyman nam-ı diğer Halil Obası	11
Oba	41
Vazanya	13
Bayındır	31
Yüz Beyi	22
Buğra	21
Lâb	27
Çavuldur	54

⁶ Bu köyün ismi kaynaklarda üç farklı şekilde geçmektedir: T.T.d. 2'deki imlaya göre *Berâb* olarak okunan isim T.T.d. 387'nin transkripsiyonunda *Berib* olarak okunmuştur (BOA T.T.d. 2, s. 78; T.T.d. 387, s. 119). *Köylerimiz*'de ise *Bireb* olarak yazılmıştır (1968, s. 625, 711).

⁷ T.T.d. 387'nin transkripsiyonunda köyün ismi *Zivri* olarak okunmuştur (s. 132).

Çeri Obası	18
Yenice ve Kürtler	49
Zû-çeri (?)	16
Mezra-i Geksi (?)	4 (GM)
Gedigân	32
Çay Kö[y]	77
Çetr Oba	18 (GM)
Endiz	18 +22 (GM)
Öküzcü tâbi-i Endiz	14
Karacalu tâbi-i Endiz	16
Engürün	16+1 (M+GM)
Ulu Oba	15
Gürcü	2+45 (M+GM)
Çardığın	26
Bostan Obası	13
Döğer	11
Saraycık	-
Ilıkçı	44
Feryad	44+3 (M+GM)
Karaevlü	49
Kavak	36
Hasanabad	2
Fakihler	7

Tablo 4. 1455 Yılında Venk Divanı'na Bağlı Köyler (T.T.d. 2, s. 133-163)

Adı	Nefer Sayısı
Venk	62
Bayram Köyü	7
Mardus Oba	31
Tülüce	-
Difyama	30+11 (M+GM)
Gökçek	-
Gedağız	16
Halil Obası	24
Odoğa	14

Azmuş	32 (GM)
Beglü	19
Mezra-i Kukiros	9 (GM)
Bozatalanı	17
Alaeddin Obası	9+1 (M+GM)
Çiftlik	26+3 (M+GM)
Çerçi	41+1 (M+GM)
Vavri	27+4 (M+GM)
İbibse	20
Kağay	22
Gisere	16
Beg Arslan	41
Halilalan Beg	15
Sırçalı	9
Gevle	22+1 (M+GM)
Biskenicük (Biskincik)	36 (GM)
İzvisti	20
Keşlik	16
Kızılözü	28
Beşören	23
Cemal	8+3 (M+GM)
Batmantaş	19
Kervansaray-ı Kablu	18
Kışla	16
Aluç	14
Çördük	7
Mezra-i Gürcü	6

Tablo 5. Tokat Nahiyesi Köylerinin 1455'ten Günümüze Durumu

Köy Adı	Açıklama	Günümüzdeki Durumu
Ezine Pazarı (T.T.d. 2, s. 65)	Şimşirgil'e göre bu köy Turhal ilçesine bağlı Pazar bucak merkezidir (1990, s.210).	Pazar Bucak Merkezi
Alicik tâbi-i Ezine Pazarı (T.T.d. 2, s. 67)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti XVII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder 2020: 270). Yeri tespit edilememiştir. Defterdeki kayıt sırası ve Ezine Pazarı'na tabii olduğu göz önüne alınarak coğrafi olarak bu köye yakın olduğu tahmin edilmektedir.	
Tamu Obası tâbi-i Ezine Pazarı (T.T.d. 2, s. 68)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder 2020: 271). Yeri tespit edilememiştir.	

	Defterdeki kayıt sırası ve Ezine Pazarı'na tabii olduğu göz önüne alınarak coğrafi olarak bu köye yakın olduğu tahmin edilmektedir.	
Arhav (?) tâbi-i Ezine Pazarı (T.T.d. 2, s. 69)	Şimşirgöl köyün ismini Arhad olarak okumuştur (1990, s. 220). Köy hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. 1928 yılında Turhal nahiyesine bağlı Arhoy köyü olması ihtimal dahilindedir (<i>Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimiz</i> , s. 603) Bu köyün ismi Yeşilalan olmuştur (<i>Köylerimiz</i> , 1968, 605). Yeşilalan Köyü günümüzde Turhal'a bağlıdır. Köy hakkında kesin bir yargıya varılmadığı için defterdeki kayıt sırası ve Ezine Pazarı'na tabii olması göz önüne alınarak coğrafi olarak bu köye yakın olduğu tahmin edilmektedir.	
İzgar (?) (T.T.d. 2, s. 69)	XVII. yüzyıl başına kadar takip edilebilen Zağar köyü, Dönder'e göre Kat kasabası yakınlarındaki bir mevkiye kurulmuştu (2020, s. 271, 80). Bu köyün sınırları içerisinde Kat zeminin kaydedilmiş olması Dönder'in tespitini desteklemektedir.	
Zemin-i Kat (T.T.d. 2, s. 70)	1933 yılında Kat isimli bir köy mevcuttur (<i>Köylerimiz</i> , 1933, s. 433). Muhtemelen bu zemin zaman zaman içinde bağlı olduğu İzgar köyüne ismini vermiştir. Kat köyü günümüzde Turhal İlçesine bağlıdır.	Turhal İlçesi
Çiprek (T.T.d. 2, s. 71)	Yeşilyurt Köyü (<i>Şimşirgöl</i> , 1990, s. 207)	Tokat Merkez ilçesi
Camushane (T.T.d. 2, s. 72)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti XVII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 270). Yeri tespit edilememiştir.	
Kalacık (T.T.d. 2, s. 73)	Varlığı 1950'li yıllara kadar takip edilebilen köy, Dönder'e göre Dereköy ve Farni köyü arasında, Dereköy'ün batı tarafında Kalacık deresi denilen mevkiye kurulmuştu (2020, s. 271, 79-80).	
Kuştemür tâbi-i Kalacık (T.T.d. 2, s. 75)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti XVII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder 2020: 271). Yeri tespit edilememiştir. Ancak Kalacık köyüne bağlı olduğundan bu köyün yakınlarında kurulmuş olduğu tahmin edilmektedir.	
Ovacık tâbi-i Kalacık (T.T.d. 2, s. 76)	Aynı isimle varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.	Pazar ilçesi
Kırlar köyü tevâbi-i Zile (T.T.d. 2, s. 77)	Aynı isimle varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.	Zile İlçesi
Berâb (T.T.d. 2, s. 78)	Köy zamanla Büyük ve Küçük Berâb olarak ikiye bölünmüştür. Bu iki köyün ismi daha sonra Büyük Yıldız ve Küçük Yıldız olarak değişmiştir (<i>Köylerimiz</i> 1968: 625, 711).	Tokat Merkez ilçesi, Büyük Yıldız köyü ve Küçük Yıldız mahallesi
Ziveri (T.T.d. 2, s. 81)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti XVII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir. Köyün, Emirseyid beldesinde Roma dönemi yerleşim yeri olarak tescillenmiş olan ören yerinde kurulduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 81).	
Söngüt (T.T.d. 2, s. 82)	Aynı isimle varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.	Tokat Merkez ilçesi
Hacı Necib (T.T.d. 2, s. 82)	Necip ismiyle varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.	Turhal İlçesi
Araplar bi-ism-i Biğce (?) (T.T.d. 2, s. 83)	Mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilen köyün yeri, Dönder'e göre Necip köyünün kuzeydoğusunda bulunan bir mevkidir (2020, s. 270, 81). Zile ilçesinde de Araplar isminde bir köy vardı, bu köyün ismi Alayurt olarak değiştirilmiştir (<i>Köylerimiz</i> 1968: 34). Zile'deki köy coğrafi olarak Kazabad'a hayli uzak olduğundan Dönder'in köyün yeri hakkındaki tespiti doğru görünmektedir.	

İstavla (T.T.d. 2, s. 85)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti 1850'li yıllara kadar takip edilebilmektedir. Köyün, Taşlıhöyük köyünün güneybatısındaki bir mevkide kurulduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 80).	
Togan Obası (T.T.d. 2, s. 85)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir. Dönder'e göre köyün yeri, Necip köyü yakınlarındaki Doğanlı Çiftliği mevkiidir (2020, s. 271, 81).	
Zavrak (T.T.d. 2, s. 86)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti XVII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 271). Yeri tespit edilememiştir.	
İRke (T.T.d. 2, s. 87)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti XVII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir. Dönder'e göre köyün kurulduğu yer Şenyurt kasabasının Turhal çıkışının güneyindeki dağ etekleridir (2020, s. 271, 80).	
Reis (T.T.d. 2, s. 90)	Günümüze intikal etmemiş olan köyün mevcudiyeti XVII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir. Dönder sözlü tarih çalışmalarına dayanarak, yakın zamanlarda sel nedeniyle Şenyurt kasabasına taşınmış olan Asarcık köyünün eski isminin Reis olduğunu ileri sürmüştür (2020, s. 271, 81).	
Meris tâbi-i Reis (T.T.d. 2, s. 91)	1455 tahririnde köy statüsünde olan Meris, XVI. yüzyıl ortasına kadar mezra olarak varlığını sürdürmüştür, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tekrar köy vasfı kazanmıştır. Köyün mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir. Köyün kurulduğu yerin Şenyurt kasabasının güneybatısında Mercimek tepesinin doğu yönündeki yayla alanı olduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 81).	
Taşlıhöyük (T.T.d. 2, s. 92)	Taşlıhöyük ismiyle varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Turhal ilçesi
Mandırız (T.T.d. 2, s. 93)	Mevcudiyeti 1850'li yıllara kadar takip edilebilen köyün, Taşlıhöyük ile Şatroba köylerinin arasında yer alan bir mevkide olduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 80).	
Karaltan (T.T.d. 2, s. 94)	Bu köyün yeri hakkında iki farklı görüş söz konusudur. Bir görüşe göre Karaltan köyü günümüzdeki Keçeci köyüdür. ⁸ Diğer görüşe göre köy, Pazar köprüsünün 300 metre doğusundaki bir mevkide bulunuyordu (Dönder, 2020, s. 271, 79).	Erbaa İlçesi
Ahurköy (T.T.d. 2, s. 95)	Tokat'ta bu isimde iki tane köy vardı. Bunlardan biri yeni adı Dökmetepe olan Turhal'daki, diğeri yeni adı Tosunlar olan Erbaa'daki köydür (<i>Köylerimiz</i> 1968: 598, 518). Şimşirgil bu köyün Turhal'a bağlı Dökmetepe olduğunu belirtmiştir (1990, s. 201).	Turhal ilçesi
Çamurcu Obası (T.T.d. 2, s. 97)	Mevcudiyeti 1850'li yıllara kadar takip edilebilen köyün, Yeni ismi Dereköy olan Araki'nin güney yönünde kale kalıntılarına yakın bir mevkide kurulduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 79).	
Farni (T.T.d. 2, s. 98)	Bağlarbaşı ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 651) varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Pazar ilçesi
Olcaytu tâbi-i Farni (T.T.d. 2, s. 99)	Köyün mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 271). Yeri tespit edilememiştir.	
Aybaba (T.T.d. 2, s. 100)	Köyün mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir. Dönder Aybaba köyünün diğeri adının Halil Obası olduğunu ileri sürmüş ve Aybaba köyünün yerini Necip köyünün kuzeyinde Halil Obası isimli mevkii olarak tespit etmiştir (2020, s. 270, 81). Halil Obası'nın Aybaba köyünün değil, Emir Süleyman köyünün diğeri adı olduğu hem 1455 hem de 1486 tahrirlerinde kayıtlıdır (BOA T.T.d. 2, s. 101; T.T.d. 19, s. 55). Muhtemelen Aybaba köyü ile Emir Süleyman (Halil Obası) köyleri birleşerek Halil Obası	

⁸ Açıkel'e göre Karaltan köyünün ismi önce Keçeci Baba olarak değişmiş, 1930'dan sonra ise Keçeci'ye dönüşmüştür (2014, s. 127).

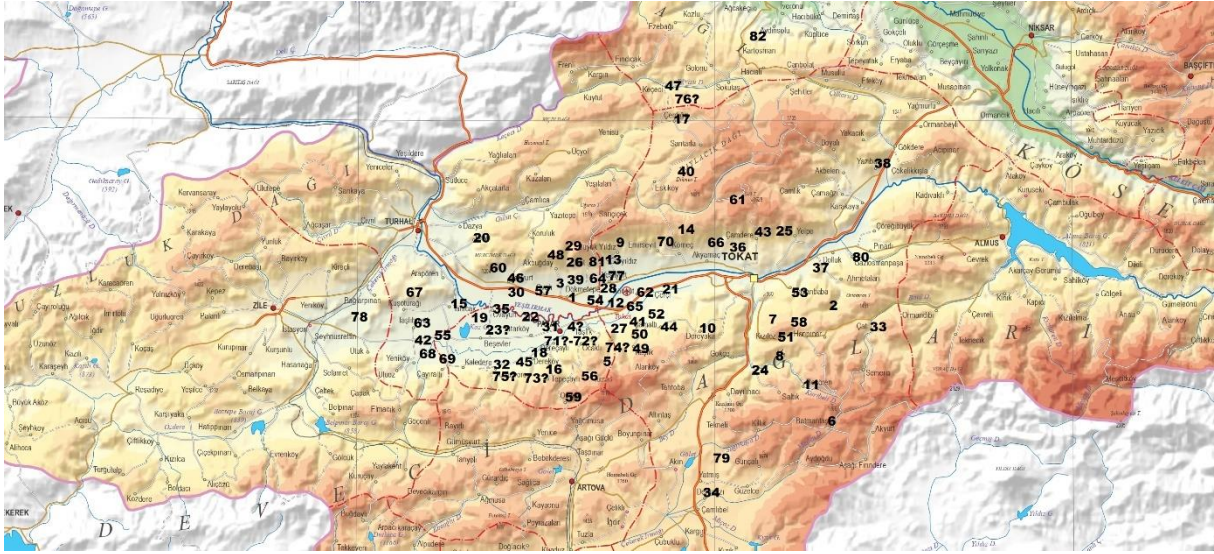
	ismiyle tek bir köy olarak varlığını sürdürmüştür. Dönder'in tespit ettiği mevki Emir Süleyman yani Halil Obası köyünün yeri olmalıdır.	
Emir Süleyman nam-ı diğer Halil Obası (T.T.d. 2, s. 101)	Necip köyünün kuzeyinde Halil Obası mevkiinde kurulduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 81).	
Oba (T.T.d. 2, s. 102)	Köyün mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 271). Yeri tespit edilememiştir.	
Vazanya (T.T.d. 2, s. 103)	Ayranpınar ismiyle (<i>Köylerimiz</i> 1968: 777) varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Turhal ilçesi
Bayındır (T.T.d. 2, s. 104)	Mevcudiyeti 1850'li yıllara kadar takip edilebilen köyün, Pazar polis karakolunun kuzeyindeki köprünün hemen ardından gelen mevkide kurulduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 270, 79).	
Yüz Beyi (T.T.d. 2, s. 105)	Mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilen köy, Dönder'e göre Çiprek (Yeşilyurt) köyünün batısında idi (2020, s. 270, 80).	
Buğra (T.T.d. 2, s. 106)	Tatlıcak ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 506) varlığını günümüze kadar sürdüren Burga köyüdür.	Turhal ilçesi
Lâb (T.T.d. 2, s. 106)	Mevcudiyeti 18. yüzyıl başına kadar takip edilebilen köyün yeri Dönder'e göre Tokat Dökmetepe köyünün 500 metre güneyindedir. (2020, s. 271, 81).	
Çavuldur (T.T.d. 2, s. 107)	Mevcudiyeti 1850'lere kadar takip edilebilen köyün yerinin, Dereköy (Araki) yol ayrımından 1 km. batıda Çavundur Tepe olarak bilinen mevki olduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 79).	
Çeri Obası (T.T.d. 2, s. 109)	Mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilen köy, Dönder'e göre Menteşe köyü yakınlarında bir mevkide kurulmuştu (2020, s. 271, 79).	
Yenice ve Kürtler (T.T.d. 2, s. 110)	Kürtler köyü varlığını 1850'lere kadar sürdürmüştür. Kürtler köyünün Bahçebaşı köyü yakınlarında geniş bir arazi geçildikten sonra yolun üst tarafında kurulduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 80.). 1520 yılından itibaren müstakil bir köy olarak kaydedilen Yenice köyü de varlığını 1850'lere kadar devam ettirmiştir (Dönder, 2020, s. 271). Yenice köyünün yeri tespit edilememiştir, Ama Kürtler köyü ile birlikte kaydedilmesi göz önüne alınarak bu köye yakın bir mevkide kurulduğu kabul edilmiştir.	
Zû-çeri (?) (T.T.d. 2, s. 111)	Şimşirgil'e göre 1486'da Venk nahiyesine bağlı Zodi köyüdür (1990, s. 249). Zodi/Zodu ismi önce Korucak olarak değişmiş (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 789), daha sonra ise Gazi Osman Paşa olmuştur.	Tokat Merkez İlçesi
Mezra-i Geksi (T.T.d. 2, s. 112)	Aydınca ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 60) varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Gedigân (T.T.d. 2, s. 113)	Köyün ismi Geldi Gelen olarak da okunmuştur (Şimşirgil, 1990, s. 211). Ovayurt ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 655) varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Pazar ilçesi
Çaykö[y] (T.T.d. 2, s. 114)	Günümüzde Niksar'da Çayköy, Turhal'da ise Çaylıköyü isimleriyle iki köyün varlığı tespit edilmiştir. Turhal'daki köyün adı 1968'de Çayköy'dür (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 141). Şimşirgil'de bu köyün Turhal'a bağlı olan Çayköy olduğunu tespit etmiştir (1990, s. 206).	Turhal ilçesi
Çetr Oba (T.T.d. 2, s. 116)	1850'lere kadar varlığını sürdüren Çayıroba köyünün, Buğra (Tatlıcak) köyü yakınlarındaki Ömer Suna Çiftliği'nin güneyinde olduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 79).	
Endiz (T.T.d. 2, s. 117)	Köy zaman içinde Büyük Endiz ve Küçük Endiz olarak ikiye ayrılmış ve bu iki köy Büyük Bağlar ve Küçük Bağlar isimleriyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 625, 711) varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir.	Tokat Merkez ilçesi

Öküzcü tâbi-i Endiz (T.T.d. 2, s. 119)	Köy varlığını XVII. yüzyıl başına kadar sürdürebilmiştir (Dönder, 2020, s. 271). Yeri tespit edilememiştir. Bununla birlikte Endiz köyüne tâbi olduğundan bu köye yakın bir mevkide olduğu kabul edilmiştir.	
Karacalu tâbi-i Endiz (T.T.d. 2, s. 119)	Varlığını XVII. yüzyıl başına kadar sürdürebilen köyün, Büyük Bağlar (Endiz) köyünün batısında olduğu ileri sürülmüştür (Dönder, 2020, s. 271, 81).	
Engürün (T.T.d. 2, s. 120)	Günümüzde Tokat Merkez ilçesine bağlı olan Yeşilyurt köyünün yakınında bulunan tepenin adı Engüren'dir (Özçağlar, 1991, s. 65). Köyün ismini bu tepeden aldığı anlaşılmaktadır. Varlığını XVII. yüzyıl başına kadar sürdürebilen köyün yeri, Çiprek köyünün 1 km. kadar doğusunda (Dönder, 2020, s. 80).	
Ulu Oba (T.T.d. 2, s. 121)	Varlığını XVIII. yüzyıl başına kadar sürdürebilen köyün, Söngüt ve Güzeldere köyleri arasında, Söngüt'ün 2 km. batısında olduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 81).	
Gürcü (T.T.d. 2, s. 122)	İsmi Yazıbağı olarak değişmiştir (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 663). Günümüzde Tokat'ta Yazıbaşı isminde bir köy vardır. Muhtemelen Yazıbağı ismi zamanla Yazıbaşı'na dönüşmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Çerdiğin (T.T.d. 2, s. 123)	Çerdiğin ismiyle günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.	Tokat Merkez ilçesi
Bostan Obası (T.T.d. 2, s. 124)	Varlığını XVII. yüzyıl başına kadar sürdürmüştür. Dönder yaptığı sözlü tarih çalışmasına dayanarak köyün Tokat hava alanının bulunduğu arazide olduğunu tespit etmiştir (Dönder, 2020, s. 271, 81).	
Döğer (T.T.d. 2, s. 125)	Varlığını XVIII. yüzyıl başına kadar sürdürmüştür (Dönder, 2020, s. 271). Yeri tespit edilememiştir.	
Saraycık (T.T.d. 2, s. 126)	1455 tahririnde boş olan köy sonra mezraya dönüşmüştür (Şimşirgil, 1990, s. 222).	
İlıkçı (T.T.d. 2, s. 126)	Bu köyün ismi Şimşirgil ve Dönder tarafından İplikçi, tapu defteri 387'de ise İlıkçı olarak okunmuştur. Köy varlığını 1850'li yıllara kadar devam ettirmiştir (Şimşirgil, 1990, 212; Dönder, 2020, s. 271; T.T.d. 387, s. 450). Yeri tespit edilememiştir.	
Feryad (T.T.d. 2, s. 127)	Köyün ismi Şimşirgil ve Dönder tarafından Karpad olarak okunmuştur (Şimşirgil, 1990, s. 214; Dönder, 2020, s. 271). Köy varlığını XVIII. yüzyıl başına kadar devam ettirmiştir. Yeri tespit edilememiştir.	
Karaevlü (T.T.d. 2, s. 129)	Köy, 1933 yılında mevcuttur (<i>Köylerimiz</i> , 1933, s. 110). Dönder'e göre köy olarak varlığını 1950'lere kadar sürdürmüştür. (2020, s. 270). Şimşirgil'e göre Turhal'a bağlı Şenyurt Köyü'dür (1990, s. 213). Resmî Gazete'nin 23 Mart 1972 tarihli sayısına göre 10583 karar sayısı ile Tokat İli Turhal ilçesinin Merkez Bucağına bağlı Asarcık, Karaevli, Ortaköy ve Üçgözen köylerinin birleştirilerek Ortaköy merkez olmak üzere Şenyurt adı ile belediye kurulması kararı alınmıştır.	Turhal ilçesi
Kavak (T.T.d. 2, s. 130)	Varlığı XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilen köyün, Zamayir (Akbuğday) köyü yakınlarında bir mevkide kurulduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 271, 80-81).	
Hasanabad (T.T.d. 2, s. 131)	Köy XIV. yüzyılın ikinci yarısında mezraya dönüşmüş, XVI. yüzyıl ortasında ise tekrar köy vasfını kazanmıştır (Şimşirgil, 1990, s. 211). Varlığı XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 271). Yeri tespit edilememiştir.	
Fakihler (T.T.d. 2, s. 132)	Bu köy hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Hanılçe ve Tepecik günümüzde Erbaa ilçesine bağlı Keçeci köyü olduğunu ileri sürmektedirler	

	(2016, s. 144). ⁹ Dönder'e göre Fakihler köyü varlığını XVII. yüzyıl başına kadar sürdürebilmiştir (2020, s. 271).	
Venk (T.T.d. 2, s. 133)	Köy 1960'lara kadar Almus kazasına bağlı olarak varlığını sürdürmüştür (Gökbilgin, 1965, s. 53). Köyün ismi Çat olarak değişmiştir ve 1968'de Tokat Merkez ilçesine bağlıdır (<i>Köylerimiz</i> 1968, s. 651). Çat köyü beldeye dönüşerek varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez İlçesi
Bayram Köyü (T.T.d. 2, s. 135)	Varlığı XX. yüzyıl başına kadar takip edilebilen köyün, Kızıllöz köyü yakınlarında, halkın Bayramköy olarak isimlendirdiği mevki olduğu ileri sürülmektedir (Dönder, 2020, s. 269, 75). Şimşirgil köyün Tokat Merkez İlçesi'ne bağlı Bayrampınar Köyü olduğunu belirtmiştir (1990, s. 243). Bununla birlikte günümüzde Tokat Merkez İlçesi'ne bağlı Bayrampınar isminde bir köy bulunmamaktadır.	
Mardus Oba (T.T.d. 2, s. 135)	Varlığı XX. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 269). Şimşirgil Abayıl mezarının bu köye bağlı olduğunu ve bu mezarın Ballıca Köyü ismiyle Turhal İlçesi'ne bağlı olduğunu tespit etmiştir (1990, s. 247). Ballıca Köyü günümüzde Pazar İlçesi'ne bağlıdır.	
Tülüce (T.T.d. 2, s. 136)	1455 tahririnde boş olan bu köy Şimşirgil'in çalışmasında yer almamıştır (1990, s. 242-250). XVI. yüzyılın ilk yarısında mezra olarak karşımıza çıkmaktadır, diğer adı Göğüç'tür (BOA T.T.d. 387, s. 450). Varlığı XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 271). Yeri tespit edilememiştir.	
Difyama (T.T.d. 2, s. 136)	Köyün ismi üç farklı şekilde literatüre geçmiştir: Difye, Defne ve Dive. (BOA T.T.d. 387, s. 120; Şimşirgil, 1990, s. 244; <i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 249). Günevi ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 249) varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.	Tokat Merkez ilçesi
Gökçek (T.T.d. 2, s. 137)	1455 yılında boş olan bu köy Şimşirgil'in çalışmasında yer almamıştır (1990, s. 242-250). 1486 ve 1530 tarihli defterlerde de köyün adı geçmemektedir (BOA T.T.d. 19, s. 35-48; T.T.d. 387, s. 436-437). Yeri tespit edilememiştir.	
Gedağaz/Gedağız (T.T.d. 2, s. 137)	Dönder köyün kayıp köylerden biri olduğunu ileri sürmüştür (2020, s. 269). Ancak bu köyün Dereağzı ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 176) varlığını devam ettirdiği tespit edilmiştir.	Tokat Merkez ilçesi
Halil Obası (T.T.d. 2, s. 138)	Varlığı XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 269). Yeri tespit edilememiştir.	
Odoba (T.T.d. 2, s. 139)	Sevindik (<i>Köylerimiz</i> , 1968, S. 474) ismiyle varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.	Tokat Merkez ilçesi
Azmus (T.T.d. 2, s. 140)	Doğançalı ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 187) varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.	Pazar ilçesi
Beglü (T.T.d. 2, s. 141)	Köyün ismini Şimşirgil <i>Beglü</i> (1990, s. 243), Dönder <i>Benlü</i> olarak okumuştur (2020, s. 269). Köy mevcudiyeti 1950'li yıllara kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 269). Dönder bu köyün <i>Benli Köyü</i> veya <i>Benli Çifliği</i> olarak bilindiğini belirtmiştir (2020, s. 75). Benli köyü Günümüzde Erbaa'ya bağlıdır.	Erbaa İlçesi
Mezra-i Kukiros (T.T.d. 2, s. 141)	Günümüzdeki Hasanbaba Köyü'dür (Şimşirgil, 1990, s. 247).	Tokat Merkez ilçesi
Bozatalanı (T.T.d. 2, s. 142)	Köy zamanla Tokat Merkez ilçesinin mahallesine dönüşmüştür.	Tokat Merkez ilçesi

⁹ Ali Açık'el'e göre ise Keçeci köyünün eski adı Karaltan'dır (2014, s. 127).

Alaaddin Obası (T.T.d. 2, s. 143)	Köyün varlığı XVIII. Yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 269). Yeri tespit edilememiştir.	
Çiftlik (T.T.d. 2, s. 144)	Şimşirgil'e göre köy Turhal İlçesine bağlıdır (1990, s. 208). Günümüzde Turhal'a değil Pazar İlçesi'ne bağlı Çiftlik isimli bir köy bulunmaktadır.	Pazar ilçesi
Çerçi (T.T.d. 2, s. 145)	Aynı isimle varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Vavri (T.T.d. 2, s. 146)	İsmi Oğulcuk olarak değişen köy (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 777), daha sonra Kemalpaşa ismini alarak beldeye dönüşmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
İbibse (T.T.d. 2, s. 147)	Bağbaşı ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 683) varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Kağay (T.T.d. 2, s. 148)	Çamaltı ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 125) varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Gisere (T.T.d. 2, s. 149)	Köy 1486'dan itibaren Kazabad'a bağlanmıştır (Şimşirgil, 1990, s. 214). Dönder, bu köyün isminin Güzeldere olduğunu ileri sürmüştür (2020, s. 225).	Tokat Merkez ilçesi
Beg Arslan (T.T.d. 2, s. 150)	Mevcudiyeti XVIII. yüzyıl başına kadar takip edilebilmektedir (Dönder, 2020, s. 270). Yeri tespit edilememiştir.	
Halilalan Beg (T.T.d. 2, s. 151)	Halilalan ismiyle günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Sırçalı (T.T.d. 2, s. 152)	Aynı isimle varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Gevle (T.T.d. 2, s. 153)	Bakışlı ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 71) varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Biskenicük (T.T.d. 2, s. 154)	Dereyaka ismiyle (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 551) varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
İzvisti (T.T.d. 2, s. 155)	Yeni ismi Çamdere olan İlbisti köyüdür (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 126). Çamdere ismiyle varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Keşlik (T.T.d. 2, s. 156)	Aynı isimle varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Kızılözü (T.T.d. 2, s. 156)	Aynı isimle varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Beşören (T.T.d. 2, s. 157)	Aynı isimle varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Cemal (T.T.d. 2, s. 158)	Köy olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını devam ettirmiştir. (Şimşirgil, 1990, s. 244). Köyün yeri tespit edilememiştir. Dönder köyün günümüzde mahalle vasfı kazandığını ve halk arasında <i>Cemal Bağları</i> olarak bilindiğini ileri sürmüştür (2020, s. 75). Yeri tespit edilememiştir.	
Batmantaş (T.T.d. 2, s. 159)	Aynı isimle varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Kervansaray-ı Kablu (T.T.d. 2, s. 160)	1968'de Tokat Merkez İlçesi Çamlıbel Bucağı'na bağlı Kervansaray Köyü olsa gerektir (<i>Köylerimiz</i> , 1968, s. 347). Şimşirgil de Tokat'a bağlı Kervansaray Köyü olduğunu yazmıştır (1990, s. 246).	Tokat Merkez İlçesi
Kışla (T.T.d. 2, s. 160)	1850'li yıllara kadar varlığını devam ettirmiştir (Dönder, 2020, s. 269). Yeri tespit edilememiştir.	
Aluç (T.T.d. 2, s. 161)	Aynı isimle günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Çördük (T.T.d. 2, s. 163)	Aynı isimle günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.	Tokat Merkez ilçesi
Kırpâs (Nefs-i Tokat)	Köy varlığı XVI. yüzyıl ortasına kadar takip edilebilmektedir (Şimşirgil, 1990, s. 166). Yeri tespit edilememiştir.	

Harita 1. XV. Yüzyıl Ortasında Tokat Nahiyesinin Coğrafi Sınırları ve Yerleşimlerin Konumları

Harita 1’de Konumları İşaretlenmiş Olan Yerleşimlerin Listesi

1) Ahurköy (Dökmetepe)	42) İstavla
2) Aluç	43) İzvisti/İlbisti? (Çamdere)
3) Araplar	44) Kağay (Çamaltı)
4? ¹⁰)Arhav (?)	45) Kalacık
5) Azmus	46) Karaevlü (Şenyurt)
6) Batmantaş	47) Karaltan (Keçeci?)
7) Bayındır	48) Kavak
8) Bayram	49) Keşlik
9) Berâb	50) Karacalu
10) Biskenicük	51) Kızılöz
11) Beşören	52) Gisere (Güzeldere)
12) Bostan Obası	53) Kukiros (Hasanbaba)
13) Yüz Beyi	54) Lâb
14) Bozatalanı	55) Mandıraz
15) Buğra	56) Mardus Oba

¹⁰ Soru işareti yerleşim yerinin konumunun tahmini olduğuna işaret etmektedir.

16) Çamurcu	57) Meris
17) Çardığın	58) Odoba (Sevindik)
18) Çavuldur	59) Ovacık
19) Çayır Oba (Çetr Oba)	60) Reis
20) Çayköy	61) Sırçalı
21) Çerçi	62) Söngüt
22) Çeri Obası	63) Taşlıyük
23?) Çiftlik	64) Togan Obası
24) Çördük	65) Ulu Oba
25) Difyama/Difye (Günevi)	66) Vavri (Oğulcuk/ Kemalpaşa Beldesi)
26) Emir Süleyman nâm-ı diğer Halil Obası	67) Vazanya (Ayrınpınar)
27) Endiz	68) Yenice
28) Engürün	69) Kürtler
29) Aybaba	70) Ziveri
30) İrke /Çiftlik	71?) Alicik
31) Ezine Pazarı (Pazar Bucağı)	72?) Tamu Obası
32) Farni (Bağlarbaşı)	73?) Kuştemür
33) Venk (Çat Beldesi)	74?) Öküzcü
34) Gedağaz (Dereağızı)	75?) Olcaytu
35) Gedigân/Geldi-gelen (Ovayurt)	76?) Fakihler (Keçeci?)
36) Geksi (Aydınca)	77) Çiprek (Yeşilyurt)
37) Gevle (Bakışlı)	78) Kırırlar Köyü (Zile)
38) Gürcü (Yazıbaşı)	79) Kervansaray-ı Kablu
39) Hacı Necib (Necip)	80) Zû-çeri (?) (Zodu/Korucak/Gaziosman Paşa))
40) Halilalan Beg (Halilalan)	81) İzgar (?) (Kat köyü)
41) İbibse (Bağbaşı)	82) Beglü

VATANDAŞLIK PRATIĞI VE DENGE UNSURU OLARAK KATILIMCI DEMOKRASİ: AVANTAJLAR VE AÇMAZLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Miray ÖZDEN¹

Öz

Demokrasinin meşruiyet krizi, demokratik prensiplerle ilgili daha erişilebilir hedefler belirlemek için yeni düşünce biçimlerinin geliştirilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu amaç doğrultusunda, modern demokratik modeller bu dönemde, vatandaşların öncelik kazanabileceği ve temsil sorunlarının geliştirilebileceği düşünce akımlarının ve paylaşılan tartışma alanlarının içinde yeniden yorumlanmıştır. Katılımcı demokrasi, vatandaşların görüşlerini ifade edebileceği, bir 'ses' oluşturabileceği ve yaşam alanlarıyla ilgili projelere katkıda bulunabileceği mekanizmaların tasarlanmasında önem taşımaktadır. Vatandaşların ihtiyaçlarını doğru bir şekilde belirlemek ve karar alma süreçlerine dâhil etmek geleneksel temsilci yöntemlerinde daha zor olsa da katılımcı yaklaşımlar özelleştirilmiş hizmetlerin oluşturulmasını önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır. Katılımcı demokrasi, özellikle vatandaşlık uygulamalarının ilerletilmesinde denge unsuru olarak avantajlar sunsa da aynı zamanda zor hedefleri gün yüzüne çıkararak, karar alma süreçlerini yeniden tasarlama aşamalarında eleştirilere maruz kalmaktadır. Bu da teorinin içinde açmaz olarak değerlendirilen unsurların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu amaçla çalışma öncelikli olarak temsili demokrasiden katılımcı demokrasiye geçilmesi gerekliliğini vurgulayan etmenlere değinecek, daha sonra katılımcı demokrasinin nitelikleri, avantajları ve açmazları vatandaş katılımındaki görünümü üzerinde yoğunlaşacaktır.

Anahtar kelimeler: Katılımcı demokrasi, vatandaş, katılım, demokrasi, demokrasi krizi

JEL Kodları: H1, Z18, R00

PARTICIPATORY DEMOCRACY AS A PRACTICE OF CITIZENSHIP AND A BALANCING ELEMENT: AN ASSESSMENT ON ADVANTAGES AND CHALLENGES

Abstract

The legitimacy crisis experienced by democracy has highlighted the necessity for the development of new modes of thinking in order to establish more achievable goals concerning democratic principles. In this regard, modern-era democracy models have been reinterpreted through the lenses of ideologies that emphasize shared spaces for deliberation and opportunities for citizens to take the forefront. Participatory democracy is of paramount importance in designing mechanisms through which citizens can voice their opinions, contribute to the formation of a collective 'voice,' and provide insights and suggestions on projects that pertain to their living spaces. While in classical representative methods, identifying citizens' needs accurately and considering them in decision-making processes can be challenging, participatory approaches facilitate the creation of services tailored to these needs more easily. As a balancing element, participatory democracy offers advantages, particularly in advancing the practice of citizenship. However, although it sets forth challenging objectives and demands heightened awareness, it has been subject to criticism during the phases of reconfiguring decision-making processes, giving rise to dilemmas within the theory. Consequently, this study primarily highlights the factors underscoring the need to

¹ **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Yerel Yönetimler Anabilim Dalı, Tekirdağ, TÜRKİYE. mirayozden0@gmail.com, 0000-0001-7998-9699

Makalenin Türü (Article Type): Araştırma Makalesi (Research Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 26.08.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 16.10.2023

DOI: 10.56337/sbm.1350610

Atf (Cite): Özden, M. (2023). Vatandaşlık Pratiği ve Denge Unsuru Olarak Katılımcı Demokrasi: Avantajlar ve Açmazlar Üzerine Bir Değerlendirme, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 209-222.

transition from representative democracy to participatory democracy. Subsequently, it delves into the attributes, benefits, and challenges of participatory democracy, focusing on its manifestation in citizen engagement.

Keywords: Participatory democracy, citizenship, participation, democracy, democracy crisis

JEL Codes: H1, Z18, R00

1. Giriş

Günümüz dünyasında demokrasinin evrensel değerleri ve ilkeleri, siyasi sistemlerin temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, vatandaşların aktif katılımı ve demokratik süreçlerde etkin rol oynaması, toplumların kalkınması ve yönetimlerin meşruiyetini artırması açısından büyük önem taşımaktadır. Demokrasinin uzun ve kapsamlı bir tarihe sahip olması, kavramsal tartışmaların odağının da genişlemesine sebep olarak, demokrasi modellerinin yaşanılan koşullara bağlı şekilde genişletilmesine katkı sunmuştur. Fakat demokrasinin son dönemler içerisinde doğru kaynaklarla ve uygulamalar ile beslenememesi, kan kaybetmesine neden olmuş, modern yaklaşımlarla tekrar hayata döndürülmesi tartışılmaya başlanmıştır. Demokrasinin krizi olarak nitelendirilen aşamalar daha çok temsili demokrasinin taşıdığı eleştiriler etrafında yoğunlaşmıştır. Temsili demokrasinin yaşamış olduğu meşruiyet krizi, son dönemlerde birçok ülkede gözlemlenen ve demokratik sistemlere yönelik ciddi sorgulamalara yol açan bir olgudur. Temsili demokrasi, seçilmiş temsilcilerin halk adına kararlar alması ve yönetimi üstlenmesi esasına dayanır. Ancak, bu model zamanla çeşitli sorunlar ve eleştirilere maruz kalmıştır. Temsili demokrasinin meşruiyet krizi, daha çok, şu temel sorunlarından kaynaklanmaktadır:

- *Temsil Edilenleri Yansıtamama:* Temsili demokrasi, halkın iradesini seçilmiş temsilciler aracılığıyla yansıtmayı amaçlar. Ancak zaman içinde, seçilmiş liderlerin ve partilerin halkın gerçek ihtiyaçlarını ve görüşlerini yeterince yansıtamadığına dair şüpheler oluşmuştur. Özellikle belirli grupların veya çıkarların daha fazla temsil edildiği ve toplumsal çeşitliliğin yeterince yansıtılmadığı durumlar, meşruiyet krizine yol açabilir.
- *Karar Süreçlerinin Şeffaflığı ve Katılımcılığı:* Temsili demokraside kararlar seçilmiş temsilciler tarafından alındığından, karar süreçlerinin ne kadar şeffaf ve katılımcı olduğu sorgulanabilir. Bu durum, halkın kararlara etkili bir şekilde katılmama ve kararların arkasındaki gerekçeleri anlayamama gibi sorunları beraberinde getirebilir.
- *Parti Siyaseti ve Uzlaşmazlık:* Temsili demokraside siyasi partiler ve farklı görüşleri temsil eden gruplar önemli bir rol oynar. Ancak bu partiler arasındaki rekabet ve uzlaşmazlık, karar alma süreçlerini sıkıntıya sokabilir. Özellikle parti politikalarının kişisel veya parti çıkarlarına dayandığı algısı, halkın güvenini sarsabilir.
- *Dijital Dönüşüm ve Bilgi Erişimi:* Teknolojik ilerlemeler, halkın daha fazla bilgiye ve katılıma ulaşmasını sağlamış olsa da, bu aynı zamanda yanıltıcı bilgilerin ve çeşitli manipülasyonların da yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, halkın güvenini sarsarak demokratik süreçlerin meşruiyetini tehlikeye atabilir.

Bu meşruiyet krizi, halkın demokratik sistemlere olan güvenini zayıflatma ve toplumsal kutuplaşmayı artırma riskini de beraberinde getirmiştir. Bu nedenle, birçok ülke, temsili demokrasinin eksikliklerini ele almak ve demokratik süreçleri daha şeffaf, katılımcı ve hesap verebilir hale getirmek için reform adımları atmaktadır. Katılımcı demokrasi, bu bağlamda daha doğrudan halk katılımını teşvik ederek meşruiyet krizine çözüm oluşturma potansiyeline sahip bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır. Katılımcı demokrasi, bireylerin siyasi karar alma süreçlerine doğrudan iştirak ettiği, görüşlerini özgürce ifade ettiği ve toplumsal meselelere etkili bir şekilde müdahil olduğu bir demokrasi biçimidir. Bu amaçla çalışma, vatandaşlık pratiğinin ve katılımcı demokrasinin, demokratik sistemlerin işleyişi üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle, katılımcı demokrasinin sağladığı avantajlar ile beraberinde getirdiği potansiyel açmazları ele alarak, bu demokrasi biçiminin toplumsal denge unsuru olarak nasıl işlev gördüğünü analiz etmeyi hedeflemektedir.

Çalışmanın ilerleyen başlıklarında, vatandaşlık pratiği ve katılımcı demokrasinin temel dinamikleri üzerine odaklanılacaktır. Ardından, katılımcı demokrasinin avantajlarına derinlemesine bir bakış sunularak, bu avantajların demokratik karar alma süreçlerine nasıl zenginlik kattığı açıklanacaktır. Ancak her siyasi modelde olduğu gibi, katılımcı demokrasinin de beraberinde getirdiği potansiyel

zorluklar ve açmazlar bulunmaktadır. Bu nedenle makale, katılımcı demokrasinin sınırlamalarını ve bu sınırlamaların nasıl üstesinden gelinebileceğini ele alarak, denge unsurunu sağlama potansiyelini değerlendirecektir.

Sonuç olarak, bu makale vatandaşlık pratiği ve katılımcı demokrasinin demokratik sistemlere olan katkılarını ve bu katkıların nasıl optimize edilebileceğini tartışmayı amaçlamaktadır. Katılımcı demokrasinin güçlü yönleri ve zayıf noktaları, demokratik toplumların inşasında ve sürdürülebilir yönetimlerin tesisinde dikkate alınması gereken önemli unsurlardır. Bu çalışma, katılımcı demokrasinin teorik çerçevesini genişleterek, pratik uygulamalardaki etkilerini anlamamıza ve demokratik süreçlerin daha adil, şeffaf ve katılımcı hale getirilmesine yönelik adımlar atmamıza katkı sağlayacaktır.

2. Demokrasinin “Meşruiyet Krizinden”² Çıkış Anahtarı Olarak Katılımcı Demokrasi

Demokrasi kavramı, İngilizce kullanımını, on altıncı yüzyılda Fransızca “democratie” sözcüğünden almıştır. Köken olarak Yunanca’da kök anlamları demos (halk) ve kratos (kural) olan *demokratia* kelimesinden türemiştir. Demokrasi, monarşi ve aristokrasilerden farklı olarak halkın yönettiği bir yönetim biçimi anlamına gelmekte, halk arasında bir tür siyasi eşitliğin olduğu bir devleti gerektirmektedir (Held, 1991, s. 876). Bu bağlamda demokrasi, Abraham Lincoln’un belirttiği gibi, “*halkın halk tarafından halk için yönetimidir*”, yani halkın tercihleriyle uyumlu bir şekilde gerçekleşen bir yönetim biçimidir (Uslu, 2015, s. 137). Demokrasi, sahip olduğu özellikler ve prensipler ile var olan anlamını şekillendirirken, kurumlar aracılığıyla gelişmektedir. Bu özellikler ne kadar iyi beslenirse, demokrasinin yaşam alanı o kadar genişler ve anlamın sürdürülebilirliği sağlanabilir.

Demokrasi kavramının çok uzun ve kapsamlı bir geçmişi bulunmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde yaşanan gelişmeler ile birlikte farklı tanımlara sahip olması nedeniyle, kavramsal açıdan ifade ettiği içerik de değişiklik göstererek, çeşitli anlatımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Demokrasinin en temel ve en genel anlatımının odağında “halkın egemenliği” ifadesi yer almaktadır. Bu tanım, bize demokrasinin vatandaşların kendi yönetimlerini kullanma yetkisine sahip olduğunu ifade ederken, siyasi sistemlerde uygulanan demokrasi kavramının pratikteki temel yönlerinin sıklıkla göz ardı edildiği paradoksuyla ilgili ipucu sunmaktadır (Özden, 2020, s.2). Bu nedenle demokrasi ile ilgili tanımlamasını üç farklı yaklaşım etrafında tartışan Bassiouni, demokrasinin *süreç, koşul ve sonuç* üzerinden gelişme gösterdiğini belirtmiştir. Demokrasinin ilk aşaması olarak nitelendirilen süreç basamağı daha çok bütünsel bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Formalitelerin, seçimlerin, prosedürlerin ve siyasi organizasyonların tümünü ifade etmektedir. Koşul olarak değerlendirilen ikinci aşama ise daha çok demokratik süreçlerin ve sonuçların yönetim ve sivil toplum yönünden kapsayıcılığını vurgulamaktadır. Demokrasinin bir sonuç olarak değerlendirilmesi, genellikle hükümetler tarafından belirlenen politikaların ve uygulamaların hayata geçirilmesi, soyut anlatımların somutlaştırılmasıdır (Bassiouni, 1998, s.5). Bu üç yaklaşım birbirini dışlamadığı gibi aslında bir süreklilik içermektedir.

Demokrasinin olmazsa olmaz ilkeleri konusunda kaynak isimlerden olan Dahl, demokrasinin neyi ifade etmesi gerekliliğini politik eşitliğin sağlanması açısından şart gördüğü kriterler çerçevesinde açıklamaktadır. Ona göre, demokrasinin varlığını sürdürebilmesi ve bir kurumun demokratik olarak sayılabilmesi aşağıda belirtilen beş ilkeyi gerçekleştirmesine bağlıdır. Bu ilkeleri ise şu şekilde sıralamaktadır (Dahl, 2015, s. 40-45):

1- *Etkin Katılım*: Tüm üyelerin politikanın ne olduğu konusunda (topluluk tarafından kabul edilmesinden önce) görüşlerini ifade ederken eşit ve etkin imkânlarla sahip olmasıdır.

2- *Karar aşamasında Oy Kullanma Eşitliği*: Kolektif karar almanın belirleyici aşamasında her yurttaşın kendi düşüncesinin diğer yurttaşların düşünceleriyle eşit ağırlıkta sayılması sağlanmalıdır.

² Demokrasinin meşruiyet krizi olarak nitelendirilen gelişmeler temsili demokrasi açısından yapılan eleştiriler temelinde yoğunlaştığından ötürü, bu başlık altında derinlemesine bir demokrasi kuramı açıklamaları, demokrasi modelleri detaylandırılması yapılmayacaktır. Burada kriz olarak nitelendirilen ve katılımcı demokrasiye –ve modern demokrasi kuramlarına (müzakereci vd.)- geçişi gerekli kılan etmenler, temsili demokrasi eleştirileri üzerinden yapılacaktır. Demokrasi ve kuramlar üzerinden ayrıntılı bilgi için bknz. Özden, M. (2020). Katılımcı Demokrasi: Trakya’da Yerel Katılım Pratikleri, Gazi Yayınevi.

3- *Bilinçli Anlayış*: Vatandaşlar, önlerindeki bir konuda hangi tercihin kendi çıkarlarına en iyi şekilde hizmet edeceğini keşfetme ve onaylama konusunda geniş ve eşit fırsatlara sahip olmalıdır.

4- *Gündemin Kontrolü*: Kamusal gündem konusunda vatandaşlara, gündem kontrolü için yetki verilmelidir.

5- *Kapsayıcılık*: Bütün yetişkin vatandaşların vatandaşlık haklarına sahip olması gerekmektedir.

Dahl, yukarıda geçen kriterlerin demokratik süreci tam olarak belirlediğini ifade etmekte ve siyasi eşitlik üzerinde değerlendirmelerini bu görüşler etrafında şekillendirmektedir. Demokrasinin sahip olduğu önem yalnızca uygulamalarda, benimsenen kurallarda kendini göstermemektedir. Vatandaşların kendilerine sunulan imkanlardan ne kadar yararlanabildiği ya da bu savunulara ne kadar uyum sağlayıp da karar alabildikleri de demokrasinin kazanımı olarak değerlendirilmektedir. Ancak burada fırsat olarak değerlendirilen unsurlar ya da demokrasinin fayda sağlayacağı alanlar, çok partili siyasal yapının gücü, ahlaki görüşlerin ve değer oluşumunun dinamizmi gibi etkenlere bağlı olarak değişebilmektedir (Sen, 2004, s. 217).

Schumpeter ise, demokrasinin anlamı konusundaki tartışmayı, halkın iradesinin ortak iyiyi yansıtmak olarak görülmesini eleştirerek başlatmaktadır. Ona göre, klasik demokrasi tanımının içerdiği ortak iyi bulma çabası hem imkansız, hem de azınlıkları dışlama riskini taşıdığı için tehlikeli bir yaklaşımdır. Schumpeter'e göre, halkın iradesi zaten mevcut bir şey değildir, manipülasyonlar sonucu oluşur ve rasyonel değildir (Sözen, 2015, s. 59).

Schumpeter, demokrasinin tanımını yaparken “demokrasinin değeri, demokrasinin anlamı ve demokrasinin kurumları” olarak üç ayrı boyuta ayıran bir model kullanmıştır. Ona göre, demokratik teoriye yönelen farklı yaklaşımlar, bu üç boyutta hangisine vurgu yaptıklarına veya hangi alanı öncelikli gördüklerine bağlı olarak değişkenlik gösterir. Bu üçgen yapısına göre, kurumsal düzenlemelerin varlığı ve adil seçimlerin yapılmasıyla oluşan bir süreci ifade eden demokrasinin anlamı aynı zamanda demokrasinin değerini yansıtır (Cunningham, 2002, s. 11). Schumpeter, burada demokratik süreci, bireylerin politik kararları almak için halkın oyuyla rekabet içinde iktidar elde ettikleri bir kurumsal sistem olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, bu sürecin ve demokrasinin başarılı olabilmesi için gerekli koşulları dört ana başlık altında sıralamaktadır (Schumpeter, 2007, ss. 380-390):

- İlk şart, yeterlilik üzerine kurgulanmıştır. Burada özellikle, seçim süreçlerinde yer alacak olan, siyasi parti üyelerinin, milletvekillerinin nitelik olarak üstün olmaları gerekmektedir.
- Demokrasinin başarısındaki ikinci şart, siyasal kararlarının etki alanının çok geniş olmamasıdır. Daha somut bir şekilde ifade edersek, bu alan, örneğin politik uygulamalarıyla sürekli bir mücadeleye maruz kalan bir hükümet tarafından başarılı bir şekilde çözümlenen sorunların çeşit ve miktarına değil, belirli bir zaman ve yerde, bu hükümeti oluşturanların niteliğine ve iş görmeleri gerekli politik mekanizma ile kamuoyunun yaklaşımlarına bağlıdır.
- Üçüncü bir şart olarak, modern bir endüstri toplumunda, demokratik bir hükümet, kamu çıkarını ilgilendiren herhangi bir görev için, (hem küçük hem de büyük öneme sahip olsun) güçlü bir görev duygusu ve birlik anlayışına sahip, iyi hazırlanmış ve geleneklere sahip bir bürokrasinin hizmetlerinden yararlanmalıdır
- Dördüncü grup şartlar; “demokratik oto kontrol” deyiminde özetlenebilir. Demokratik oto kontrol, etik ve ahlak kavramlarını önceliklendirerek parlamento ve seçmen gruplarının bu doğrultuda davranması gerekliliğini savunmalı ve bunu demokrasinin sürdürülebilirliğinin anahtarı olarak görmelidir.

Demokrasi ve siyaset okumalarında kaynak isimlerden olan Aristoteles için demokratik süreçler özgürlük kavramı etrafında yoğunlaşmaktadır. Aristo, sırayla yönetmenin gerekliliğini, adalet ve çoğunluk yönetiminin esas olduğunu belirterek demokrasi için şu ilkelerin gerekli olduğunu sıralamaktadır (Aristoteles, 2014, ss. 220-222):

- Tüm yurttaşların, devlet görevlerine seçilme yeterliliğine sahip olması
- Hem bireysel hem de kolektif olarak herkesin birbirini yönetme imkanlarının bulunması ve bu farkındalığın oluşması
- Görevlere atama işlemlerinin daha objektif yöntemlerle, kura ile yapılması

- Mülkiyet sahibi olma şartının kamu görevi için zorunlu tutulmamasının sağlanması
- Görev süresi bitimlerinde aynı kişinin ikinci kez aynı görevi sürdürmesinin sonlandırılması
- Kısa görev sürelerinin oluşturulması
- Jürili mahkemelerin üyeliklerinde vatandaşlar arasından seçimin oluşturulması
- Meclisin (Ekklesia) ülkedeki en üst güç olarak değerlendirilmesi
- Devlet görevlerinde düzenli ücret ödemesinin bulunması
- Kamusal görevlerde sürekliliğin olmaması

Aristoteles'in demokrasi için belirlediği bu temel ilkeler, bugün için tartışılır nitelikte olsa da modern toplumlar için yol gösterici niteliktedir. Aslında burada gözetilen temel hedef, halkın siyasi iktidar sürecindeki belirleyici konumu ve egemenliği tekelinde tutmasıdır.

Demokrasi kavramının derinleşmesi adına açıklanan ilkeler demokrasinin kurumları³ ile desteklenmekte ve geliştirilmektedir. Bu sebeple demokrasinin “meşruiyet krizi” olarak nitelendirilen süreçlerinde, kurumların zedelendiği görülmektedir. Demokrasinin ilk olarak ortaya çıktığı Yunan demokrasisinde doğrudan demokrasi yönteminin uygulanması, vatandaşların karar alma süreçlerinde daha etkin olduğu anlamını taşıması itibarı ile önemli bir başlangıç olarak kabul edilmektedir. Doğrudan demokrasinin, ölçek sorunu ile birlikte uygulama alanı aşamasında sıkıntılar yaşaması, demokrasinin daha çok temsilciler vasıtası ile yürütülmesini gerekli kılmış ve temsili demokrasi, demokrasi tarihinde uzun yıllar boyunca hâkim görüş haline gelmiştir. Temsili demokrasinin önemli aracı olan seçimler, demokrasinin de temel sağlayıcısı olarak vatandaşların istek ve taleplerini iletme konusunda siyasi parti temsilcilerini etkin kılmalarına yol açmıştır. Burada siyasi düzenin temel dinamiği “oy verme” üzerine kurulmuştur ve vatandaşların siyasi sistem içerisindeki rolü de oy verme ile sınırlı tutulmuştur. Başlangıçta doğrudan demokrasi modeline göre artan nüfusa bağlı olarak, daha avantajlı uygulama alanı bulan temsili demokrasi daha sonraları eleştirilerin de odağı haline gelerek “demokrasinin meşruiyet krizi” olarak nitelendirilen tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Demokrasinin kriz olarak nitelendirdiği süreçler daha çok, vatandaşların siyasete ilgisinin azalması, siyasi okuryazarlığın oluşmaması, demokrasinin kurumlarına olan güvenin azalması, siyasi parti üyeliklerinde düşüşün yaşanması, sivil toplumun artan gücü ve temsilcilerin vatandaşları temsil etmede yetersizliği gibi başlıklar etrafında gündemdeki yerini almıştır. Bunların yanı sıra, demokrasinin tercih edilebilir bir yönetim şekli olarak kabul edilmesine etki eden, vatandaşların daha fazla “ses” oluşturabilme etkinlikleri ve protestoları da hala geliştirilebilir bir proje olmasını düşündürmektedir. Bu noktada, demokrasinin katılım isteği ile desteklenmesi, küresel vatandaşlığın boyutlarının genişletilerek farkındalık düzeyinin yükseltilmesi ve dünya genelinde bilgiye erişimin artması gibi etmenler, bu görüşlerin güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Meşruiyet krizi yaşamasının nedeni olarak nitelendirilen noktada, demokrasinin anlamsal ve kavramsal sürecinin tamamlanmamış olması yatmaktadır. Bu düşünce demokrasiye bazı yönlerden (dinamizm kazandırma) avantaj sağlıyorken, sınırlarının belirsiz oluşu anlamında da sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, demokrasi krizinden bahsedebilmek için hangi tür demokrasiden (katılımcı, sosyal, müzakereci, liberal, temsili gibi) bahsedildiğinin belirlenmesi ve kriz kavramının farklı bağlamlarının ele alınması gerekmektedir. Bu yaklaşım, var olan zorlukların üstesinden gelebilmek için bir çözüm olarak görülmektedir.

Bazı teorisyenler, örneğin Reinhart Koselleck (1988), krizleri akut olaylar olarak düşünürler, bu durumda siyasi sistemlerin varlığına doğrudan bir tehdit söz konusudur. Koselleck'e göre, gizli bir kriz sadece henüz akut düzeye ulaşmamış bir krizdir. Gizli bir kriz döneminde, devletin değerleri halkın değerlerinden uzaklaşarak ahlaki bir ikili oluşturur. Devlet, gizli kriz döneminde halkı dinlemek ve bu ikiliği düzeltmek fırsatına sahiptir. Ancak bu ikiliği göz ardı ederse, gizli krizin akut bir krize dönüşmesine neden olma riski taşır, bu da bir 'gerçek isyan anı' oluşturur (Koselleck, 1988, s. 155). Koselleck'e göre, gizli kriz, devletin akut krizi önleme fırsatına sahip olduğu bir dönemdir. Tehdit, gizli krizden değil, gizli krizin akut hale gelebileceği olasılığından gelmektedir.

³ Sivil toplum örgütleri, anayasa, parlamento, yürütme ve siyasi partiler demokrasinin kurumları olarak sayılmaktadır (Parlak, 2011, s.154).

Habermas'ın (1975) meşruiyet krizi teorisi, bir meşruiyet krizini devletin 'ertelemeye' veya 'kaçınmaya' çalıştığı bir 'doğal kader' olarak tanımlar. Ancak son zamanlarda diğer teorisyenler, Andrew Gamble (2014), Wolfgang Streeck (2014) ve David Runciman (2018) gibi, krizin hiçbir zaman akut hale gelmeyebileceği, siyasi sistemden isteksizce hoşnut olunan bir kriz olasılığını düşünmeye başlamışlardır. Bu durumda insanlar, ona alternatif görmemekte ve/veya akut reddin sonuçlarından korkmaktadırlar (Studabaker, 2023, s. 231).

Demokrasi tartışmalarının temel noktası, aslında demokrasi idealinin ciddi şekilde zedelendiği iddiası etrafında dönmektedir. Bu, yönetici elitlerin içindeki sorunları, genel halkın içindeki sorunları ve hükümet ile halk arasındaki ilişkiyi aracılık eden kurumların içindeki sorunları yansıtmaktadır. Bu iddia, demokrasi idealinin veya projesinin meşruiyet krizi yaşadığına dair söylemlerin derinleşmesine etki etmektedir. Ayrıca, özellikle kapitalizm, ekonomik krizler, temsil krizi, etnik talepler ve çoğulculuk gibi konulardan kaynaklanan etkenler de bu söylemlerin artmasına sebep olmaktadır. Geleneksel temsili demokrasinin, vatandaş katılımını yalnızca seçim dönemleri ile sınırlı tuttuğu görüşü yaygınlaştıkça, politika oluşturma ve uygulama süreçlerinde seçilmiş yetkililerin yurttaşları daha fazla dâhil etmesi gerektiği talebi kabul görmeye başlamıştır (Özden, 2020, s. 58).

Katılımcı demokrasinin özü katılım kavramının içeriğine ilişkin temel unsurların geliştirilmesi aşamalarından oluşmaktadır. Katılım, bireylerin hem merkezi yönetimin hem de yerel yönetimin işleyişi ve kararlarına etki etme pratiği olarak tanımlanmaktadır. Bu pratiği, yurttaşların yönetimde etkili olma ve alınan kararları şekillendirme fırsatı sunarak, demokratik halk egemenliği ilkesi ve komşuluk ilişkilerine dayanan bir hak olarak görmektedir. Katılım, temelde yerel düzeyde yaşayan bireylerin günlük yaşamlarını etkileyen koşullar ve ilişkiler üzerinde söz sahibi olma hakkını vurgulamaktadır. Bu nedenle, katılım pratiği hem yerel düzeydeki vatandaşlara kamusal alanda aktif yurttaşlık rolü vererek güçlendirir, hem de demokratik yollarla toplumun ortak yaşamını şekillendirmeye katılma hakkını sunmaktadır (Göymen vd. 2014, s.25).

Katılımcı demokrasinin özgünlüğü ve öne çıkışı, katılım kavramına büyük önem vermesinden ve bu nedenle katılımın saf ve sulandırılmamış bir anlamını vurgulamasından kaynaklanmaktadır. Katılımcı demokrasiyi tanımlarken, seçimlerin tamamen ortadan kaldırılması veya temsil sisteminin tamamen görmezden gelinmesi gerekmez. Buradaki kritik fark, seçimlerin katılımı teşvik etmek için yeterli veya uygun bir araç olarak kabul edilmemesidir. Sadece seçimlere katılmak, katılımcı demokrasi için yeterli bir şart kabul edilmemekte, demokrasinin temeli olan unsurların sağlanmasında bütünsel süreçlerin inşa edilmesi (Sartori, 2014, ss.149-150).

Halk yığınlarının, kendilerini yönetenlerden kopukluğunun giderilmesi gereksinmesi bütün dünyada güncelliğini korumaktadır. Bu gereksinme, temsili demokrasinin “seçim” ve “temsil” süreçlerine ilişkin yetersizliklerden kaynaklanan güvensizlikle yakından ilgilidir. Örneğin, aday belirleme süreçlerinde son sözün siyasal parti önderlerinin iki dudağının ucunda olması gibi uygulamalar bu güvensizliği arttırmaktadır. İşte bu güven bunalımı, günümüzde doğrudan demokrasi araçlarından yararlanmak üzere çareler aranmasını gündeme getirmiş bulunmaktadır. En azından, temsili demokrasiye özgü kurumların ve araçların doğrudan demokrasi araçlarıyla güçlendirilmesi arzu edilmektedir (Keleş vd. 2020, s. 18). Bu güncel gelişme katılımcı demokrasinin ön plana çıkmasına katkı sağlayarak, katılımcı demokrasiyi oluşturan dinamiklerin tartışılmasını sağlamıştır.

3. Katılımcı Demokrasinin Dinamikleri

Katılımcılık ve demokrasi konusunda birçok isim ve çalışma bulunmasına rağmen, katılımcı demokrasi konusunda ortaya çıkan çalışmalar ve isimler aynı oranda çok değildir. Bunun kaynağı olarak gösterilen argüman, katılımcı demokrasi çalışmalarının uygulama aşamalarının teori aşamalarından önde olduğu ve gündelik hayat içerisinde vatandaşların katılım pratikleri hayata geçirme aşamasında çok daha örneğe sahip olduğu gerçeğidir (Vera-Zavala, 2006, s. 78). Katılımcı demokrasi, demokrasi uygulamalarının temsili model ile birlikte yaşadığı olumsuz deneyimler çerçevesinde bir çıkış yolu, bir denge unsuru olarak ortaya çıkmış ve son dönem içerisinde internetin hızla yaygınlaşması ile birlikte bir bakıma doğrudan demokrasinin modern görünümünü oluşturmuştur.

Katılımcı demokrasinin ne olduğunu değerlendirmek ya da uygunluğunu saptayabilmek öncelikle bu kavramı modern demokrasi kuramları içerisinde daha geniş bir perspektif ile ele almayı gerekli

kılmaktadır. Katılımcı demokrasi, demokrasi geleneği içerisinde liberal düşünce akımından ve demokratik gelenekten etkilenmiş, vatandaş katılımı konusundaki gelişimini bu temel düşünce akımlarından alarak şekillenmiştir. Aydınlanma dönemi düşünürleri Locke, Montesquieu, Constant ve Mill gibi isimler tarafından geliştirilen liberal geleneğe göre, kolektif mutluluğu maksimum düzeye çıkarmak için en iyi yol her bireyin kendi yaşam projesini güvence altına alan bir özerk alan sağlamaktır. Bu alan, bireyleri keyfi uygulamalardan koruyarak, bireysel hakları ve özgürlükleri güvence altına almaktadır (Motos, 2019, s. 188). Öte yandan, demokratik geleneğin ilham kaynağı, her vatandaşın kendi topluluğunun yönetimine eşit katılım yoluyla öz-yönetimi pratiği yapabilme yeteneği olarak anlaşılan “antik özgürlüktür”. Rousseau'nun, küçük bir elitin özel çıkarlarının ortak iyinin üzerinde baskın çıkmasını engellemeyi amaçlayan cumhuriyetçiliğinin merkezinde de katılım yer almaktadır. Kendi kendini yönetmeyi sağlamak için, tüm vatandaşlar toplum için en iyisinin ne olduğuna karar vermede etkin olmalıdır, yani genel iradeyi ifade etmede aktif olmalıdır. Egemenlik temsil edilemez, hem milletvekilleri hem de hükümet sadece halkın iradesinin temsilcileri olarak hareket eder (Rousseau, 1996, ss. 510-513). Bu nedenle, on sekizinci yüzyılın sonundaki liberal devrimlerden doğan temsili hükümet, daha çok liberaldir ve demokratik özelliklere sahiptir (Motos, 2019, s. 189). Temsili hükümetin temel kurumları - Anayasa, hukukun üstünlüğü, kuvvetler ayrılığı - bireysel özerkliği korumak için çoğunluklara karşı bir denge oluştururlar. Öte yandan, bu modeldeki temel demokratik özellik, seçim oyu aracılığıyla gerçekleşen katılımdır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarından bu yana genel oy hakkının genişlemesi, vatandaşlar arasındaki eşitliği güçlendirse de, siyasi temsil, seçmen kitlesini milletvekilleriyle ayıran elitist bir önyargıyı da beraberinde getirerek temsiliyet kavramının sorgulanmasına ve eleştirilmesine yol açmıştır. Bu dinamikler ışığında kendine bir yol açan katılımcı demokrasi temsiliyet kavramının beraberinde getirdiği olumsuzluğu vatandaş lehine çevirmeyi hedeflemiştir.

Klasik Atina demokrasisi ile birçok değeri paylaşırsa da, Pateman ve Macpherson gibi katılımcı demokratlar, geleneksel Marksizmden uzaklaşıp doğrudan demokrasinin temsili demokrasiye tam bir alternatif olarak ne kadar işlevsel olduğunu sorgulamışlardır. Bunun yerine, devletin demokratikleştirilmesi gerektiğini, vatandaş katılımının işyerleri, yerel düzey gibi insanların yaşamlarını sürdürdüğü temel alanlara genişletilmesi gerektiğini; aynı zamanda siyasi partilere, parlamentolara ve devlet bürokrasisine de yayılması gerektiğini savunmuşlardır (Pateman, 1970, ss. 1-2). Burada, bu iddialı hedefleri teşvik etmeye yardımcı olan çağdaş mekanizmalar, referandumlar, halk inisiyatifleri ve mahalle toplantıları, günümüzde vatandaşların doğrudan katılımını teşvik etmek için başlıca kaynaklardandır (Matsusaka, 2005, s. 158). Bu uygulamaların hepsinde görülen ortak nokta, vatandaşların temsilcileri atlayabileceği ve yasa taslağı hazırlama ile esaslı siyasi kararları oylama gibi süreçlere doğrudan katılabileceği inancıdır. Özellikle referandumlar ve halk inisiyatifleri, İsviçre ve İtalya gibi ülkelerde, aynı zamanda Amerika'nın California eyaletinde önemli bir rol oynamaktadır (Budge, 1996, ss. 89-104). Ayrıca, katılımcı model, yerel düzeyde katılımcı bütçeleme, danışma konseyleri ve belediye danışmaları gibi çeşitli deneyimleri teşvik etmiş, bu uygulamalar ile modern dönem içerisinde vatandaşların yönetime yakınlaşmasına katkı sunmuştur.

Katılımcı demokrasi, aslında doğası gereği doğrudan demokrasi araçları ile ilişkilendirilmektedir. Bunun sebebi, vatandaşların karar alma süreçlerine doğrudan katılmaları gerekliliğini vurgulayan yöntemlere sahip olmasıdır (Koç, 2009, s. 84). Bu yaklaşıma göre, halkın sürekli olarak kendilerini ilgilendiren politikalarda etkili olabilmesi için katılım faaliyetlerine yönelmesi gerekmektedir. Çünkü bu demokrasi anlayışı, halkın çeşitli yollarla geniş ölçüde siyasete katılmasını teşvik etmektedir. Vatandaş, katılımcı demokraside önemli bir aktör olarak kabul edilir ve demokrasinin sağlayıcısı olarak halkın siyasi süreçlere katılması ve denetleme rolü oynaması gerektiği düşünülür. Katılım ve yurttaşlık kavramlarına verilen bu vurgu, katılımcı demokrasiyi temsili demokrasiden ayıran bir özelliktir. Katılımcı demokrasi üzerinde yoğun tartışmaların yaşanması, içeriğine ilişkin farklı görüşlerin ve özelliklerin ortaya atılmasına katkı sağlamıştır. Katılımcı demokrasinin temel prensipte anlaştığı altı özelliği bulunmaktadır. Bu özellikler şu şekilde sıralanabilir (Baker vd., 2004, s. 96):

- İlk olarak, sıradan vatandaşların siyasi karar alma süreçlerine yaygın katılımını içermektedir.
- İkinci olarak, katılımcı demokrasi, şu an için sadece politika olarak kabul edilen şeylerin ötesine geçerek toplumun derinlemesine demokratikleşmesini içermektedir (özellikle işletmeler,

okullar, kiliseler ve aileler gibi tüm önemli toplumsal kurumların uygulamalarına ve etik değerlerine kadar uzanmaktadır).

- Bu ikinci özellik, üçüncü bir özellikle sıkı ilişki içindedir. Katılımcı demokrasi, demokratik açıdan toplumsal etik temele dayanmalıdır. Doğru bir demokrasi sadece kurumlarla ilgili bir sorunu ifade etmemekte aynı zamanda toplumu oluşturan üyelerinin tutumları ve değerlerine de dayanmaktadır.
- Katılımcı demokrasinin dördüncü temel özelliği, tüm seviyelerde temsilci çeşitliliğini içermelidir. Özellikle mevcut liberal demokrasilere karşı, katılımın güçlü ve ayrıcalıklı grupların üyeleri tarafından domine edildiği yerlerde, katılımcı demokrasi geleneksel olarak marjinalleştirilen toplumsal grupların üyelerinin etkili ve yaklaşık olarak orantılı katılımını sağlamayı amaçlamaktadır.
- Katılımcı demokrasi, temsili demokrasi yerine geçen bir modelden ziyade temsili demokrasinin hesapverebilir yanını oluşturmaktadır. Bu yüzden, katılımcı demokrasi temsili sistemi tamamen dışlamak yerine temsilcilerin doğru bilgilendirilmesini amaçlayan hedeflere de sahiptir.
- Katılımcı demokrasinin son özelliği, iletişim yeteneği ve iletişim yöntemlerinin çeşitlendirilmesi ile ilgilidir.

Katılımcı demokrasi, normatif toplum ve siyaset anlayışına dayanan bir yaklaşım olarak gelişmiştir. Toplumsal ve siyasal deneyimlerden yola çıkarak ideal bir demokrasi modeli sunmaya çabalamaktadır. Katılımcı demokrasinin savunuları arasında, toplumun kaderini belirleyen kuralların, kamusal kararların ve iktidarın kullanımının, halkın sadece seçimlerde değil, seçimlerin dışındaki süreçlerde de kullanımı vardır. Katılımcı demokrasinin savunucuları, siyasi faaliyetin süreklilik gerektiğini ve düzenli aralıklarla yapılan seçimlerle sınırlı tutulmamasını savunmaktadırlar. Seçimlerde oy kullanma yoluyla ve siyasi partiler aracılığıyla gerçekleştirilen katılımın yeterli olmadığını düşünürler; gerçek katılımın vatandaşların siyasi süreçte aktif bir rol oynamasıyla mümkün olduğunu ve oy verme işleminin önceden alınmış kararların onaylanmasını içerdiğini ileri sürerler (Dursun, 2004, ss. 191-192).

Katılımcı demokrasi, demokratik bir topluluğun bir vatandaş olarak, kolektif karar alma süreçlerine katılmak için fırsatlara sahip olması gerektiğini iddia eder. Sonuç olarak, katılımcı demokrasi teorisi, vatandaş katılımını bazı veya tüm kolektif karar alma alanlarında sınırlamayı öneren temsili demokrasi teorilerinin yetersiz olduğu argümanı ile başlar, çünkü bu teorilerin demokratik idealini yerine getirmek için yetersiz olduğunu savunur; demokratik bir topluluğun, vatandaşların kolektif öz yönetimde yer aldığı bir topluluk olduğu idealini yansıtamazlar. Bununla birlikte, bu sadece vatandaşlara daha fazla katılım fırsatlarının sağlanması ve yerine getirilmesi gerektiği talebini içerir ve tüm temsil biçimlerinin katılımcı demokrasiye karşı olduğu anlamına gelmez.

Kuram olarak katılımcı demokrasi, oy kullanma hakkına sahip olan vatandaşların farkındalığını genişletmeyi ve oy verenlerin kamusal işlerle ilgili olarak görüş alışverişinde bulunma, görüş oluşturma ve karar alma süreçlerine katılmalarını artırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, katılımcı süreçler, bu amacı gerçekleştirmek için iki temel gereğe sahiptir (Schmidt, 2002, s. 165):

- Oy veren vatandaşların önceliklendirdiği konuların yalnızca dışsal değil, aynı zamanda da içsel faktörlere de bağlı olduğu gerçeği.
- Topluluk çıkarlarıyla uyumlu olan ve resmi bir şekilde temsil edilebilen çıkarların belirlenmesi.

Katılımcı kurumlar, hükümet yetkilileri ve vatandaş katılımcıların eylemleri aracılığıyla demokrasinin kalitesini derinleştirme potansiyeline sahiptir. Bu, daha önce erişimleri engellenen bireylere hak ve faydaları genişleterek gerçekleştirilir. Kenneth Roberts'a göre, 'demokrasinin derinleştirilmesinin mantığı, politik alanında halk egemenliğini yoğunlaştırmaktır, yani elitist veya bürokratik kontrolün hiyerarşik biçimlerinden daha doğrudan katılım yoluyla halkın kendi kendini belirleme biçimlerine geçmektir (Roberts, 1988, s. 30).

Demokratik devletlerde vatandaş ile yönetim⁴ arasındaki ilişkiler sisteminde, katılımcı demokrasinin ifadeleri, katılımcı bütçeler, referandumlar, sivil yasama girişimleri, toplum yöneticileri, vatandaş kurulları ve birçok ilave örnek gibi eylemlerde belirgin hale gelmektedir. Katılımcı demokrasinin amacı, vatandaş bilgi ve siyasi deneyim aşılayarak geliştirmek ve aynı zamanda onun ile hükümet kurumları ve politika yapıcılar arasındaki var olan uçurumları azaltmaktır (Schwartz & Galily, 2017, s. 277).

Benjamin Barber, gelecekteki demokrasiyi vurgulayarak ve güçlü bir demokrasi perspektifiyle, katılımcı bir siyaset tarzının varlığına dikkat çekmektedir. Güçlü demokrasi, yurttaşlar için temsilci yönetimden ziyade yurttaşların kendi kendilerini yönettiği katılımcı uygulamalara atıfta bulunarak gerçekleştirilebilir. Burada etkili yurttaşlık için gereken şart, her düzeyde ve her durumda katılımın sağlanması değil, özellikle temel politika kararları alınırken yeterince sık bir şekilde ve kendi kendilerini yönetme faaliyetlerinin gerçekleştirilmesidir. Çünkü güçlü, katılımcı demokrasinin önemli bir noktası, her yurttaşın kendi siyasetçisi olma yeteneğine sahip olmasıdır (Barber, 1995, s. 200).

Katılımcı demokrasi teorisine Pateman'dan daha farklı yaklaşan Macpherson, katılımcı demokrasiyi "parlamento veya kongre yapıları aracılığıyla işleyen" bir yapı olarak tanımlayarak var olan sistem içerisindeki dinamiklerin geliştirilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Macpherson'a göre, katılımcı demokrasinin amacı bireylere kendi gelişimini sağlama imkanı vermek iken aynı zamanda "daha adil ve insanı bir toplum" için çalışmaktır. Pateman işyerinde katılımın bir savunmasını yaparken, Macpherson zaten var olan geleneksel siyasi kurumları demokratikleştirmeyi amaçlar; çünkü onun görüşüne göre bu kurumlar beklenenin aksine demokratik değildir. Bu durumda, modern kitle toplumunun karakteri göz önüne alındığında bu hedefe nasıl ulaşılabileceği sorusu ortaya çıkar. Ona göre sistemin tamamen katılımcı süreçlere ya da doğrudan uygulamalara evrilmesi mümkün değildir, bu sistem içerisinde muhakkak ki bazı aşamalarda temsilciler bulunmalıdır. Bu nedenle Macpherson, katılımcı demokrasi teorisine tabanında doğrudan demokrasinin ve her seviyenin üstünde delege demokrasinin bulunduğu "piramid bir sistem" tanımlayarak katkıda bulunmuştur (Macpherson, 1977, s. 114). Ona göre demokrasi ancak insanlar aktif ve katılımcı süreçlerin etkin kullanıldığı zaman gelişme gösterebilmektedir.

4. Katılımcı Demokrasinin Avantajları ve Açmazları

Günümüzde katılımcı demokrasi anlayışının yükselmesiyle birlikte, dünyayı etkisi altına alan siyasal anlayış, daha önce olmadığı kadar, katılıma dayanan bir siyasal kültür haline dönüşmektedir. Sözü edilen katılım olgusu, sadece yöneticiler ve yasama meclisini belirli aralıklarla seçme ya da referandumlara katılımla sınırlı kalmayıp, kamusal politikalara yön veren kararlara ve eylemlere katılma biçiminde gelişimini sürdürmektedir. Yurttaşların katılım konusundaki istekleri, yönetimdekilerin katılıma olan inancı ve katılımın yöntemi ve ölçeği, yönetim sürecinde olumlu sonuçlar almanın şartlarıdır (Keleş vd., 2020, s. 12).

Katılımcı demokrasiyi destekleyenler, etkili vatandaş katılımının sadece daha iyi kararlar almayı teşvik etmeye kalmayacağını, aynı zamanda topluluk duygusunu güçlendireceğini ve toplu karar alma sürecini iyileştirerek yönetim sürecine daha fazla kabul ve saygı getireceğini, böylelikle toplumsal istikrarı desteklediğini savunmaktadır. Bu nedenle, "katılma" kavramının ne anlama geldiğinin anlaşılması gerektiği ve bu sürecin neyin dahil edilmesi gerektiği konuları da önem kazanmaktadır. Katılma, kamu politikalarının belirlenmesi, uygulanması ve denetlenmesine katılım veya iktidarı elinde bulunduran kurumlar ve bireylerin aldığı kararları etkilemeye yönelik tüm faaliyetler olarak tanımlanabilir (Çiççi, 1996, s. 10). Bunun yanı sıra "karar verme sürecine etki etme yeteneği ve süreci" olarak da ifade edilmektedir (Roberts, 1997, s. 125). Katılımcı demokrasinin, katılıma bakış açısında vatandaş karar alma süreçlerinin merkezinde yer alarak, süreci yönlendirebilme ve etkileyebilme gücüne sahiptir. Yöneticiler ve vatandaşlar arasındaki iletişim daha yatay olarak kurulmakta ve yöneticiler bir bakıma aracı konumda yer almaktadır. Gerçek bir katılım süreci, vatandaşlara toplumsal süreç içerisinde türlü katılım yollarının açılması ile sağlanabilmektedir (Keleş, 2014, s. 82).

⁴ Burada örneğin, Türk Edebiyatı içerisinde de Mehmet Akif Ersoy, doğrudan katılım unsurlarını vurgulamasa da vatandaş ve aydın içerisinde yalın dil kullanımının vatandaş yakınlaştırdığını dile getirmektedir (Çağlar, 2022, s. 134).

Katılımcı demokrasi, kamusal temsilcilerin gücünün kötüye kullanılmasını önlemek için gereklidir. Bu süreci destekleyenler, katılımın vatandaşların karar alma süreçlerini etkileme ihtimallerinin siyasi ilgiyi arttırabileceğine en azından katkıda bulunabileceğine inanmaktadırlar (Schwartz & Galily, 2017, s. 278).

Bireylerin katılımının önemli olduğu demokratik süreç, vatandaşların onayının yönetim için gerekliliğini vurgulamaktadır. Çünkü katılım, vatandaşların sadece oy verenler şeklinde tanımlandığı bir kavramı değil, ek olarak karar alma süreçlerinde de aktif rol alan temel katılımcılar olarak değerlendirildiği çok boyutlu bir aşamayı ifade etmektedir. Demokratik karar süreçleri, bir kararın etkilediği herkesin, o kararın alınma sürecine katılma hakkını taşıdığı varsayımına dayanır. Bu bağlamda, katılım demokratikleşme sürecine bir dizi fayda sağlar. Bu faydalar şunlardır: a- Yönetim kararlarının daha iyi noktaya gelmesi, katılım ile sağlanır, b- Toplum genelinde huzur, hoşgörü ve güven katılım vasıtası ile sağlanır., c- Maliyet açısından tasarruf sağlamak katılım ile daha mümkün hale gelir (TEPAV, 2014, s. 19).

Demokrasinin gerekliliklerinin yerine getirilmesinde özellikle, uzlaşma kültürünün gelişmesinde ve karar mekanizmalarının vatandaşlarla bütünleşmesinde katılımcı demokrasi bir takım avantajlı noktalara sahiptir. Bunları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür (Zavala, 2006, ss.19-21; Demirci, 2010, s. 24, Özden, 2020, ss. 65-66):

- Katılımcı demokrasi, toplumsal inşanın oluşturulmasında vatandaşların bilgilendirilmesine olanak sağlar.
- Çoğulculuk anlayışı çerçevesinde, katılımcı demokrasi yalnızca çoğunluğun değil aynı zamanda azınlıkların da seslerini duyurmalarına fırsat tanır.
- Yerel ve ulusal düzeyin yanı sıra küresel düzeyde de sorunların çözümünde katılımcı demokrasi bir denge sağlamaktadır.
- Vatandaşların kamu politikalarına (özellikle bölüşüm politikaları) ortak edilmesini hedefleyerek, katılımcı demokrasi vatandaşların güvenini kazanmayı amaçlar.
- Katılımcı demokrasi, bireylerin kendi yaşamlarına ilişkin kararlarda söz sahibi olmalarına imkân verir.
- Halkın katılımıyla karar süreçleri meşrulaşır.
- Eşit fırsatlar sağlayarak toplumsal dışlanma sorunlarını engeller.
- Vatandaşların politika yapım süreçlerine katılması, bilgi ve deneyimlerini artırarak yurttaşlık bilincinin gelişimine katkı sağlar.
- Aynı zamanda, katılımcı demokrasi müzakere eden, tartışan ve bilgi paylaşan vatandaşların yakınlaşmasına, sosyal sermayenin artmasına ve toplumsal uyumun sağlanmasına yardımcı olur.

Bunun yanı sıra katılımcı demokrasinin hem vatandaşlık pratiği hem de bir denge unsuru olarak demokrasi modelleri içerisinde ön plana çıkmasında etkin olan avantajları noktalarını şu şekilde sıralamak da mümkündür (Putnam, 2000, ss. 17-25; Demirci, 2010, s. 24; COE, 2005, s. 13; Verba & Nie, 1972, ss. 30-40):

- *Daha İyi Kararlar:* Katılımcı demokrasinin en önemli avantajlarından biri, vatandaşların karar alma süreçlerine aktif katılımı sayesinde daha iyi ve kapsayıcı kararların alınmasıdır. Farklı bakış açıları ve deneyimlerin bir araya gelmesiyle daha bilgili ve sağlam kararlar alınabilir.
- *Toplumsal Güven ve Uyum:* Katılımcı demokrasi, vatandaşların karar süreçlerine dahil edilmesiyle toplumsal güveni artırabilir. Vatandaşların katılımı sayesinde kararlar daha adil ve şeffaf bir şekilde alındığı için toplumun genelinde daha fazla uyum ve güven oluşabilir.
- *Çoğulculuk ve Azınlık Hakları:* Katılımcı demokrasi, sadece çoğunluğun değil, azınlıkların da seslerini duyurmasına olanak tanır. Bu, toplumsal çeşitliliği ve farklı görüşleri daha iyi temsil etme fırsatı sunar.
- *Denge ve İstikrar:* Katılımcı demokrasi, yerel düzeyde demokrasinin güçlenmesine ve küresel düzeyde sorunların çözülmesine yardımcı olabilir. Katılımcı süreçler, toplumun farklı kesimlerinin ihtiyaçlarını dengelemeye yardımcı olabilir ve böylece toplumsal istikrarı artırabilir.

- *Vatandaş Güveni ve Temsiliyet:* Katılımcı demokrasi, vatandaşların kamu politikalarına katılması sayesinde vatandaşların politika yapım süreçlerine güvenini kazanmayı hedefler. Bu da vatandaşların kendilerini daha fazla temsil edildiği ve etkilediği hissini artırabilir.
- *Yurttaşlık Bilinci ve Eğitimi:* Katılımcı demokrasi, vatandaşların politika yapım süreçlerine aktif olarak katılmalarını teşvik ederek yurttaşlık bilincini artırabilir. Vatandaşların politik konularda daha bilgili ve bilinçli olmalarına olanak sağlar.
- *Meşruiyet ve Karar Kabulü:* Halkın katılımı, karar süreçlerini daha meşru ve kabul edilebilir kılabilir. Vatandaşların katılımı sayesinde alınan kararlar daha geniş bir yelpazede destek bulabilir.
- *Sosyal Sermaye ve Toplumsal Uyum:* Katılımcı demokrasi, vatandaşların etkileşimde bulunarak tartıştığı ve fikir alışverişinde bulunduğu bir platform sağlar. Bu tür etkileşimler sosyal sermayeyi artırabilir ve toplumsal uyumu destekleyebilir.

Bu avantajlar, katılımcı demokrasinin demokratik süreçleri derinleştirebileceği ve toplumsal gelişmeyi teşvik edebileceği şekillerde ortaya çıkmakla beraber, burada önemli bir ayrım hem vatandaşların hem de yöneticilerin katılım hususunda istekli ve hevesli olmalıdır. Katılımcı demokrasi, güncel ve çağdaş uygulama mekanizmalarına/yöntemlerine ihtiyaç duyduğu için, bu sürecin beslenebilmesi karşılıklı uyuma bağlıdır.

Katılımcı demokrasi, denge sağlayan bir yaklaşım olarak kabul edilse de, çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Schmidt, katılımcı demokrasinin zorluklarını altı ana başlık altında sıralar ve katılımcı demokrasinin gerçekleştirilmesinin bazı aşamalarda güçleştiğini vurgular. Schmidt'e göre, katılımcı demokrasinin karşılaştığı açmazlar şunlardır (Schmidt, 2002, ss. 169-170):

- *Normatif Öncelik:* Bir teori olarak, katılımcı demokrasi genellikle normatif bir bakış açısına sahip olabilir. Bu yaklaşım sıklıkla gerçekçilikten uzaklaşarak temel değerlere odaklanır. Eleştirel bakış açısına göre, katılımcı demokrasinin işaret ettiği vatandaşların özgüvenlerini ve yeteneklerini geliştirdiği iddiası inandırıcılıktan uzaktır.
- *Ütopik olma:* Katılımcı öğretisi, oldukça iyimser bir bakış açısına sahiptir. Özellikle, bireyin kendi kişisel çıkarını en yüksek düzeye çıkararak bir aktör olduğunu ve toplumsal dayanışmayı sadece özel durumlarda istediğini ve başarabileceğini göz ardı etmektedir.
- *Tocqueville Sorunu:*⁵ Demokratikleşme zamanla, çoğunluğun ya da azınlığın despotizmine dönüşme riskini taşımaktadır.
- *Yüksek Hareketlilik ve İstikrarsızlık:* Genişlemeci bir demokrasi, siyasal sistemde aşırı katılım ve talep üretme eğilimindedir ve bu da çatışma ile uzlaşma arasındaki dengeyi bozabilir. Aşırı katılım, istikrarı bozabileceği gibi, siyasal düzenin istikrarını tehlikeye atabilir.
- *Çok boyutlu olamama:* Katılımcı demokrasi, etkinlik sorunlarını ve hedef çatışmalarını ihmal ettiği eleştirilerine maruz kalmıştır. Katılımın maksimize edilmesi amaçlandığı için, üretilen siyasal kararların kalitesi ve sonuçları göz ardı edilebilir.
- *Vatandaş Yetkinliğinin Aşırı Vurgulanması:* Katılımcı demokrasi, bilinçli vatandaş olgusuna yüklediği anlam sebebi ile kaynakların etkin kullanımı ve ortalama bir vatandaşın siyasal yetkinliğini konularını abarttığı eleştirilerine maruz kalmıştır. Eleştiri, sınırlı zaman bütçesi ve vatandaşların kapsamlı katılım için yeterli hazırlık yapmama gibi faktörlerle desteklenmektedir.

Bunun yanı sıra katılımcı demokrasi zaman ve kaynak açısından da eleştirilere maruz kalmıştır. Burada insanların gündelik hayat içerisindeki meşguliyetleri sebebi ile katılım süreçlerine vakit ayırmada sorun yaşamaları, ya da her kararın vatandaşa sorulması durumunda acil alınması gereken kararlarda gecikmelerin yaşanabileceği ortaya çıkan eleştiriler içerisinde yer almaktadır. Bu durum süreci “oyalayıcı” ve “yavaşlatıcı” bir aşama olarak gördüğünden, katılımcı demokrasi ütopik bir düşünce olmakla nitelendirilerek, verimlilik kaybına yol açabileceği endişeleri yaygınlık kazanmıştır.

5. Sonuç

⁵ Tocqueville, çoğunluğun tiranlığı ve bireyciliğin demokratik süreçlerde ortaya çıkabilecek önemli tehlikelerden olduğunu belirtmektedir. Çoğunluğun tiranlığı, çoğunluğun oyunu alarak her şeyi yapmaya kalkışan bir yönetimin ortaya çıkması şeklinde tanımlanmaktadır (Tocqueville, 2016, ss. 260-263).

Temsili demokrasinin yaşadığı meşruiyet krizleri ve siyasi katılım eksiklikleri, katılımcı demokrasinin önemini ve potansiyelini vurgulamıştır. Katılımcı demokrasinin avantajları incelendiğinde, halkın doğrudan katılımının demokratik karar alma süreçlerini zenginleştirdiği ve toplumsal çeşitliliği daha iyi temsil ettiği görülmektedir. Halkın aktif katılımı, yönetimlerin daha şeffaf, hesap verebilir ve adil olmasını sağlayarak toplumun genel refahını artırabilir. Katılımcı demokrasi, inovasyonu ve yenilikçi çözümleri teşvik ederek daha sürdürülebilir politikaların oluşturulmasına da olanak tanır. Ancak katılımcı demokrasinin karşılaştığı bazı açmazlar da göz ardı edilemez. Katılımcılığın arttığı bir ortamda, karar alma süreçlerinin yavaşlaması ve etkili uzlaşmaların zorlaşması gibi sorunlar ortaya çıkabilir. Ayrıca, halkın eşit katılımını sağlamak ve manipülasyonları önlemek için güçlü bir altyapı gerekliliği de bulunmaktadır.

Meşruiyet krizi yaşayan temsili demokrasiler için katılımcı demokrasi, toplumsal dengeyi sağlama potansiyeli taşıyan bir alternatif sunmaktadır. Katılımcı demokrasinin eksiklikleri ve potansiyel riskleri, uygun mekanizmalar ve dengeleyici yaklaşımlarla ele alınabilir. Örneğin, çeşitli dijital platformlar ve katılımcı süreçlerin tasarımında uzmanlaşmış kurumlar, katılımcı demokrasinin etkin bir şekilde uygulanmasına yardımcı olabilir. Katılımcı demokrasi ile ilgili tartışmalar, katılımcı demokrasinin kendine has yani özgün sorunları olduğu gibi eşitlikçi bir topluma geçişte yaşanan zorlukları da ilgilendirmektedir.

Somut olarak katılımcı demokrasinin üç temel sorunu bulunmaktadır. Bunlar, katılımın monistik⁶ bir meşruiyet sunma eğilimi, erdemli vatandaşın yanılgısı ve kurumsal kesinlik eksikliğidir. Katılımcılık ideali, vatandaşın sadece bir siyasi duruş ifade etme kapasitesinin, kolektif kararı etkileyen bir içsel değeri temsil ettiği ve pratik sonuçlarına bakılmaksızın (ifade edici haklılık) özünde değer taşıdığını ifade eder. Burada, katılımcı demokrasinin savunucuları, katılımı ilişkilendirilen değerlerin çeşitliliğini göz ardı ederek, ifade edici, eğitimsel ve epistemik değerlerin çoğu katılımcı deneyimde birbirleriyle son derece uyumsuz olduğunu gösteren ampirik kanıtları görmezden gelme eğilimindedir. Bu nedenle, bu değerler arasında öncelikler belirlemek için monistik yaklaşımı feda etmek gerekmektedir. Katılımcı demokrasinin ikinci yanılgısı, vatandaşların ilgi ve bilgi düzeylerinin yüksek olduğu yanılgısına düşmesidir. Son on yıllarda yapılan çalışmalar, önemli bir yüzdeye sahip bireylerin anlamlı konularda tutarsız görüşlere sahip olduğunu ve hatta politik sistemleri hakkında temel bilgileri bile bilmediğini ortaya çıkarmıştır (Motos, 2019, s. 189). Burada oluşturulmuş mekanizmalarda ilgisiz ve hoşnutsuz olan vatandaşların katılımında bulunmasının süreci yavaşlattığı ya da eksik temsil sebebi ile her kesimden vatandaşın süreçte temsil edilememesi riski söz konusudur. Üçüncü olarak geniş bir katılım kavramı, halkın çoğunluğu kavramındaki belirsizlik, iş bölümü ve zaman konusundaki sorunlar sebebi ile kurumsal anlamda “yapılabilir” bir anlayışa sahip olmamakla eleştirilmektedir. Bu bağlamda, tüm vatandaşların önemli bir kısmını hayatlarını bilgi öğrenerek, tartışarak ve kararlar alarak geçirmeleri gerektiğini önermek, katılımı modern yaşamın aile, boş zaman veya iş gibi diğer önemli alanlarının üzerine koymayı gerektirir. Bu sebeple katılımcı demokrasinin temsili mekanizmalarla da desteklenebilmesi önerilmekte, bu birlikteliğin katılımcı demokrasinin eksik temsile ya da zaman/maliyet kaybına sebep olabileceği risklerini azaltabileceği değerlendirilmeler arasında yer almaktadır.

Sonuç olarak, vatandaşlık pratiğini güçlendirmek ve demokratik sistemleri daha sağlam hale getirmek için katılımcı demokrasi önemli bir araç olarak görülmelidir. Mevcut demokratik modellerin eksikliklerini ve zorluklarını ele almak için katılımcı demokrasiye doğru adımlar atmak, toplumsal katılımı artırabilir ve meşruiyet krizlerini aşmada yardımcı olabilir. Bu bağlamda, gelecekteki çalışmaların, katılımcı demokrasinin farklı boyutlarını daha detaylı incelemeye ve uygulama alanlarını genişletmeye odaklanması önem arz etmektedir.

⁶ Monizm, biricilik, tekçilik anlamı taşımaktadır. Yani her şeyin tek bir kaynaktan geldiğini savunan felsefi bir yaklaşımdır.

Kaynakça

- Aristoteles, (2014). Politika. Çeviren: Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi. 16. Basım
- Baker, J., Lynch, K., Cantillon, S. ve Walsh, J. (2004). Equality From Theory to Action. Palgrave Macmillan, New York.
- Barber, B. (1995). *Güçlü Demokrasi*. M. Beşikçi (çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bassiouni, C. (1998). Toward A Universal Declaration On The Basic Principles Of Democracy: From Principles To Realization, Cornillon, P. ve arkadaşları (Ed.). *Democracy: Its Principles And Achievement* içinde. The Inter-Parliamentary Union, Switzerland. 1-21.
- Budge, I. (1996). The New Challenge of Direct Democracy. Cambridge: Polity Press.
- COE (2009), Code Of Good Practice For Cıvıl Participation In The Decision-Making Process, Conference of INGOs, s. 9-14.
- Cunningham, F. (2002). *Theories of Democracy: A Critical Introduction*. London: Routledge.
- Çağlar, Y. (2022). Mehmet Akif'in Dil Anlayışı "Fır'avn ile Yüz Yüze" Şiirinin Dil ve Uslup Açısından İncelenmesi. İçinde (Edt. Vatandaş, C., Çağlar, Y. ve Öztaş, S.) Mehmet Akif Ersoy: Hayatı-Düşünceleri ve Eserleri. Ankara: TBMM Yayınları.
- Çitçi, O. (1996). Temsil, Katılma ve Yerel Demokrasi. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 5-14.
- Dahl, R. (2015). *Demokrasi Üzerine*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Demirci, M. (2010). Katılımcı Demokrasi Açısından Kent Konseyleri: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 21-46.
- Dursun, D. (2004). *Siyaset Bilimi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Gamble, A. (2014) Crisis Without End? The Unravelling of Western Prosperity. New York: Palgrave.
- Göymen, K. (2014). Önsöz. İ. İzci (Ed.). *Katılımcı Yerel Yönetim* içinde. İstanbul: Sosyal Demokrasi Vakfı Yayınları, 11-19.
- Habermas, J. (1975) Legitimation Crisis. Boston: Beacon Press.
- Held, D. (1991). The Possibilities of Democracy: A Discussion of Robert Dahl and Its Critics. Theory and Society. Vol: 20(6). s. 875-889.
- Keleş, R., Erbay, Y. Ve Görmez, K. (2020). Türkiye'de ve Avrupa'da Yerel Temsil ve Katılım. Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. (2014). Yerinden Yönetim ve Siyaset. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Koç, T. (2009). Yerel Demokrasi, Katılım ve Yönetişim: Adana Örneği. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koselleck, R. (1988) Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society. Cambridge: MIT Press.
- Macpherson, C. B. (1977). The Life and Times of Liberal Democracy. Oxford: Oxford University Press.
- Matsusaka, J. (2005). The Eclipse of Legislatures: Direct Democracy in the 21st Century. *Public Choice*, 124(1/2), 157-177.
- Motos, C. R. (2019). 'Let the Citizens Fix This Mess!' Podemos' Claim for Participatory Democracy in Spain. Politics and Governance. Volume: 7 (2). 187-197.
- Özden, M. (2020). Katılımcı Demokrasi: Trakya'da Yerel Katılım Pratikleri. Ankara: Gazi Yayınevi.
- Parlak, B. (2011). *Kamu Yönetimi Sözlüğü*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Pateman, C. (1970). Participation and Democratic Theory. Cambridge: Cambridge University Press.

- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Roberts, K. (1988). Deepening Democracy? The Modern Left and Social Movements in Chile and Peru. Stanford: Stanford University Press. s. 30.
- Roberts, N. (1997). Public Deliberation: An Alternative Approach to Crafting Policy and Setting Direction. *Public Administration Review* 57(2): 124-132.
- Rousseau, J. J. (1996). On the Social Contract. In D. Wootton (Ed.), *Modern political thought* (pp. 464–534). Indianapolis, IN: Hackett.
- Runciman, D. (2015) *The Confidence Trap: A History of Democracy in Crisis from World War I to the Present*. Princeton: Princeton University Press.
- Sartori, G. (2014). *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*. T. Karamustafaoğlu, ve Turhan Mehmet, (çev.) Bursa: Sentez Yayınları.
- Schmidt, M. G. (2002). *Demokrasi Kuramlarına Giriş*. M. E. Köktaş (çev.) Ankara: Vadi Yayınları.
- Schumpeter, J. A. (2007). *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*. H. İlhan (çev.) Ankara: Alter Yayınları.
- Schwartz, D. ve Galily, D. (2017). The Feasibility of Participatory Democracy: Examination of the Influence of the Phenomenon of Registration to Parties in Israel on the Level of the Citizen's Political Participation. *Open Journal of Political Science*. Vol: 7. s. 276-282.
- Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sözen, Y. (2015). Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar, içinde "Siyasi Rejimler: Demokrasiler ve Diğer Sistemler". İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 3. Baskı.
- Streeck, W. (2014) *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. New York: Verso.
- Studabaker, B. (2023). Legitimacy Crises in Embedded Democracies. *Contemporary Political Theory* Vol. 22, 2, s.230–250.
- TEPAV (2014). Yönetişim ve Katılım Etkili katılım için Araçlar, Yöntemler, Mekanizmalar, "Yönetişim ve Katılım Rehberi, Stratejik Yerel Yönetişim Projesi, İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü hazırlayanlar: Anke Ruige, Sezin Üskent, Pavel Micka, s.40-74.
- Tocqueville, A. D. (2016). *Amerika'da Demokrasi*. S. S. Özdemir (çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uslu, A. (2015). Demokrasi. G. Atılgan, ve A. AYTEKİN (Ed.), *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkin içinde* İstanbul: Yordam Yayınları.
- Verba, S. ve Nie, N. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Zavala, A. V. (2006). *Katılımcı Demokrasi: Dünyadaki Katılımcı Demokrasi Deneyimleri*. Ankara: Dipnot Yayınları.

ELEKTRİKLİ ARAÇ TERCİHİNDE TÜKETİCİ MOTİVASYONU¹

İbrahim Eren KIRMIZIGÜL², Bilge BAYKAL³

Öz

Bu çalışmada tüketicilerin elektrikli araçları tercih etmelerindeki temel motivasyonları incelenmiştir. Elektrikli araç tercihlerinde tüketici motivasyonunu incelemek, günümüzün sürdürülebilir ulaşım çözümlerine yönelik büyüyen ilgiyi anlamak açısından önemlidir. Kapsamlı literatür taraması sonucunda elektrikli araç tercihlerini şekillendiren tüketici motivasyon faktörleri çevresel farkındalık ve çevre dostu görünme prestiji, düşük enerji maliyetleri, gelişmiş batarya teknolojisi, otonom sürüş yetenekleri, dijital özellikler, enerji güvenliği ve hükümet teşvikleri olarak ön plana çıkmaktadır. Tüketicilerin elektrikli araç tercihlerinde rol oynayan faktörleri saptamak için yapılan bu araştırmanın tüketici davranışları literatürüne katkı sağlaması ayrıca elektrikli araç üreticileri ile hükümetlere tüketicilere daha çekici hale gelebilecek ürün özellikleri ve teşvikleri sunma konusunda rehberlik etmesi beklenmektedir. Araştırmada ortaya çıkan tüketici tercih faktörlerinin üretici firmalar tarafından dikkate alınması, elektrikli araçların daha geniş bir kullanıcı kitlesi tarafından benimsenmesine yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tüketici Motivasyonu, Elektrikli Araç Tercihleri, Sürdürülebilir Ulaşım

JEL Kodları: M31, L94, L91

CONSUMER MOTIVATION IN ELECTRIC VEHICLE PREFERENCE

Abstract

This study examines the fundamental motivations behind consumers' preferences for electric vehicles. Analyzing consumer motivations for electric vehicle preferences is crucial to comprehend the growing interest in sustainable transportation solutions in today's context. Through a comprehensive literature review, key consumer motivation factors shaping electric vehicle preferences have been identified, including environmental awareness and the desire for an environmentally friendly and prestigious image, low energy costs, advanced battery technology, autonomous driving capabilities, digital features, energy security, and government incentives. This research's contribution to the consumer behavior literature is expected to provide insights and guide electric vehicle manufacturers and governments in offering more attractive product features and incentives to consumers. Taking into account the consumer preference factors highlighted in the study would aid manufacturers in fostering broader adoption of electric vehicles among various user segments.

Keywords: Consumer Motivation, Electric Vehicle Preferences, Sustainable Transportation

JEL Codes: M31, L94, L9

¹ Bu makale İbrahim Eren Kırmızıgül'ün İstanbul Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Tezsiz Yüksek Lisans Programında Dr. Öğr. Üyesi Bilge Baykal danışmanlığında tamamladığı "Elektrikli Araç Tercihinde Tüketici Motivasyonunun İncelenmesi" başlıklı Tezsiz Yüksek Lisans Proje çalışması esas alınarak hazırlanmıştır.

² **Sorumlu Yazar (Corresponding Author)**, Muka Metal Tic. ve San. A.Ş., Kıdemli Ekip Mühendisi, İleri Operasyonlar Bölümü, Kayseri, erenkirmizigul@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0081-5392>.

³ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi, İİBF, İşletme (İng) Bölümü, İstanbul, bilgebaykal@beykent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3410-9608>.

Makalenin Türü (Article Type): Derleme Makale (Review Article)

Makale Geliş Tarihi (Received Date): 31.08.2023

Makale Kabul Tarihi (Accepted Date): 19.09.2023

DOI: 10.56337/sbm.1352994

Atf (Cite): Kırmızıgül, İ. E. ve Baykal, B. (2023). Elektrikli Araç Tercihinde Tüketici Motivasyonu, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(2), 223-241.

1. Giriş

Yenilenebilir enerjiye duyulan ihtiyaç son dönemde elektrikli araçlara duyulan ilgiyi arttırmış ve otomotiv firmalarının bu alanda Ar-Ge yatırımlarına yönelmelerini de beraberinde getirmiştir. Ancak tüketici perspektifinden bakıldığında yenilenebilir enerji konusunda genel toplum algısına ek olarak kişisel motivasyonlar da devreye girmektedir. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı tüketicilerin elektrikli araçları tercih etmelerindeki temel motivasyonlarını incelemektir. Ayrıca tüketicilere ek olarak elektrikli araç satıcılarının daha fazla tüketiciye ulaşmasında sektörün önündeki engeller ve tüketicilerin inovasyon beklentileri hakkında literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Çalışmada elde edilen bulguların tüketici davranışları literatürüne ve elektrikli araç sektöründe birçok ilgili gruba katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Her ne kadar dünyada temiz enerji üzerine yapılan uluslararası çalışmalar ve teşvikler elektrikli araç sektörünün gelişimine işaret etse de firmaların bu alanda yapacağı yatırımlar temel olarak bu araçlara yaratılacak talebe bağlıdır. Bu çalışma elektrikli araç pazarında faaliyet gösteren üreticilere bu talebin yaratılması yolunda hangi alanlarda Ar-Ge ve inovasyona yönelmesi gerektiği konusunda fikir oluşturacak, satıcılar için müşteri şüphe ve ön yargılarını kırmak adına ürünlerin öne çıkarılması gereken özelliklerine dair yol gösterecektir. Ayrıca potansiyel tüketiciler de diğer kullanıcıların satın alma motivasyonlarına dair bilgi sahibi olacaktır.

Bu çalışmanın kapsamında yenilenebilir enerji, elektrikli araç alanındaki Ar-Ge çalışmaları, Türkiye elektrikli araç pazarı, altyapı çalışmaları, müşteri deneyimleri, satıcı deneyimleri gibi kavramlar hakkında kapsamlı literatür bilgileri yer almaktadır.

2. Literatür Taraması

2.1. Yenilenebilir Enerjinin Tanımı

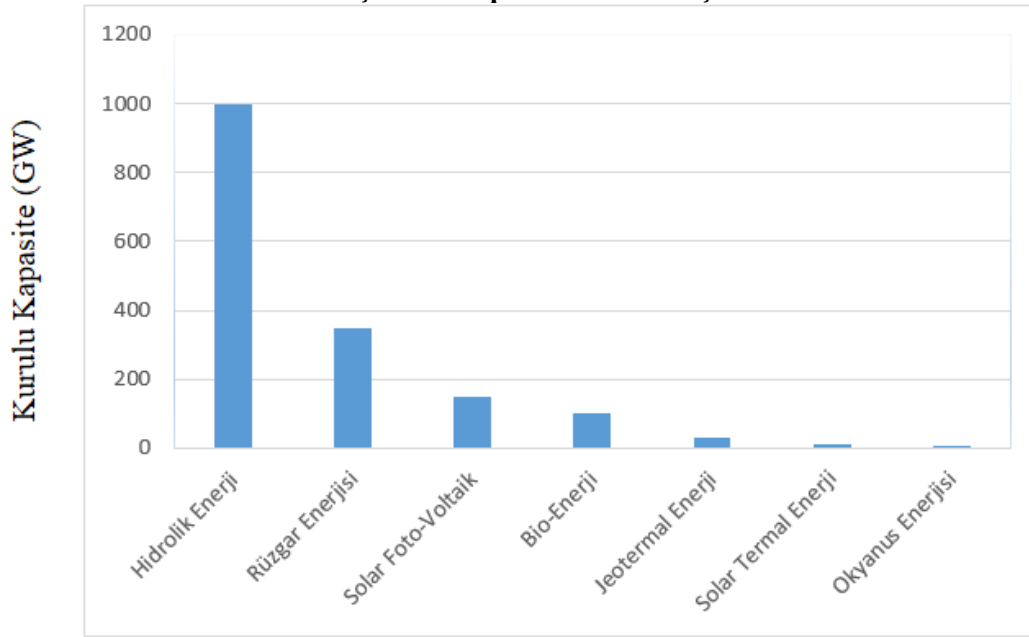
Yenilenebilir enerjiyi farklı kurumlar farklı ifadelerle tanımlamaktadır. IRENA'nın (The International Renewable Energy Agency) (2012) yaptığı ve 108 üyesi tarafından onaylanan yasal tanımına göre yenilenebilir enerji, sürdürülebilir anlamda yenilenebilir kaynaklardan elde edilmiş bioenerji, jeotermal enerji, su, okyanus enerjisi, solar enerji ve rüzgâr enerjisi gibi tüm enerji türlerini kapsar.

Uluslararası Enerji Ajansı (International Energy Agency-IEA) (2004) da yenilenebilir enerji kaynaklarını, doğal proseslerden elde edilebilen ve tüketilme hızından daha yüksek hızda üretilebilen kaynaklar olarak tanımlamıştır. Başka bir tanımında ise "güneş, rüzgâr, okyanus, su, biyo kütle, jeotermal, biyoyakıt ve yenilenebilir kaynaklardan ya da hidrojenenden elde edilmiş elektrik ve ısı olarak tanımlanmıştır.

Sürdürülebilirlik kavramına bakıldığında, yenilenebilir enerji kaynaklarını yaygınlaştırırken bu yolla enerji tedarikinin gelecek kuşakların enerji ihtiyacını tehlikeye atmaması gerektiği savunulur. Bu bağlamda Ozturk ve Acaravci (2011) çalışmalarında sürdürülebilir gelişmenin üç ayrı boyutu olduğunu belirtmiş ve bunları ekonomik, sosyal ve çevresel olarak gruplandırmıştır. Buna göre bireylerin yaşam standartlarını iyileştirmek, toplum için gerekli üretimin farkında olmak ve bu kaynakların yarattığı kirliliği en aza indirmek amaçlanır.

2.2. Yenilenebilir Enerji Kaynakları

Ülkeler farklı gelişmişlik seviyeleri ve coğrafyaları sebebiyle farklı yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmektedir. Dünya üzerinde yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam kurulu kapasitesi aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Şekil 1. Toplam Kurulu Güç

Kaynak: Bilgili, Ozbek, Sahin ve Kahraman, 2015

2.2.1. Hidroelektrik Enerji

Hidroelektrik enerji de sürdürülebilir doğal kaynaklardan elde edilebiliyor olması sebebiyle yenilenebilir enerji olarak kabul görmektedir. Kurulduğu bölgelerde lokal ekolojik değişime yol açması ve sosyolojik olarak insan yaşam alanlarına müdahale etmesi olumsuz özellikleri olsa da yenilenebilir enerji kaynaklarına kıyasla çok az çevre kirliliğine sebep olmaktadır. Ancak fizibilite anlamında kurulabilecek hidroelektrik santraller sınırlıdır. Santralin kurulacağı vadinin eğimi, genişliği, oluşturulabilecek rezerv su miktarı gibi birçok faktör ele alınarak projelendirilir. İlk yatırımı yüksek operasyon maliyeti düşük bir yöntemdir (Turkenburg, 2000). Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK), Elektrik Piyasası 2020 Yılı Piyasa Gelişim Raporu'na göre Türkiye'de 2020 yılı itibariyle hidroelektrik enerji bazında 30.983,90 MW toplam kurulu güç ve 78.114,95 GWh toplam elektrik üretimi raporlanmıştır. Aynı rapora göre 2020'de Türkiye'nin toplam elektrik üretiminin %25,6'sı hidroelektrik santrallerden sağlanmıştır.

2.2.2. Biyokütle Enerjisi

Biyokütle enerjisinin kullanımı mevcutta diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına göre daha az olsa da karbon nötr bir kaynak olması sebebiyle dünya çapında artan bir ilgi söz konusudur. Türkiye ise yüksek organik içerikli atık üretmesi sebebiyle biyokütle enerjisi konusunda büyük bir potansiyel taşımaktadır (Turkenburg, 2000). Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK) (2020), Elektrik Piyasası 2020 Yılı Piyasa Gelişim Raporu'na göre Türkiye'de 2020 yılı itibariyle biyokütle enerjisi bazında 1.115,59 MW toplam kurulu güç ve 5.501,94 GWh toplam elektrik üretimi raporlanmıştır. Aynı rapora göre 2020'de Türkiye'nin toplam elektrik üretiminin %1,8'i biyokütle enerjisinden sağlanmıştır.

2.2.3. Jeotermal Enerji

Jeotermal enerji yeryüzünün altında biriken sıcak su ve buharın kullanılmasıyla elde edilen bir başka yenilenebilir enerji türüdür. Bölgesel olarak ısınma amaçlı kullanılabilirdiği gibi elektrik üretiminde de kullanılabilir. Isınma amaçlı kullanıldığında diğer enerji kaynaklarına kıyasla çok ekonomik bir enerji türüdür. Isı enerjisi herhangi bir yanma işleminden elde edilmediği için çevre kirliliği sıfıra yakındır (Turkenburg, 2000).

Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK), Elektrik Piyasası 2020 Yılı Piyasa Gelişim Raporu'na göre Türkiye'de 2020 yılı itibariyle jeotermal enerji bazında 1.613,19 MW toplam kurulu güç ve 9.929,41 GWh toplam elektrik üretimi raporlanmıştır. Aynı rapora göre 2020'de Türkiye'nin toplam elektrik üretiminin %3.3'ü jeotermal enerjiden sağlanmıştır.

2.2.4. Solar (Güneş) Enerjisi

Fotovoltaik ve solar termal sistemler olarak ikiye ayrılmaktadır. Fotovoltaik sistemler hücreler aracılığıyla güneş ışınlarının ısı yerine elektriğe dönüştürülmesi prensibiyle çalışmaktadır. Güneş paneli silikondan yapılan fotovoltaik hücreler yardımıyla güneşten gelen fotonları elektronları atomdan ayırmak için kullanır. Üretilen elektrik şebekeyi besleyebilir ya da kapalı sistemlerde çeşitli bataryalar aracılığıyla depolanabilir ve istenirse DC akımdan AC akıma çevirilerek kullanılabilir. Mevcut durumda kw/saat maliyetlerinin yüksek olması diğer enerji türleri ile rekabet etmesine engel olmaktadır. Zaman geçtikçe teknolojik ilerlemelerin etkisiyle maliyetlerin düştüğü görülmektedir. Fosil enerji kaynaklarının gelecekteki fiyatları ve yenilenebilir enerjiye yönelik oluşturulacak regülasyon ve teşvikler de rekabette önemli rol oynayacaktır (Turkenburg, 2000). Solar termal enerji ise güneş ışınlarının yüksek ısı ile sıvıyı gaza çevirmesi ve yüksek sıcaklıktaki buharın bir türbine gönderilerek elektrik üretilmesi prensibine dayanan bir yöntemdir. Bulutsuz, direkt güneş alan sıcak iklimlere, özellikle çöllere kurulması uygundur. Düşük maliyeti sebebiyle rekabetçidir. Ayrıca fosil yakıt kullanan enerji santrallerine entegre edilerek fosil/solar hibrit bir sistem oluşturulabilir (Turkenburg, 2000). Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK), Elektrik Piyasası 2020 Yılı Piyasa Gelişim Raporu'na göre Türkiye'de 2020 yılı itibariyle güneşten elde edilen enerji bazında 6.667,42 MW toplam kurulu güç ve 11.242,48 GWh toplam elektrik üretimi raporlanmıştır. Aynı rapora göre 2020'de Türkiye'nin toplam elektrik üretiminin %3.7'si güneş enerjisinden sağlanmıştır.

2.2.5. Rüzgâr Enerjisi

Gürültü kirliliği yaratması bakımından çoğunlukla kırsal alanlara kurulan rüzgâr türbinleri aracılığıyla elektrik üretimi de yenilenebilir enerji çatısı altında kabul görmüştür. Üretim kapasiteleri günümüzde MW seviyelerine kadar ulaşmış olmakla birlikte daha yüksek kapasiteli rüzgâr türbinlerinin kurulması konusunda bazı teknolojik limitler söz konusudur. Kapasitenin artırılmasıyla türbin merkezinin yüksekliği ve türbinin dönen bıçaklarının uzunluğu artmaktadır. Bileşenlerin büyüklüğünün artması bu bileşenlerin nakliyesi ve montajını zorlaştırmakta ve bazı durumlarda imkânsız hale getirmektedir. Türkiye rüzgâr enerjisi bakımından büyük potansiyel taşımaktadır (Turkenburg, 2000). Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK), Elektrik Piyasası 2020 Yılı Piyasa Gelişim Raporu'na göre Türkiye'de 2020 yılı itibariyle rüzgârdan elde edilen enerji bazında 8.832,40 MW toplam kurulu güç ve 24.680,83 GWh toplam elektrik üretimi raporlanmıştır. Aynı rapora göre 2020'de Türkiye'nin toplam elektrik üretiminin %8,1'i rüzgâr enerjisinden sağlanmıştır.

2.2.6. Okyanus Enerjisi

Okyanus ya da denizlerden farklı prensiplere dayanarak elde edilen enerjidir. Gel-git ya da büyük dalgaların kinetik enerjisinden yararlanan sistemler olduğu gibi sıcaklık farklarından faydalanarak termal enerjiyi elektrik enerjisine çeviren sistemler de mevcuttur. Okyanus ve denizler büyük potansiyel taşımalarına rağmen bu kaynaklardan elektrik üretimi hala yüksek maliyetlidir. Ancak bu alanda çalışmalar devam etmektedir (Turkenburg, 2000).

2.3. Dünyada Yenilenebilir Enerjiye Yönelim

Son yıllarda iklim, enerjide sürdürülebilirlik gibi temel motivasyonlar uluslararası anlaşmalara ve ülkelerin yenilenebilir enerjiye yönelik politikalar oluşturmasına neden olmuştur. Dünyada, fosil yakıtların yarattığı çevre kirliliği, canlılara verilen zarar ve kısıtlı rezervlere sahip olan fosil yakıtlara bağımlılığın azaltılması, gelişen dünyanın enerji ihtiyacını karşılayacak sürdürülebilir kaynakların geliştirilmesi gibi faktörler yenilenebilir enerji kavramına ilgiyi arttırmıştır. Özellikle küresel ısınma ve iklim değişiminin bilimsel bir gerçek olarak kabul görmesi, yenilenebilir enerji konusunda atılan somut adımların artmasına sebep olmuştur. Son yıllarda birçok ülke, ulusal ve uluslararası anlaşmalar ve teşvikler aracılığıyla yenilenebilir enerjinin yaygınlaşması için ön ayak olmuştur. Yenilenebilir enerji ile paralel bir kavram olan sürdürülebilirlik de birçok kurum ve kuruluş tarafından dikkate alınmaktadır.

Özetle yenilenebilir enerji ile amaçlanan şunlardır:

- Fosil yakıtlardan kaynaklanan hava kirliliğinin azaltılması
- İklim değişikliğinin ve küresel ısınmanın etkilerinin azaltılması
- Ülkelerin enerjide bağımlılığının önüne geçilmesi ve ucuz enerjiye erişim (Enerji güvencesi)
- Enerji kaynaklarını çeşitlendirerek olası olumsuz senaryolara karşı enerji ihtiyacının sürekli olarak karşılanabilmesi
- Ekonomik gelişme ve istihdam sağlanması

Ülkeler gelişmişlik seviyelerine, enerjiye ihtiyaçlarına ve coğrafik yapılarına göre farklı yenilenebilir enerji politikaları yürütmektedir. Bu politikalar bina, ulaşım ve sanayi sektörlerine yoğunlaşmaktadır. En büyük son kullanıcı tüketimi toplam talebe kıyasla %31 ile binalarda gerçekleşmektedir. Bunu %29'luk paylarıyla sanayi ve ulaşım sektörleri takip etmektedir (IEA, 2018). 2017'de bina, ulaşım, sanayi sektörlerinde enerji verimliliği üzerine 236 milyar dolarlık bir yatırım yapılmış olup, bu yatırımların yarısından fazlası %54 oran ile ulaşım sektörünü kapsamaktadır. Bunu takiben %39 ile bina, %7 ile sanayi sektörüne yatırım yapılmıştır (IEA, 2018).

2.3.1. Birleşik Krallık

Ulusal Altyapı Komisyonunun (National Infrastructure Commission-NIC) (2020) raporuna göre, Birleşik Krallık 2050 sıfır emisyon hedefine ulaşmak için 2030'a kadar %50 temiz enerji çalıştırmayı planlamaktadır.

2.3.2. Almanya

2016'da, kamuda ve sanayide sera gazı emisyonlarını azaltmak adına uzun vadeli bir yol haritası oluşturmak amacıyla İklim Aksiyon Planı (CAP) 2050 Almanya Hükümeti tarafından duyuruldu. CAP 2050 ile amaçlanan sera gazı emisyonlarının 2020 itibariyle %40, 2030 itibariyle %55, 2040 itibariyle %70, 2050'ye kadar %80-95 seviyelerinde azaltılmasıdır (Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation, Building and Nuclear Safety-BMUB, 2016).

2.3.3. Danimarka

Danimarka Hükümeti 2050 yılına kadar kömür bağımlılığını sona erdirmek ve düşük-karbon toplumuna dönüşmek için 2018'de enerji anlaşmasını duyurmuştur. Danimarka'nın enerji ihtiyacının %55'inin temiz enerjiden karşılanması için bütçe ayrılmıştır (Ministry of Foreign Affairs of Denmark, 2018).

2.3.4. Çin

2020 Birleşmiş Milletler Genel Toplantısında Çin Başkanı CO₂ emisyonunda 2030'a kadar tavan yapmayı ve 2060'dan önce karbon nötr olmayı hedeflediklerini duyurmuştur. Aralık 2020 Birleşmiş Milletler İklim Zirvesinde Çin Hükümeti Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkı (NDC) hedeflerini 2030 için geliştirebileceğini bildirmiştir. Buna göre CO₂ emisyonlarını düşürme hedeflerini arttırmış, güneş ve rüzgâr enerjisi kurulu toplam gücü arttıracaklarını belirtmiş ve kömür bazlı enerji üretimi ile kömür tüketimini ciddi anlamda sınırlayacağını bildirmiştir (IEA, 2021b).

2.3.5 Türkiye

Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun 18.05.2005 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu yasayı takiben bazı regulasyonlar yürürlüğe girmiş ve düzenlemeler zaman içinde yapılmıştır. Türk Hükümeti öncelikli olarak yenilenebilir enerjiden elektrik

üretimini minimum %30'a çıkarmayı, enerji üretiminde doğal gaz kullanımını ise %30 azaltmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda Türk Hükümeti ilgili yasaya bağlı olarak 2023'e kadar ekonomik olarak uygulanabilir olan hidroelektrik enerji, rüzgâr enerjisi, jeotermal enerji ve güneş enerjisi kullanımını tam olarak devreye almak için gerekli düzenlemeleri planlamıştır. Bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi amacıyla hidroelektrik kurulu güç kapasitesinin 20,000 MW, rüzgâr enerjisinin 19,200 MW artması önümüzdeki 15 sene içinde öngörülmektedir (Basaran, Dogru, Balcik, Ulugtekin, Goksel, & Sozen, 2015).

Yola çıkan yenilenebilir enerji hedefleri şunlardır:

- 2023'e kadar toplam elektrik üretiminin %30'unun yenilenebilir enerji kaynaklarından karşılanması.
- 2023'e kadar ekonomik olarak kullanılabilir tüm hidrolik kaynakların elektrik üretiminde kullanılması.
- 600 MW jeotermal enerjinin 2023'e kadar devreye alınması.
- 20,000 MW rüzgâr enerjisinin 2023'e kadar kullanıma alınması (Saygin & Cetin, 2011).

2.4. Yenilenebilir Enerjinin Kullanımına İlişkin Uluslararası Anlaşmalar

Yenilenebilir enerjinin yolunu açan tüm anlaşmalar iklim değişikliği ve çevre kirliliğinin önüne geçilmesi fikrinden yola çıkılarak oluşturulmuştur. Dünya çapında sürece katkıda bulunan birçok forum, ajans, organizasyon olmasına karşın temel üç anlaşmadan söz edilebilir.

2.4.1 Birleşmiş Milletler İklim Konferansı

1992 yılında yapılan bu anlaşma iklim değişikliğiyle mücadele konusunda temel bir anlaşma niteliği taşır. Temel amacı insan eliyle iklim sistemine verilen zararın önüne geçmektir. Taraflar bu anlaşmada iklim değişikliği ve bunun yan etkilerinin insanlığın ortak sorunu olduğunu kabul etmişlerdir. Türkiye EK-2 listesinden çıkarılarak 2002 yılında EK-1 geçiş ekonomisi sınıfına dâhil olmuştur. EK-2'de bulunan 23 ülke ve Avrupa Birliği iklim değişikliğiyle mücadelede maddi kaynak gereken ülkelere destek veren sanayileşmiş ülkelerdir (United Nations, 1992b).

2.4.2 Kyoto Protokolü

1997 yılında imzalanan protokolle birlikte Ek-1'de yer alan ülkeler belirtilen 6 sera gazının salınımlarını 1990 yılındaki seviyesinden %5 aşağıya çekmeyi taahhüt etmişlerdir. Bunun yanında enerji kullanımına ilişkin limitler getirilmiş, ülkeler alternatif enerji kaynaklarına yönelmeleri için teşvik edilmiştir (United Nations, 1992a).

2.4.3 Paris Anlaşması

2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması yasal olarak bağlayıcılığı olan bir anlaşmadır. Temel amacı küresel ısınmayı 2°C altında tutmaktır. Bu hedefi gerçekleştirebilmek için ülkeler sera gazı emisyonlarını düşürme yolunda planlama ve raporlama yapmalıdır. Ülkelerin artan enerji ihtiyaçları göz önünde bulundurulduğunda fosil yakıtlardan uzaklaşmak ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek bu anlaşmanın doğan bir sonucu olmaktadır (United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), 2015).

2.5. Temiz Elektrik Tanımı

Temiz elektrik; hidroelektrik, rüzgâr, güneş, biyo-kütle gibi karbon emisyonunu arttırmayan enerji kaynaklarından üretilmiş elektrik olarak tanımlanmaktadır (Phadke, 2020).

2.6 Yenilenebilir Enerjiye Yönelim ile Elektrikli Araçlara Talep Arasındaki İlişki

Ulaşım günümüzde fosil yakıt tüketiminin en yüksek olduğu ve buna bağlı olarak CO₂ emisyonunun %25 sorumlusu olan bir sektördür. Araç filoları son dönemde %80 artmasına rağmen enerji ihtiyacı yalnızca %20 artmıştır. Bu sonuç büyük oranda enerjide verimlilik ve bir miktar elektrikli araçların artışına bağlıdır. Yüksek verimlilik kısıtlı stoğa sahip bio-yakıtların kullanımını da mümkün kılmıştır (IEA, 2021c). Karayolu ulaşımının enerji ilişkili CO₂ emisyonunun artmasındaki payı elektrikli araçları ön plana çıkarmıştır. Açıklanan taahhüt edilmiş senaryolara göre elektrikli araçların pazar payının ciddi oranda artış göstereceği öngörülmektedir. Birçok ülkede net sıfır emisyon hedeflerine ulaşmak için iddialı yeni hedefler ortaya atılmıştır. Birleşik Krallık hibrit dâhil tüm içten yanmalı motorların satışını 2035 itibarıyla yasaklamak için hedef belirlemiştir. Kanada da 2035 için benzer bir hedef ortaya atmıştır. Avrupa Birliği de yakın zamanda yeni içten motorlu araçların satışını 2035 yılından itibaren yasaklayan bir paket açıkladı. Çin ise elektrikli araç geçişinin merkezinde bulunarak büyük adım atmıştır ancak içten yanmalı motorların aşamalı olarak azaltılması konusunda bir taahhüt zaruridir (IEA, 2021c).

2.7 Elektrikli Araç Pazarı ve Otomotiv Sektöründeki Yeri

2.7.1. Elektrikli Aracın Tanımı

Elektrikli araçlar kısmen ya da tam olarak elektrik enerjisi ile çalışan araçlara verilen genel isimdir. Hibrit otomobiller fosil yakıt enerjisi ile elektrik enerjisini bir arada kullanırken tam elektrikli otomobiller sadece elektrik enerjisi ile hareket sağlamaktadır.

2.7.2. Elektrikli Araç Tipleri

Ticari anlamda ilerleme kaydetmiş ve üretim aşamasına geçmiş hibrit (HEV), Plug-in hibrit (PHEV) ve tam elektrikli araçların (FEV) yanında yakıt hücreli otomobiller (FCEV) ve hafif hibrit otomobiller (MHEV) mevcuttur. Hibrit araçlar fosil yakıt da kullanması sebebiyle tamamen elektrikli otomobillere kıyasla daha az doğa dostu olarak kabul edilmektedir. Tablo 1’de elektrikli araç tipine göre karbon salınımları belirtilmiştir.

Tablo 1. Farklı tipte elektrikli araçların km başına CO₂ salınımı

Araç Tipi	HEV	PHEV	FEV
CO2 WLTP (g/km)	110	31	0

Kaynak: Andersson, 2021

2.7.2.1 Tam Elektrikli Otomobiller (FEV)

Tam elektrikli araçlar yalnızca bir elektrik motoru aracılığıyla hareketi sağlar. Elektrik, şarj olabilen batarya paketleri ve bazı durumlarda kapasitör veya volan aracılığıyla üretilmektedir. Bataryanın şarjı plug-in hibrit araçlarla benzer şekilde yapılabilir. Hibrit araçlarla birlikte tam elektrikli araçlar da ciddi anlamda zararlı seragazi salınımını düşürse de aslında tam elektrikli araçların salınım seviyelerini düşürme noktasında potansiyeli hibrit araçlara göre çok daha büyüktür (Poullikkas, 2015).

2.7.2.2 Hibrit Otomobiller (HEV)

Hibrit araçlarda hareketi sağlayan geleneksel bir içten yanmalı motor ve batarya/elektrik motor sistemi vardır. Batarya/elektrik motoru sisteminin varlığı ile yakıt ekonomisi ya da geleneksel içten yanmalı motorlara kıyasla daha iyi performans amaçlanmaktadır. Hibrit araç sistemlerinin temel özelliği jeneratör olarak çalıştığında elektrik üretirken bataryayı şarj eden, motor olarak kullanıldığında tekerleklere güç sağlayan motor/jeneratör sisteminin varlığıdır. Sistemin şarj olması içten yanmalı motora bağlanmış motor/jeneratör sisteminden ya da rejeneratif fren sistemi aracılığıyla elde edilen kinetik enerji ile sağlanır (Poullikkas, 2015).

2.7.2.3. Plug-in Hibrit Otomobiller (PHEV)

PHEV otomobiller içten yanmalı motora ve batarya paketine sahip olması sebebiyle temelde hibrit otomobillere benzemektedir. Aslında bu araçlar dış enerji kaynaklarından şarj olabilen batarya depolama sistemi bulunan hibrit otomobiller olarak tanımlanmaktadır (Poullikkas, 2015).

2.7.2.4. Yakıt Hücreli Otomobiller (FCEV)

Yakıt hücreli araçlar da tam elektrikli araçlar başlığı altında değerlendirilebilse de itiş gücünü sağlayan elektrik enerjisi, şarj olabilen bir batarya paketi yerine yakıt hücreleri aracılığıyla sıkıştırılmış hidrojen ve oksijenden üretilir.

2.8. Elektrikli Araçların Otomotiv Sektöründeki Yeri

Dünyada iklim değişikliği kaynaklı çevresel kaygılar artarken bu iklim değişikliğine sebep olan sera gazı salınımının en büyük sebeplerinden biri olan ulaşım sektöründe de büyük gelişmeler kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda elektrikli araçlara yönelik gerekli Ar-Ge çalışmaları ile birlikte altyapı çalışmaları da hızlanmıştır. Son yıllarda elektrikli otomobil teknolojisi bu araçların ticari anlamda yaygınlaşmasının önünü açacak şekilde gelişmiştir.

Elektrikli araçların 2016'daki %2'lik küresel payını 2030 %22'ye çıkarması beklenmektedir. 2017'de küresel çapta elektrikli araç satışı ilk kez milyon adeti geçmiştir. Mevcut gidişatta, elektrikli araç üreticileri küresel hafif araç pazarının %5'ine tekabül eden 4,5 milyon adetle 2020'de bu başarıyı neredeyse dörde katlamıştır. 2025'e kadar elektrikli araç satışlarının 10 milyon, 2030'a kadar 28 milyon ve 2050'e kadar 56 milyon adede çıkması beklenmektedir (Agrawal & Rajapatel, 2020).

Çin elektrikli araç pazarı 2017'de %72 genişleyerek Çin'in bu pazardaki liderliğini sağlamıştır. Çin an itibarıyla %94 satış payıyla ABD ve Avrupa Birliği'nin toplamından daha büyük bir elektrikli araç pazarına sahiptir. Yerel orijinal ekipman üreticileri Çin elektrikli araç pazarını domine etmektedir (Hertzke v.d., 2018).

Tablo 2. Elektrikli araç pazar ve sanayi indeksine göre ülke sıralamaları

Sıralama	Elektrikli Araç Pazarı	Elektrikli Araç Endüstrisi
1	Norveç	Çin
2	Çin	Japonya
3	İsviçre	Almanya
4	İsveç	ABD
5	Hollanda	Güney Kore
6	ABD	Fransa
7	Fransa	Hindistan
8	Birleşik Krallık	İtalya

Kaynak: Hertzke, Müller, Schenk, & Wu, 2018

2.9. Elektrikli Araçların Türkiye'deki Pazar Payı

Elektrikli araçlar Türkiye otomobil pazarında çok düşük bir yüzdeye sahiptir. Bunda altyapı, yasal düzenleme, teşvik ve politikaların eksikliğinin etkisi büyüktür.

Tablo 3. 2016 ve 2020 arası Türkiye'de elektrikli araç satışları (Tesla satışları hariç)

Araç Tipi	2016	2017	2018	2019	2020 ^a

Tam Elektrikli Araç	44	77	155	222	82
Plug-in Hibrit Elektrikli Araç	83	27	39	39	17
Hibrit Elektrikli Araç	867	4424	3837	10976	3218
Toplam	994	4528	4031	11237	3317

^a2020 ilk çeyrek satışları

Kaynak: Gönül, Duman, & Güler, 2021

2.10 Elektrikli Araçlara İlişkin Ar-Ge ve İnovasyon

Dünyada temiz elektriğe yönelim ile birlikte büyüyen elektrikli araç sektöründe birçok firma Ar-Ge çalışmalarına ciddi bütçeler ayırarak elektrikli otomobillerin ticarileşmesi, tüketici taleplerini karşılama, üretim maliyetlerinin düşürülmesi, altyapı teknolojilerinin geliştirilmesi, daha fazla doğa dostu olması gibi pek çok konuda çalışmalar yürütmektedir. General Motors'un açıkladığı modüler elektrikli araç platform ve batarya sistemi; montaj kolaylığı, düşük maliyet ve kamyon, suv, ticari araç, binek araç gibi farklı segmentlerde araçlara uygulanabilirliği ile ön plana çıkmaktadır. Ayrıca bu teknoloji firmalar için karlılığı artırma yolunda iş birliği yapmalarına imkân sağlayacaktır (GM Corporate Newsroom, 2020). Elektrikli araç sektöründe üreticilerin en büyük imtihanı batarya performansı olmuştur. Batarya menzilin artması şarj etme frekanslarının azalması anlamına gelmektedir. Bu da şarj istasyonu sayısı gibi altyapı problemlerini azaltırken, şarj etmek için kaybedilecek zamanı azaltarak müşteri memnuniyetini arttıracaktır. 2015-2020 yılları arasında tam elektrikli araçların batarya menzili yaklaşık %60 oranında artmıştır. Blok zinciri teknolojisini kullanarak ödeme yapmayı sağlayan şarj istasyonu ağları, araçların interneti fikriyle kullanıcı, araç ve şarj istasyonlarını birbirine bağlamayı amaçlayan sistemler geliştirilmektedir (Greenflux, 2021).

2.11 Elektrikli Araç Sektörünün Önündeki Engeller ve Fırsatlar

Gelecekte elektrikli araçların ulaşım sektörünü domine edeceği öngörülmekle birlikte geçiş sürecinde bu dönüşümün hızını tayin edecek bazı engeller ve fırsatlar iyi analiz edilmelidir.

2.11.1. Elektrikli Araç Sektörünün Önündeki Engeller

Şarj İstasyonlarının Eksikliği

Halka açık hızlı şarj altyapısının eksikliği insanların elektrikli araç alma isteksizliğinin en büyük sebebidir. Birçok elektrikli araç evde şarj olabilmemesine rağmen uzun mesafeler kaydeden ya da evde şarj imkânı olmayan kullanıcılar için hızlı şarj altyapısı önemli olmaktadır. ABD'de 16000 şarj istasyonu

bulunmasına rağmen bu sayı akaryakıt istasyonlarının yedide birine tekabül etmektedir. Hızlı şarj karlılığı düşük ve pahalı olduğundan bu istasyonların 2000'den daha azı hızlı şarj hizmeti sunmaktadır. Yeterli miktarda şarj istasyonu olmadığı sürece insanlar elektrikli araç alımına sıcak bakmayacaklardır. Öte yandan şarj istasyonlarının artması için de elektrikli araç sayısının artması ve buna bağlı olarak karlılığın artması gerekmektedir (Agrawal & Rajapatel, 2020).

Düşük Karlılık

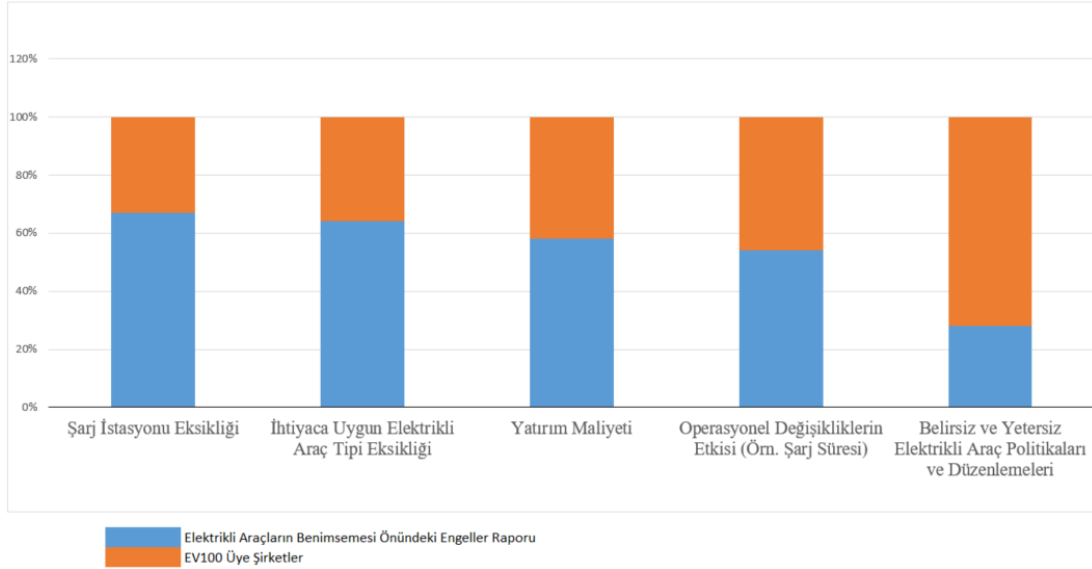
Karlılığın daralması da elektrikli araç üreticileri için başka bir sorun teşkil etmektedir. Elektrikli araç geliştirmede kullanılan ileri teknoloji ve yatırım miktarı her yıl artmaktadır (Agrawal & Rajapatel, 2020).

Hammadde Talep Artışı

Elektrikli araçların artışıyla birlikte kobalt ve lityum gibi batarya malzemelerine duyulan talebi arttırmıştır. Kısıtlı tedarik bu talep artışı ile bir araya gelmesi batarya fiyatlarında ciddi artışlara sebebiyet verebilir. Bu artış elektrikli araç fiyatlarını ciddi anlamda arttırarak bu sektörün önünde engel oluşturabilir (World Economic Forum, 2021).

IEA da "Global EV Outlook 2021" raporunda elektrikli araçların benimsenmesinin önündeki engelleri beş kategoride özetlemiştir.

Şekil 1. Elektrikli Araçların Benimsenmesinin Önündeki En Büyük Beş Etken

Kaynak: IEA, 2021a

2.11.2. Elektrikli Araç Sektöründeki Fırsatlar

- Ulaşımında çevresel kirlilik ve gürültünün azaltılması
- Petrole olan bağımlılığın azaltılması
- İş dünyası ve bilimin yeni bir pazarın oluşturulması için ortak çalışmalar yürütmesi
- İçten yanmalı motorlu araçların salınım seviyesinin 95 g CO₂/km'ye, kamyonetlerin 147 g CO₂/km'ye sabitlenmesi elektrikli araçların geliştirilmesinde rekabetçi bir ortam yaratacaktır (Raslavičius v.d., 2015).
- Toplum tarafından çevre dostu görünmenin tüm dünyada prestijli bir kimlik haline gelmesi

2.12 Elektrikli Araçlara Yönelik Tüketici Tercihleri ve Satıcı Yaklaşımları

2.12.1. Elektrikli Araçlara İlişkin Satıcıların Rolü

Tam elektrikli araç ve hibrit araç teknolojilerinin fosil yakıt kullanan araçlara kıyasla daha yeni teknolojiler olması satıcılara ekstra sorumluluklar getirmektedir. Bu araçların doğru şekilde tanıtılması, müşteri şüphe ve önyargılarının yok edilmesi, müşterinin ihtiyaçlarına en iyi cevap veren elektrikli aracın bulunması satıcının bilgi ve becerisinin sonucu olacaktır. Zarazua de Rubens, Noel ve Sovacool (2018) yaptığı çalışmada satıcıların müşterilere bulunduğu elektrikli araç satışına engel oluşturan beyanların dokuz kategoriden birine girdiğini saptamıştır. Bunlar; satıcının elektrikli araçlara karşı ilgisiz olması, müşterilerin yanlış yönlendirilmesi, elektrikli araç modellerinden bahsetmenin ihmal edilmesi, elektrikli modellerin kalitesiz bir seçim gibi tarif edilmesi, görülebilecek bir elektrikli modelin mevcutta olmaması, hibrit modellerin karbonsuzlaşma için ideal olmaması, vergi sisteminin geleneksel araçların lehine olduğunun iddia edilmesi ve elektrikli araç segmentlerinin yeterli olmamasıdır.

2.12.2 Elektrikli Araçlara İlişkin Tüketici Deneyimleri ve Motivasyonları

Gökdeniz (2019) 50 katılımcı ile yapmış olduğu çalışmada elektrikli ürün görünüşü ile alakalı olumlu izlenimleri fütüristik, lüks/pahalı, ferahlık, konforlu, klasik/standart, güvenli, sade, çekici, sportif/hızlı olarak, olumsuz izlenimleri sade olmama, rahatsız, iticilik, dağınıklık, nostaljik izlenimler olarak tespit etmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun daha geleneksel tasarıma sahip olan aracı tercih edebileceklerini söylemeleri bu çalışma özelinde kullanıcıların fütüristik tasarımlara karşı mesafeli olduğu sonucuna varılmasına sebep olmuştur.

Rezvani, Jansson ve Bengtsson (2018) çalışmasında faydacı, hedonik (hazsal) ve normatif (kuralcı) motivasyonların elektrikli araç sahiplenmedeki eşzamanlı etkisini incelemiştir. Çalışmaya göre bu üç etken elektrikli araç sahiplenmede direkt olarak pozitif bir etkiye sahiptir. Hedonik motivasyonlar en güçlü etkiye sahipken, faydacı ve normatif motivasyonlar da kayda değer etkiye sahiptir. Ayrıca çalışmaya göre bu motivasyonların ilişkili olduğu ve birbirlerini pozitif yönde etkilediği de tespit edilmiştir. Ayrıca araç kullanmanın çevresel etkilerini azaltma konusunda yüksek sosyal normlara sahip kişiler daha düşük sosyal normlara sahip kişilere göre elektrikli araç sahip olma konusunda daha büyük bir motivasyona sahiptir. Bu normalara sahip kişiler ayrıca çevre dostu olmaktan gurur duymaktadır.

2.12.3. Elektrikli Araçlara İlişkin Tüketici Beklentileri ve Tercihleri

Geleneksel araçlar söz konusu olduğunda tüketiciden tüketiciye öncelikler değişmekle birlikte satın alımlarda genel olarak iç ve dış tasarım, malzeme kalitesi, beygir gücü, yakıt sarfiyatı, güvenlik, sürüş konforu, fiyat yedek parça ve bakım maliyeti gibi birçok değişken göz önünde bulundurulmaktadır. Söz konusu elektrikli araçlar olduğunda bunlara batarya performansı, batarya ömrü, şarj süresi ve şarj istasyonlarının sayısı gibi bazı etkenler de eklenmektedir.

2.12.3.1 Sürüş Menzili

Sürüş menzili elektrikli araç tüketicileri için en büyük soru işaretlerinden biridir. Bunun sebebi yeterli sayıda şarj istasyonunun olmayışı ve bataryanın şarj olması için beklenilecek süredir. Şarj istasyonlarının sayısının artması ve hızlı şarj teknolojilerinin gelişmesi sürüş menzili ile ilgili kaygıları bir miktar azaltsa da elektrikli araç üreticileri sürüş menzilin artması için yüksek araştırma bütçeleri ayırmaya devam etmektedir.

Hali hazırda satışa sunulmuş araçlara baktığımızda araçların ortalama 315 km sürüş menziline sahip olduğunu görülmektedir. Bu araçlar içinde 640 km ile en yüksek gerçek menzile sahip model Mercedes EQS 450+ olmaktadır (Electric Vehicle Database, 2022a). Ancak yol ve hava şartlarına göre bu menzil yüksek oranda artıp azalabilmektedir. Aynı model için otoban ve soğuk hava şartlarında sürüş menzili 470 km'ye düşerken, şehirde ve ideal hava şartlarında 895 km'ye kadar çıkmaktadır. Sürüş menziline yolun yapısı, araç ısıtma/soğutma sistemlerinin kullanılması, hız ve sürüş karakteristiği ciddi anlamda etki etmektedir (Electric Vehicle Database, 2022b).

2.12.3.2 Batarya Özellikleri

Üreticiler batarya kapasitesini arttırırken batarya ağırlığını da düşürmek için çaba sarfetmektedir. Mevcut elektrikli araç modelleri içinde Mercedes Eqs Amg 53 4Matic+ modeli 107.8

kWh kullanılabilir bataryası ile en büyük batarya kapasitesine sahipken sektörde ortalama batarya kapasitesi ≈ 60 kWh olduğu görülmektedir (Electric Vehicle Database, 2022c).

2.12.3.3 Altyapı

Günümüzde yaygın olarak sabit şarj istasyonları ve evde şarj seçenekleri kullanılmasına rağmen farklı teknolojiler üzerine inovasyon çalışmaları devam etmektedir. Sabit şarj istasyonları olan şahsi şarj istasyonları ve halka açık şarj istasyonlarının yanında batarya değiştirme, kablosuz şarj, mobil şarj sistemleri ve kullanıcılar arası şarj sistemleri de geliştirilmektedir.

2.12.3.4 Satış Fiyatı

Elektrikli araç teknolojisinde üreticiler fiyat optimizasyonu üzerine çalışmalarına devam etse de fosil yakıt kullanan araçların ilk yatırımı günümüzde hala daha ekonomik olmaktadır. Palinski (2017) çalışmasında Almanya ve Kaliforniya'da satılan C ve F segmentine ait tam elektrikli, hibrit ve içten yanmalı motora sahip araç fiyatlarını kıyaslamıştır. C segmentinde yapılan kıyaslamada tam elektrikli Ford Focus Electric modeli Almanya'da 34.900 Avro fiyattan satılırken Kaliforniya'da ödenek ve indirimlerle 20.026 Avro fiyattan satılmaktadır. Kıyaslamamın diğer tarafında bulunan içten yanmalı motora sahip Volkswagen Golf GTI ise Almanya'da 33.800 Avro'dan satılırken Kaliforniya'da 30.230 Avro'dan satılmaktadır. Buna göre Kaliforniya'da elektrikli araç sahibi olmak için Almanya'ya kıyasla daha az ilk yatırıma ihtiyaç duyulmaktadır. Aynı kıyaslama F segmentinde yapıldığında da benzer bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Elektrikli bir model olan Tesla Model S 90D Kaliforniya'da 85.589 Avro'dan satılırken Almanya'da 110.920 Avro fiyattan satılmaktadır. Rakibi içten yanmalı motora sahip BMW 550i Gran Coupé xDrive ise Kaliforniya'da 95.192 Avro fiyattan satılırken Almanya'da 98.200 Avro fiyata sahiptir. Buradan çıkarılacak sonuç Kaliforniya'da uygulanan vergi indirimleri ve ödenekler elektrikli araçları ilk yatırım perspektifinden daha cazip hale getirmeyi başarmıştır. Türkiye pazarına bakıldığında ise Cengiz ve Yavuz (2020)'un çalışmasında da görüldüğü üzere, Avrupa ülkeleri ile Türkiye'de elektrikli araçlara yönelik kamusal teşviklerin kıyaslandığında Türkiye'de bu teşviklerin daha az olduğu görülmektedir. Halen fosil yakıt kullanan araçların ilk yatırımının Türkiye'de daha ekonomik kalması sebebiyle elektrikli araçların satış fiyatları tüketicilerin gözünde yeterince cazip seviyeye ulaşmamaktadır.

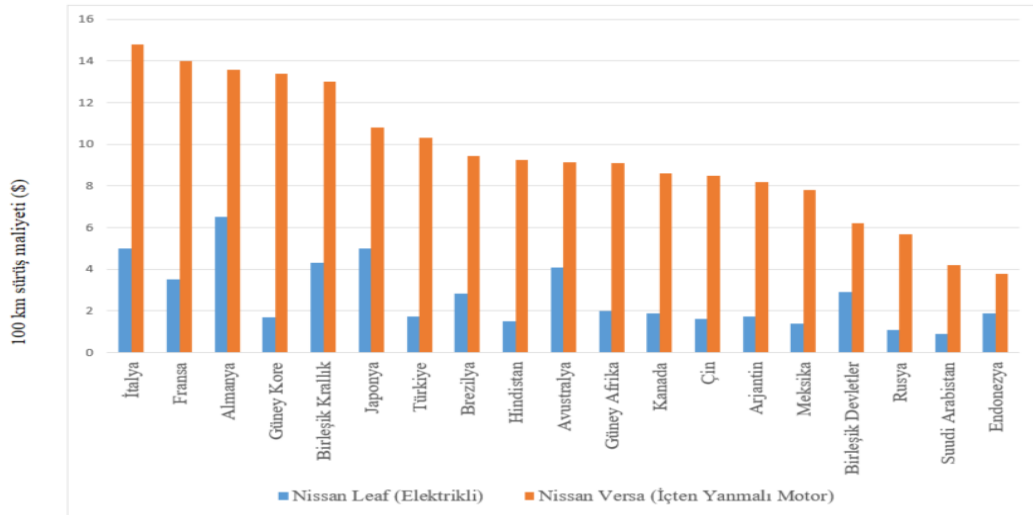
2.12.3.5 Araç Performansı

Araç performans değişkeni olarak hızlanma ve azami hız ele alındığında elektrikli araçların hızlanma verilerinin ortalama daha iyi olduğu ancak elektrikli olmayan geleneksel araçlarda ise azami hız ortalama verilerinin daha iyi olduğu görülmektedir. İçten yanmalı motorlar yüksek hızlarda maksimum torka ulaşırken elektrikli araçlar 0 km/saat hızdan başlayarak maksimum torku üretmeye başlar. Bu da içten yanmalı motora sahip araçlara kıyasla daha iyi bir hızlanma performansı anlamına gelir (Whitehead, 2019). Her ne kadar elektrikli araç sektöründe son yıllarda ciddi gelişmeler yaşanmış olsa da elektrikli araçların azami hız konusundaki dezavantajı tek vitesli şanzıman kullanmasından kaynaklıdır.

2.12.3.6 Operasyon Maliyeti

Gönül, Duman ve Güler (2021) yaptığı çalışmada farklı ülkeler için aynı markaya ait içten yanmalı motora sahip bir model ve elektrikli başka bir modelin birim mesafedeki sürüş maliyetleri kıyaslanmıştır. Tabloya göre araştırmaya dâhil edilen 19 ülke için de elektrik enerjisi ile ulaşımın birim maliyeti fosil yakıtlara göre ciddi anlamda düşük olduğu görülmektedir.

Şekil 2. 100 km sürüşte Elektrikli Araç Şarj ve İçten Yanmalı Motorlu Araç Yakıt Dolu Maliyet Kıyaslaması

Kaynak: Gönül, Duman, & Güler, 2021

2.12.3.7 Bakım Maliyeti

Elektrikli araçlar daha az hareketli parça içermesi sebebiyle daha düşük bakım maliyetlerine sahiptir. Bunun yanında bakım maliyetlerini düşüren yağ ve filtre değişimi gibi periyodik masrafların olmamasıdır. Harto (2020) yaptığı çalışmada fosil yakıt kullanan içten yanmalı motora sahip bir aracın 200.000 millik yaşam süresi boyunca bakım maliyetinin 9.200 \$ olduğunu saptamış ve buna karşılık tam elektrikli bir aracın yaşam süresi boyunca bakım maliyetinin 4.600 \$ olduğunu belirtmiştir.

2.12.3.8. Demografik Değişkenler

Fuels Institute (2021) raporuna göre;

- Tam elektrikli araçları tercih eden tüketicilerin %44,8'i, plug-in hibrit araçları tercih eden tüketicilerin %54'ü 25-54 yaş aralığındaki bireylerden oluşmaktadır.
- Tam elektrikli araçları tercih eden tüketicilerin %57'sinin, plug-in hibrit araçları tercih eden tüketicilerin %60'ının yıllık geliri 100.000 \$ üzerindedir.
- Cinsiyetlere göre incelendiğinde tam elektrikli ya da plug-in hibrit araçları tercih eden tüketicilerin %75'ini erkekler oluşturmaktadır.
- Elektrikli araç tüketicilerinin %41'ini dört yıllık üniversite derecesine sahip kişiler oluşturmaktadır. Buna karşılık en düşük oran %10 ile iki yıllık dereceye sahip kullanıcılara aittir.

Fuels Institute (2021) raporunda Türkiye'de elektrikli araçları tercih eden tüketici kitlesinin genellikle genç veya orta yaşlı, orta gelir seviyesi ve üzerinde, üniversite mezunu ve erkek ağırlıklı olduğu vurgulanmaktadır. Elektrikli araçların hızlanma performansının daha güçlü, bakım maliyetlerinin daha düşük olması, ileri teknoloji ve inovatif iç ve dış donanım özelliklerine sahip olması gibi unsurların eğitim ve gelir seviyesi yüksek, teknoloji ve otomasyona ilgi duyan ve bakım maliyetleri konusunda hassas olan erkek müşteri segmenti tarafından öncelikle tercih edilmesinde etken olduğu görülmektedir.

2.12.3.9 Devlet Teşvik ve Yardımları

Her ülkede standart bir politika uygulanmaması sebebiyle teşvikler tüketiciler açısından farklı oranda önem arz etmektedir. Vergi muafiyetleri, satın alma fiyatı üzerinden yardımlar, sigorta imtiyazları, bedava şarj, bedava park sıkça uygulanan tüketicileri etkileyen teşvik ve yardımlardandır.

2.12.3.10 Pazarlama İletişim Faaliyetleri

Gärling (2001) pazarlama iletişim faaliyetlerine yönelik aşağıdaki üç çalışmayı gerçekleştirmiştir;

- M-EV99: İsveç otomotiv pazarı için üretilmiş internet tabanlı bir pazarlama aracı olup, kullanıcıların gezinti ve tıklama verilerini analiz etmektedir. Katılımcılara bu araç öğretilip uygulanarak elde edilen veriler analiz edilmiştir.
- Teşhir alanı ziyareti: Eğitimli araştırma görevlilerinin satıcı olarak görev yaptığı otantik turlar gerçekleştirilmiştir.
- Ücretsiz deneme: Bu deneme stratejisinde katılımcılara günlük ulaşım için Renault Clio Electric verilmektedir.

Barın, Bingöl ve Karaarslan (2021) yaptıkları çalışmada pazarlama iletişim faaliyeti olan Youtube gönderilerini incelemiş ve özetle şu sonuçlara varmışlardır:

- 147 gönderi ile Youtube’u en az kullanan Jaguar markasının paylaşımlarının %23,12’si elektrikli otomobiller üzerindedir.
- Elektrikli araçlarla ilgili en az paylaşımı yapan Renault paylaşımlarının sadece %0,40’ını elektrikli araçlara ayırmıştır.
- Bazı markalar paylaşımlarında erkek modeller kullanırken bir kısmı ise eşit miktarda erkek ve kadın modeller kullanmıştır.
- Markalar şarj, sürdürülebilirlik, değişim ve araç özellikleri kategorilerinden bir veya birkaçını baz alarak farklı mesajlar vermektedir.

Fuel Institute (2021) raporunda tam elektrikli veya plug-in hibrit araçları tercih eden tüketicilerin %75’ini erkeklerin oluşturduğu vurgulanmakta olup, Barın, Bingöl ve Karaarslan (2019)’in çalışmasında da görüldüğü üzere markaların pazarlama iletişimi paylaşımlarında ağırlıklı olarak erkek model kullanmaları mevcut müşteri kitlesi ile uyumlu görünmektedir. Ancak elektrikli araç pazarını büyütmek ve bu pazara yeni hedef müşteri segmentlerini katmak isteyen pazarlama stratejistlerinin henüz ilgi ve farkındalığı yeterli seviyede bulunmayan kadın tüketicilere yönelik pazarlama iletişim faaliyetlerini, paylaşımlarında kadın modellerin kullanımı, kadınların daha fazla vakit harcadıkları sosyal mecralarda yer almaları yolu ile artırmaları yerinde olacaktır.

2.12.4 Elektrikli Araç Tercihlerine Yönelik Geçmiş Çalışma Bulguları

Byrła, Chatterjee ve Ciabiada-Bryła (2022) bibliyometrik analiz yöntemi kullanarak tamamladıkları sistematik literatür tarama çalışmasında 2015 ile 2022 yılları arasında tüketicilerin elektrikli araçlara yönelik faktörlerini inceleyen 57 çalışmanın sonuç bulguları Tablo 4’de görülmektedir.

Tablo 4. 2015-2022 Yılları Arasında Yapılan Elektrikli Araç Tercihlerini Etkileyen Faktörleri Saptamaya Yönelik Çalışma Bulguları

Yazar	Yıl	Elektrikli Araç Tercihlerini Etkileyen Faktörler
Ahmadi v.d.	2015	Sosyo-ekonomik faktörler
Helveston v.d.	2015	Hükümet sübvansiyon desteği
Nichols, Kockelman ve Reiter	2015	Hava kalite indeksleri
Lebeau, Macharis ve Van Mierlo	2016	Batarya şarjı ve şarj altyapısı
Junguera v. d.	2016	Tüketicilerin şarj süresi ve araç fiyat algıları
Jansson v.d.	2017	Tüketicilerin öz farkındalığı, kişilerarası etkileşimi, tutumsal faktörler
She v.d.	2017	Güvenlik, güvenilirlik, batari menzili

Huang ve Qian	2018	Araç sahiplik sembolleri ve risk karşıtlığı gibi psikolojik tüketici faktörleri
Abotalebi v.d.	2019	Satın alma fiyatı, finansal teşvikler ve şarj altyapısı
Carley v.d.	2019	Teknoloji
Chu v.d.	2019	Minimize edilen operasyonel maliyetler ve kullanıcı memnuniyeti
Featherman v.d.	2021	Tüketici fayda algısı ve yeni teknolojileri satın alma istekliliği
Chhikara	2021	Hükümetin finansal ve finansal olmayan faydalarla desteklediği Ar&Ge yatırımları
Dong	2022	Şeffaf ve adaptasyonu kolay politikalar
Srivastava v.d.	2022	Hükümetlerden yapılan tavsiyeler
Almansour	2022	Sürdürülebilirlik perspektif motivasyonu
Plananska ve Gamma	2022	Servis şarj taahhütleri
Shakeel	2022	Güneş enerjisine adapte olma ilişkili bilişsel tüketici davranışı
Ruoso ve Riberio	2022	Sosyo-ekonomik faktörler

Kaynak: Bryla, Chatterjee & Ciabiada-Bryla, 2023

5. Sonuç ve Öneriler

Çevre dostu yenilenebilir kaynaklardan elektrik üretimi konusunda küresel çapta yapılan protokol ve sözleşmeler bulunmaktadır. Bunların en yenisi ve yasal bağlayıcılığı da olan Paris Anlaşması 2015 yılında 195 ülke ve Avrupa Birliği tarafından imzalanmıştır (United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), 2015). Üretim süreçlerinin dekarbonizasyonu konusunda ise Grant, Deak, ve Pell (2020) yaptığı çalışmada elektrikli araçların imalatında ortaya çıkan karbon salınımlarından bahsetmekte ve Volkswagen firmasının elektrikli araç üretirken içten yanmalı motora sahip bir araç üretmekle kıyasladığında 2.5 kat daha fazla karbon salınımına sebep olduğu iddialarına yer vermektedir. Çalışmanın devamında elektrikli araç bataryalarında kullanılan lityum üretiminin dekarbonizasyonu üzerine öneriler yer almaktadır. Üretim süreçlerinin çevre dostu olmadığı görüşü karşıt argüman olarak sunulsa da firmaların yatırımları ve akademik çalışmaların ışığında gelecekte üretim süreçlerinin daha çevre dostu olacağı öngörülmektedir.

Literatürde yer alan çalışmalarda tüketicilerin çoğunluğunda genel kanı Türkiye’de elektrikli araçlara yönelik teşvik olmadığı ve vergi indirimlerinin de yetersiz olduğu şeklindedir. Cengiz ve Yavuz (2020) da çalışmasında Avrupa ülkeleri ile Türkiye’de elektrikli araçlara yönelik kamusal teşvikleri kıyaslamış ve Türkiyede bu teşviklerin daha az olduğu sonucuna varmıştır. Tüketicilerin altyapı konusunda beklentisi şarj istasyonlarının sayısının artması ve teknolojisinin gelişmesi yönündedir. Agrawal ve Rajapatel (2020) çalışmasında yeterli miktarda hızlı şarj istasyonunun olmamasının elektrikli araç satışlarında en büyük engellerden biri olduğuna dikkat çekmiştir.

Tüketicilerin elektrikli araç tercihinin dair farklı öncelikleri bulunmaktadır. Bunlar; düşük operasyon maliyeti, düşük bakım maliyeti, performans gibi faydacı motivasyonları içermekle birlikte aynı zamanda çevre dostu olması gibi duygusal etkenleri de kapsamaktadır. Rezvani, Jansson ve Bengtsson (2018) çalışmasında hedonik motivasyonların en güçlü etkiye sahip olmasına rağmen farklı tipte motivasyonların birbirini pozitif yönde etkilediğini belirtmiştir. Tüketicilerin elektrikli araçların gelecekte yaygınlaşacağı konusundaki iddialarını ispatlayan bir veri olarak 2016-2022 yılları arasında Türkiye’de elektrikli araç satışlarının net bir şekilde artışı göze çarpmaktadır. Tüketicilerin elektrikli araç tercihlerinin artması ve elektrikli araç pazarının büyümesi halinde, Birleşmiş Milletler tarafından açıklanan 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi arasında yer alan Erişilebilir ve Temiz Enerji, Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı, Sürdürülebilir Şehir ve Topluluklar, Sorumlu Üretim ve Tüketim gibi ilkelere Türkiye’nin de destek vermiş olacağı görülecektir (turkiye.un.org/tr/sdgs, 2023).

Son yıllarda yenilenebilir ve sürdürülebilir bir dünya için atılan uluslararası adımlar çevre için umut vadeci olmakla beraber yeni teknolojilerin geliştirilmesi için de itici bir güç haline gelmiştir. Elektrikli araçlar da bu teknolojik değişimin önemli bir parçası olarak son yıllarda ciddi bir gündem oluşturmaktadır. Diğer yandan bu teknolojinin gelişmesi ve araç kullanıcıları için rasyonel bir tercih

haline gelmesi için elektrikli araç üreticilerine, devletlere ve altyapı hizmeti sunan firmalara önemli sorumluluklar düşmektedir.

Çalışma bulguları incelendiğinde elektrikli araç üreticisi firmalar için bazı ödevler olduğu aşikârdır. Bunlardan ilki satış ve pazarlama hizmetleri kapsamında personellerin mevcut teknolojiye hakim olacak şekilde eğitilerek, elektrikli araçların doğru özelliklerinin ön plana çıkarılması yoluyla müşteri önyargı ve şüphelerini ortadan kaldırmak olabilir. Eğitim kapsamında personellere elektrikli bir şirket aracı tahsis edilerek ilk elden deneyim edinmeleri sağlanabilir. Bunun yanında teknolojiyi yakından takip etmeyen kitle için elektrikli araçlar hala menzili ve batarya kapasitesi düşük yalnızca şehiriçi kullanıma müsait araçlar olarak algılanmaktadır. Gelişen teknolojiyi potansiyel müşterilere anlatmak ve geçmişten gelen ön yargıları kırmak amacıyla firmalar özellikle internet ve mobil kanallarını efektif bir şekilde kullanmalıdır. Elektrikli araç pazarına yeni hedef müşteri segmentlerini katmak isteyen pazarlama stratejistlerinin, henüz ilgi ve farkındalığı yeterli seviyede bulunmayan kadın tüketicilere yönelik pazarlama iletişim faaliyetlerini artırmaları yerinde olacaktır.

Tüketicilerin mevcut elektrikli araç teknolojisinin sürüş performansından ve konforundan memnun görünmesine rağmen, firmaların kaynaklarının ve enerjilerinin çok büyük bir kısmını asıl şikâyet noktası olan batarya performansına yönelik Ar-Ge çalışmalarına aktarmaları gereklidir. Gelişmiş batarya kapasitesi daha yüksek menzil, hızlı şarj imkanları şarj istasyonlarında daha az bekleme anlamına gelecek ve müşteri memnuniyetini beraberinde getirecektir. Üreticilere yönelik başka bir eleştiri de her tipte tüketici profiline hitap edecek farklı segmentlerde ürün ortaya koymak yerine daha çok üst segment araçlar üretmeleridir. Alt segment araçların geliştirilmesi sayıca fazla, çevre bilinci yüksek orta ve alt gelir grubundan potansiyel müşterileri de kazanmalarını sağlayacaktır. Bunun yanında elektrikli araçların daha cazip hale gelmesi için birim üretim maliyetlerinin de düşmesi gerekmektedir.

Paris anlaşmasını imzalayan ülkelerden biri olarak Türkiye net sıfır karbon emisyonu konusunda bazı çalışmalara başlamıştır. Ancak elektrikli araç teşvikleri ve vergi indirimleri konusunda özellikle Avrupa ülkelerinin çok gerisinde kaldığı ve buna bağlı olarak elektrikli araç kullanım yüzdelerinin Türkiye’de çok düşük olduğu gözlemlenmiştir. Trafikte yeterli oranda elektrikli araç olması ve buna bağlı olarak bir ekosistemin gelişmesi, en büyük problemlerden biri olan şarj istasyonları sayısını da arttıracaktır. Bu bağlamda elektrikli araçları cazip hale getirmek için vergi indirimleri ve teşvikler devlet tarafından beklenen en büyük çalışma olarak göze çarpmaktadır. Bunun yanında altyapı çalışmaları da devlet tarafından bazı düzenleme ve teşviklerle desteklenmelidir. Bu kapsamda şarj istasyonlarında elektrikten vergi alınmaması, site ve toplu konut projelerinde minimum şarj istasyonu şartı, şarj istasyonu kurulumu ve işletmesi için özel sektöre verilecek teşviklerin artırılması gibi çalışmalar yapılabilir. Ülke içindeki konu ile ilgili akademik çalışmalara ve özel sektör projelerine destek verilmesi gerekliliği açıktır.

Bu çalışmada tüketicilerin elektrikli araçları tercih etmelerini sağlayacak faktörler hakkında kapsamlı literatür araştırması yapılmış, elektrikli araç satıcılarının daha fazla tüketiciye ulaşması için sektörün önündeki engeller ve tüketicilerin beklentileri hakkında yorum ve öneriler sunulmuştur. Gelecek araştırmalarda çalışmanın sunduğu literatür bilgisine dayalı yarı yapılandırılmış mülakat sorularının hazırlanması ve elektrikli araç sektöründe faaliyet gösteren satıcılar ile elektrikli araç kullanıcılarından oluşan iki ayrı grup üzerinde açık uçlu soruların yer aldığı derinlemesine mülakatların gerçekleştirilmesi alana farklı perspektif getirecektir. Bu literatür araştırmasında saptanan olası tercih faktörlerinin kavramsal araştırma modeline dönüştürülerek, model hipotezlerinin mevcut ve hedef müşteri örnekleminde toplanan anket verileri üzerinde kantitatif analiz ile test edilmesi elektrikli araç sektörü üreticilerine, tüketicilere ve hükümetlere stratejilerini belirlemeleri ve algılarını geliştirmeleri açısından önemli katkılar sağlayacaktır. Ayrıca araştırmanın elektrikli araç pazarının daha gelişmiş olduğu Amerika ve Avrupa ülkelerinde tekrarlanması araştırmacılara etken faktörleri çok kültürlü karşılaştırma imkanlarını sunacaktır.

Kaynakça

Agrawal, M., & Rajapatel, M. S. (2020). Global perspective on electric vehicle 2020. *International Journal of Engineering Research & Technology*, 9(1), 8-11.

Andersson, Ö., & Börjesson, P. (2021). The greenhouse gas emissions of an electrified vehicle combined with renewable fuels: Life cycle assessment and policy implications. *Applied Energy*, 289, 116621.

Barın, A., Bingöl, M., & Karaarslan, M. H. (2021). Türkiye'deki elektrikli otomobil markalarının pazarlama iletişimi kanalı olarak youtube gönderilerinin incelenmesi. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 78-107.

Basaran, S. T., Dogru, A. O., Balcik, F. B., Ulugtekin, N. N., Goksel, C., & Sozen, S. (2015). Assessment of renewable energy potential and policy in Turkey–Toward the acquisition period in European Union. *Environmental Science & Policy*, 46, 82-94.

Bilgili, M., Ozbek, A., Sahin, B., & Kahraman, A. (2015). An overview of renewable electric power capacity and progress in new technologies in the world. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 49, 323-334.

Bryla, P., Chatterjee, S., & Ciabiada-Bryla, B. (2023). Consumer adoption of electric vehicles: A systematic literature review. *Energies*, 16, 205.

Cengiz, Y., & Yavuz, H. (2020). Seçilmiş Avrupa ülkelerinde elektrikli araçlara yönelik teşviklerin türkiye ile karşılaştırılması. *Çevre Ekonomisi ve Mali İlişkiler Üzerine Seçme Yazılar*, 203, 85-107.

Electric Vehicle Database (2022a). *Mercedes EQS 450+*. Retrieved April 6, 2022 from <https://ev-database.org/car/1483/Mercedes-EQS-450plus>

Electric Vehicle Database (2022b). *Range of full electric vehicles*. Retrieved April 6, 2022 from <https://ev-database.org/cheatsheet/range-electric-car>

Electric Vehicle Database (2022c). *Useable battery capacity of full electric vehicles*. Retrieved April 7, 2022 from <https://ev-database.org/cheatsheet/useable-battery-capacity-electric-car>

Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK). (2020). *Elektrik Piyasası 2020 yılı piyasa gelişim raporu*. Erişim Tarihi: 26.03.2022, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/DownloadDocument?id=CF8vt4Yvx5s>

Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation, Building and Nuclear Safety (BMUB). (2016). *Climate action plan*. Retrieved March 3, 2022 from https://www.bmuv.de/fileadmin/Daten_BMU/Pool/Broschueren/klimaschutzplan_2050_en_bf.pdf

Fuels Institute. (2021). *EV consumer behaviour report*. Retrieved April 9, 2022 from <https://www.fuelsinstitute.org/Research/Reports/EV-Consumer-Behavior/EV-Consumer-Behavior-Report.pdf>

Gärbling, A. (2001). *Paving the way for the electric vehicle*. Vinnova.

GM Corporate Newsroom. (2020). *GM reveals new ultium batteries and a flexible global platform to rapidly grow its EV portfolio*. Retrieved April 6, 2022 from <https://media.gm.com/media/us/en/gm/home.detail.html/content/Pages/news/us/en/2020/mar/0304-ev.html>

Gökdeniz, F. N. (2019). *Duygusal izlenimler ile kullanıcı deneyimi ilişkisi: Elektrikli konsept otomobiller üzerinden bir değerlendirme*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Gönül, Ö., Duman, A. C., & Güler, Ö. (2021). Electric vehicles and charging infrastructure in Turkey: An overview. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 143, 110913.

Grant, A., Deak, D., & Pell, R. (2020). *The CO2 impact of the 2020s battery quality lithium hydroxide supply chain*. Minviro report.

Greenflux (2021). *Internet of energy*. Retrieved April 9, 2022 from <https://www.greenflux.com/spotlights/internet-of-energy/>

Harto, C. (2020). *Electric vehicle ownership costs: Chapter 2–Maintenance*. Consumer Reports.

Hertzke, P., Müller, N., Schenk, S., & Wu, T. (2018). The global electric-vehicle market is amped up and on the rise. *McKinsey Center for Future Mobility*, 1, 1-8.

International Energy Agency (IEA). (2004). *World energy outlook*. Paris: OECD.

International Energy Agency (IEA). (2018). *World energy outlook*. Retrieved March 15, 2022 from https://iea.blob.core.windows.net/assets/77ecf96c-5f4b-4d0d-9d93-d81b938217cb/World_Energy_Outlook_2018.pdf

International Energy Agency (IEA). (2021a). *Global EV outlook*. Retrieved April 9, 2022 from <https://iea.blob.core.windows.net/assets/ed5f4484-f556-4110-8c5c-4ede8bcba637/GlobalEVO Outlook2021.pdf>

International Energy Agency (IEA). (2021b). *An energy sector roadmap to carbon neutrality in China*. Retrieved March 25, 2022 from <https://iea.blob.core.windows.net/assets/9448bd6e-670e-4cfd-953c-32e822a80f77/AnenergysectorroadmaptocarbonneutralityinChina.pdf>

International Energy Agency (IEA). (2021c). *World energy outlook*. Retrieved March 15, 2022 from <https://iea.blob.core.windows.net/assets/4ed140c1-c3f3-4fd9-acae-789a4e14a23c/WorldEnergyOutlook2021.pdf>

International Renewable Energy Agency (IRENA). (2012). *Electricity storage technology brief*. Bonn, Germany: IRENA.

Ministry of Foreign Affairs of Denmark. (2018). *New ambitious Danish energy agreement secured*. Retrieved March 1, 2022 from <https://investindk.com/insights/new-ambitious-danish-energy-agreement>

National Infrastructure Commission (NIC). (2020). *Net zero: Commission recommendations and the net zero target*. Retrieved March 10, 2022 from <https://nic.org.uk/app/uploads/Net-Zero-Report-May-2020.pdf>

Ozturk, I., & Acaravci, A. (2011). Electricity consumption and real GDP causality nexus: Evidence from ARDL bounds testing approach for 11 MENA countries. *Applied Energy*, 88(8), 2885-2892.

Palinski, M. (2017). *A comparison of electric vehicles and conventional automobiles: Costs and quality perspective*. Bachelor thesis, Novia University of Applied Sciences

Phadke, A. (2020). *2035: Plummeting solar, wind and battery costs can accelerate our clean electricity future*. White Paper, Goldman School of Public Policy. University of California Berkeley.

Poullikkas, A. (2015). Sustainable options for electric vehicle technologies. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 41, 1277-1287.

Raslavičius, L., Azzopardi, B., Keršys, A., Starevičius, M., Bazaras, Ž., & Makaras, R. (2015). Electric vehicles challenges and opportunities: Lithuanian review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 42, 786-800.

Rezvani, Z., Jansson, J., & Bengtsson, M. (2018). Consumer motivations for sustainable consumption: The interaction of gain, normative and hedonic motivations on electric vehicle adoption. *Business Strategy and the Environment*, 27(8), 1272-1283.

Saygin, H., & Cetin, F. (2011). Recent developments in renewable energy policies of Turkey. In: Nayeripour, M., Kheshti, M. (Eds.), *Renewable Energy-Trends and Applications*. InTech Publishers, California, pp. 25-40.

Turkenburg, W. C. (2000). Renewable energy technologies. In *Energy and the Challenge of Sustainability* (pp. 219-272). World Energy Assessment, UNDP, New York. Retrieved February 20, 2022 from https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/2423World_Energy_Assessment_2000.pdf

United Nations. (2015). *Sustainable development goals*. Retrieved September 3, 2023 from <https://sdgs.un.org/goals>

United Nations. (1992a). *Kyoto protocol to the united nations framework convention on climate change*. Retrieved March 1, 2022 from <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>

United Nations. (1992b). *United nations framework convention on climate change*. Retrieved March 1, 2022 from <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>

United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). (2015). *The Paris agreement*. Retrieved March 1, 2022 from https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf

Whitehead, J. (2019). *Here's why electric cars have plenty of grunt, oomph and torque*. The Conversation.

World Economic Forum (2021). *How can we get hydrocarbon-rich nations to board the EV wagon?* Retrieved April 9, 2022 from <https://www.weforum.org/agenda/2021/09/electric-vehicles-decarbonization/>

Zarazua de Rubens, G., Noel, L., & Sovacool, B. K. (2018). Dismissive and deceptive car dealerships create barriers to electric vehicle adoption at the point of sale. *Nature Energy*, 3(6), 501-507.